

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1981, LET. XVIII, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

9

IZ VSEBINE

Ernest Petrič: Spoznanja dozorevajo

Ivan Kristan: Ustavnopravni položaj avtonomnih pokrajin v SFRJ

Najdan Pašić: Pluralizem interesov in samoupravna občina
(na poti Kardeljeve politične misli)

Matjaž Klemenčič: Politično delo Louisa Adamiča

Okrogla miza: O različnih teoretičnih pogledih na družbeno lastnino
razpravljajo: dr. Aleksander Bajt, mag. Andrej Berden, dr. Stojan
Čigoj, dr. Alojzij Finžgar, Vinko Kastelic, Jože Pernuš, dr. Bogomir
Sejovic in mag. Marko Ilesič

Peter Jambreč: Marksistična družbena teorija kot raziskovalni
projekt

Akihiro Ishikawa: Samoupravni eksperimenti na Japonskem

TEORIJA IN PRAKSA

1981

9

revija za družbena vprašanja, let. XVIII, št. 9, str. 1005—1148,
Ljubljana, september 1981, UDK 3 YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani;
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Anton Bebler, Vlado Benko, Adolf Bibič, Maca Jogan, Stane Južnič, Marko Kerševan, Peter
Klinar, Bogomir Kovač, Stane Kranjc, Lev Kreft, Ivan Lapajne, Matjaž Maček, Boris Majer,
Boštjan Markič, Breda Pavlič, Ernest Petrič, Boštjan Pirc, Franci Pivec, Ciril Ribičič, Slavko
Soršak, Vlado Struk, Franc Šali, Mile Šetinc, Ivo Tavčar, Niko Toš, France Vreg

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Ivan Hvala, Maca Jogan, Bogdan Kavčič, Marko Kerševan, Andrej
Kirm, Albin Mahkovec, Boštjan Markič, Zdravko Milnar, Breda Pavlič, Ciril Ribičič, Lojze
Sočan

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Adolf Bibič

POMOČNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJA:

Mojca Mihelič, Zoja Močnik

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 232

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 120 din, za druge *individualne naročnike* 200 din, za *delovne organizacije* 350 din, za tujino 500 din; cena enojne številke v prosti prodaji 30 din in dvojne številke 45 din

ZIRO RACUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo
Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka — Gospodarska banka Ljubljana (kijuč)
3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10
novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani,
za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo

TISK:

CGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK:

ERNEST PETRIČ: Spoznanja dozorevajo 1007

ČLANKI, RAZPRAVE:

IVAN KRISTAN: Ustavnopravni položaj avtonomnih pokrajin v SFRJ 1014
NAJDAN PAŠIČ: Pluralizem interesov in samoupravna občina 1038

KULTURNA IN POLITIČNA DEDIŠČINA:

MATJAŽ KLEMENČIČ: Politično delo Louisa Adamiča 1054

VPRAŠANJA RAZVOJA:

MARIJA AMBROŽIČ-POČKAR: Depresirana in manj razvita območja (pri nas in v nekaterih drugih evropskih državah) 1069

OKROGLA MIZA:

O različnih teoretičnih pogledih na družbeno lastnino 1087

DISKUSIJSKA TRIBUNA:

PETER JAMBREK: Marksistična družbena teorija kot raziskovalni projekt 1110

SAMOUPRAVLJANJE IN PARTICIPACIJA:

AKIHIRO ISHIKAWA: Samoupravni eksperimenti na Japonskem 1126

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA:

ALEKSANDAR M. VACIČ: Socialistični gospodarski razvoj v luči zgodovinske izkušnje 1135

PRIKAZI, RECENZIJE:

Kritična teorija družbe (Slavoj Žižek) 1140
Med novimi knjigami 1143
Listamo po tujih revijah 1145
Avtorski sinopsisi 1147

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja
let. XVIII, št. 9, str. 1005-1148
Ljubljana, september 1981

EDITORIAL:

ERNEST PETRIČ: Knowledge is Maturing 1007

ARTICLES, DISCUSSIONS:

IVAN KRISTAN: The Constitutional and Legal Status of Autonomous Provinces in SFRJ 1014
 NAJDAN PAŠIĆ: Pluralism of Interests and Self-managemental Commune (toward E. Kardelj's Political Thought) 1038

CULTURAL AND POLITICAL LEGACY:

MATJAŽ KLEMENČIĆ: The Political Work of Louis Adamič 1054

PROBLEMS OF DEVELOPMENT:

MARIJA AMBROŽIČ-POČKAR: Depressed and Underdeveloped Areas (in our and some other European countries) 1069

ROUND TABLE:

Various theoretical views on social property 1087

DISCUSSION TRIBUNE:

PETER JAMBREK: Marxist Social Theory as Research Project 1110

SELF-MANAGEMENT AND PARTICIPATION:

AKIHIRO ISHIKAWA: Selfmanagemental Experiments in Japan 1126

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS:

ALEKSANDAR VACIĆ: Socialist Economic Development in the Light of Historical Experience 1135

REVIEWS, NOTES:

Critical Theory of Society (Slavoj Žižek) 1140
 A Survey of New Books 1143
 From Foreign Reviews 1145
 Author's Synopses 1147

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ:

ЭРНЕСТ ПЕТРИЧ: Сознания созревают 1007

СТАТЬИ ОБСУЖДЕНИЯ:

ИВАН КРИСТАН: Конституционно-правовое положение автономных краев в СФРЮ 1014
 НАЙДАН ПАШИЧ: Плюрализм интересов и община основана на самоуправлении (по направлению к политической мысли Э. Карделя) 1038

КУЛЬТУРНОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ:

МАТЯЖ КЛЕМЕНЧИЧ: Политической труд Луиса Адамича 1054

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ:

МАРИЯ АМБРОЖИЧ ПОЧКАР: Депрессивные и менее развитые области (у нас и в некоторых других европейских странах) 1096

КРУГЛЫЙ СТОЛ:

О разных теоритических взглядах на общественную собственность 1087

ДИСКУССИОННАЯ ТРИБУНА:

ПЕТЕР ЯМБРЕК: Марксистская общественная теория как исследовательский проект 1110

САМОУПРАВЛЕНИЕ И ПАРТИЦИПАЦИЯ:

АКИХИРО ИШИКАВА: Эксперименты самоуправления в Японии 1126

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ И НАУЧНЫЕ ВСТРЕЧИ:

АЛЕКСАНДАР ВАЧИЧ: Социалистическое экономическое развитие в свете исторического опыта 1135

ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ:

Критическая теория общества (Славой Жижек) 1140
 Среди новых книг 1143
 По страницам иностранных журналов 1145
 Авторские синопсисы 1147

ERNEST PETRIČ

Spoznanja dozorevajo

Skoraj pol leta bo kmalu, odkar so nas presenetili, pa v nekaterih ozirih tudi streznili razburljivi težki dogodki na Kosovem. V tem času so bile sprejete ocene, zlasti politične, sklepi in ukrepi, nekateri tudi represivne narave. Obilo je bilo tudi napisanega. Naša jugoslovanska politična, pa tudi strokovna publicistika je bodisi z idejnopolitičnih bodisi z ustavnopravnih, zgodovinskih, ekonomskih, socioloških, politoloških in drugih vidikov posegla v kosovsko problematiko. Marsikaj pa bo seveda šele treba razčleniti, zlasti sedaj, ko so s političnimi ukrepi in z močjo državne prisile ustvarjeni minimalni pogoji, zato da se nakopičena razvojno-ekonomska, socialna, vzgojno-izobraževalna in kulturna, pa tudi demografska in socialno-psihološka problematika Kosova prične resneje analizirati in učinkoviteje razreševati. Slednje je seveda v prvi vrsti stvar družbenopolitičnih, strokovnih pa tudi znanstvenih dejavnikov, skratka, subjektivnih sil v sami Socialistični avtonomni pokrajini Kosovo pa v Srbiji, čeprav seveda ne le tam.

Vsekakor bi poizkus strokovne analize kateregakoli od posameznih vidikov pretekle, trenutne ali bodoče zapletene kosovske problematike presegel namen pričujočega pisanja. Še bolj odveč bi bilo ponavljati vse, kar je že bilo izrečeno ali napisano. Smotrno pa je povzeti in poudariti vsaj nekatera temeljna spoznanja, ki so v nas dozorela po kosovskih dogodkih in nekatera temeljna dejstva, ki bodo ostala pomembna tudi v bodočem zapletenem in občutljivem razreševanju kosovske problematike.

Najprej je to vsekakor spoznanje o čvrstosti in kohezivnosti potitovske Jugoslavije, ki jo, pa čeprav obremenjeno z izredno težkim gospodarskim položajem, tudi tako nepričakovan in močan sovražni udarec ni zmožal resno zamajati. Boljšega dokaza, da je Jugoslavija na docela normalen način že prešla »nasledstveno obdobje«, ko je z življenjskega in političnega odra odšla dvojica tako profiliranih revolucionarjev in družbenopolitičnih delavcev, kot sta bila Josip Broz Tito in Edvard Kardelj, skeptiki o usodi »potitovske« Jugoslavije pač niso mogli dobiti. Kolektivno vodena, samoupravno organizirana skupnost narodov in narodnosti Jugoslavije ob težkem udarcu sovražnikov bratstva in enotnosti, pa tudi samoupravljanja in neuvrčenosti ni dokazala le kohezivnosti in sposob-

nosti za učinkovito delovanje in ukrepanje, temveč tudi čvrstost in stabilnost lastne politične naravnosti. Če bi bili neenotni, zlasti če bi bila neenotna ZKJ, bi ob tako nenadni in težki krizni situaciji, kot so jo povzročili kosovski dogodki v aprilu in maju, postala vprašljiva, če že ne stabilnost države, pa vsaj naša politična naravnost. Predvsem bi se kaj hitro lahko pojavila težnja po odmiku k centralizmu, birokratizmu in etatizmu. Tudi zato, ker mnogi pri nas – tudi v sferi politike – sicer pojo hvalnice samoupravnemu sistemu, reševanja kriznih situacij pa se kaj radi lotevajo »mimo« samoupravljanja, na star način, v »najožjem krogu« – od tu pa je le korak do birokratizma, etatizma in centralizma.

Seveda pa so omembe vredna še nekatera druga spoznanja. Med njimi tudi večkrat poudarjeno, očitno pa še ne ravno globoko doživeto spoznanje (sicer bi na kosovske dogodke ponekod reagirali manj vznemirjeno in živčno), da tudi naš razvoj ni brezkonflikten; da so v zapleteni družbeno-ekonomski in mednacionalni stvarnosti jugoslovanske skupnosti ne le možne, temveč skorajda neizbežne tudi dramatične konfliktna situacije. Te se sicer navadno porode v gospodarski in družbeni bazi ali pa v tej bazi vsaj nastanejo zanje ugodna tla. V specifičnih jugoslovanskih objektivnih danostih pa se katerikoli konflikti kaj hitro izrazijo kot konflikti v mednacionalnih odnosih. Očitno so deformacije v mednacionalnih odnosih tudi pri nas, v samoupravni socialistični družbi še vedno možne. Zato ostaja nujna naloga v vsakodnevni praktični politiki in na vseh ravneh uveljavljanje načelnih marksističnih izhodišč ZKJ o mednacionalnih odnosih, stalno utiranje poti med Scilo poizkusov in pritiskov centralističnega administriranja in Karibdo nacionalističnega zapiranja vase, iredentizma in celo separatizma.

Linija ZKJ, linija Tita in Kardelja o mednacionalnih odnosih v jugoslovanski skupnosti in o odnosu do narodnosti je tako kot centralistične pritiske v preteklosti vzdržala tudi kosovski izbruh iredentizma. Najusodnejše za Jugoslavijo, za naš demokratični socializem, za naše samoupravljanje, kar bi mogel roditi kosovski nacionalistični izbruh, bi namreč lahko bil lahkomišen odmik k centralizmu in etatizmu. Gotovo seveda je, da bo hipotezo kosovskih dogodkov še čutiti, zlasti na Kosovu. Prav to pa zahteva skrajno dosledno in budno vztrajanje pri načelni liniji ZKJ o mednacionalnih odnosih, vključno z doslednim zagotavljanjem in uresničevanjem ustavnih pravic narodnosti.

Kosovski dogodki so tudi pokazali, kako tvegana utegne biti politika, v svojem bistvu oportunistična, zapiranja vase, in »nevtikanja« v to, kaj se dogaja v katerikoli enoti naše skupnosti. Seveda nimamo v mislih posegov od »zgoraj«, iz centra, iz zvezne administracije itd., ki bi šli mimo ustavnih pooblastil organov federacije ali mimo pooblastil, ki jih imajo po statutu centralni organi ZKJ. To bi povzročilo ogromno škode in malo koristi. Gre pa za očitno potrebo, da tako rekoč na vseh področjih družbenega življenja mnogo bolj ambiciozno in resno razvijemo in poživimo dogovarjanje, usklajevanje in tudi konfrontiranje, če je potrebno, hotenj, teženj,

načrtov, predlogov. To je sicer težavna pot, a v jugoslovanski skupnosti narodov in narodnosti ter njihovih republik in pokrajin tudi edina možna pot. Mnogo varnejše je še tako težav polno dogovarjanje, usklajevanje in tudi konfrontiranje kot tveganje kasnejših družbenih eksplozij, ki seveda nujno povzročijo materialno in politično škodo vsej skupnosti. Posledice, npr. zavožene izobraževalne, kulturne, razvojne in še kake politike na Kosovu bo morala reševati – in prav je tako – vsa jugoslovanska skupnost, in to v skrajno občutljivih političnih, gospodarskih in družbenih razmerah na Kosovu, potem ko se je desetletje na raznih ravneh zapiralo oči pred usmeritvami in pojavi, ki so ustvarili pogoje, tako za samonikel nacionalističen izbruh, kot tudi za dokaj uspešno in skrajno nevarno infiltracijo nacionalizma, iredentizma in antisamoupravnih idej od zunaj. Ko govorimo o politični škodi kosovskih dogodkov, sodi sem tudi to, da je izjemni ugled Jugoslavije, ki je kot ena redkih večnacionalnih držav vzorno uredila mednacionalne odnose, danes v svetu prav zavoljo kosovskih dogodkov prizadet. Po kosovskih dogodkih morata zato dokončno pasti teza, da lahko vsak del jugoslovanske federativne skupnosti počne, kar zadeva družbeni in gospodarski razvoj, kar hoče in ne glede na ostale dele skupnosti; da lahko izpolnjuje ali ne sprejete dogovore in uresničuje ali ne dogovorjene cilje; se prepušča prestižnim ambicijam in grandomaniji ipd. Jugoslavija ni enoten prostor le glede pravic, temveč tudi glede dolžnosti!

V zvezi s povedanim je seveda tudi spoznanje, da nojevsko vtikanje glave v pesek tudi pri nas ne zmore razrešiti problemov, temveč jih lahko le zaostri. To kar se danes ugotavlja o stanju, napr. razvoja in politike visokega in višjega šolstva na Kosovu, je dokaz za bodisi skrajno naiven bodisi skrajno oportunističen odnos do tako pomembnega vprašanja, kot je problem formiranja inteligence v okolju, ki je tako nabito z družbeno-ekonomsko in mednacionalno problematiko ter zanjo tako občutljivo, kot je Kosovo. O potrebi večjega poudarka delovno intenzivnim investicijam na demografsko tako eksplozivnem območju, kot je Kosovo, je bilo, npr. do nedavnega sploh bogokletno spregovoriti, kaj šele začeti razpravo o demografski problematiki in politiki ipd. Katere računice so se pri tem izkazale za zmotne, je odveč razglabljati. Dejstvo pa je, da je račun, ki je sedaj pred nami, skupen.

O naivnosti ali morda celo oportunizmu pa bi bilo moč govoriti tudi v nekaterih drugih zvezah. Najprej, npr., premajhno upoštevanje dejstva, da imamo danes v svetu, v Evropi in tudi pri nas še opraviti z dokaj značilno fazo v zgodovinskem razvoju, tj. z nekaterimi »mladimi«, še ne izživetimi nacionalizmi, pri katerih gre v veliki meri za neracionalno, čustveno reagiranje, ki ostane gluho za še tako jasen racionalen argument. Isto velja za dejstvo, da so pri nekaterih naših sosedih očitno še čisto žive, še nič odmrle ideje po »zgodovinskih« mejah, pa nacionalni »združitvi« ipd. in da smo stalno in neposredno izpostavljeni, kot smo bili skozi vso svojo zgodovino, igri velikih interesov. Zato je ob znanem, desetletja trajajočem konkretnem odnosu Albanije do nas ter ob dejstvu, da nacio-

nalistične iluzije in miti marsikje v Evropi, na Balkanu pa še toliko bolj, niso že nekaj izživetega in preživelega, ravnati tako »širokogrudno«, kot smo ravnali pri odpiranju meja nasproti tej naši sosedji, gotovo svojevrstna dobronamernost, pa tudi naivnost v sodobnih mednarodnih odnosih. Povedano ne pomeni, da se velja zavzemati za kakršnokoli zapiranje proti komurkoli. Pomeni le to, da je v kakršnihkoli mednarodnih stikih, tudi kulturno prosvetnih, potrebna zrela in premišljena politika, ki upošteva družbene in zgodovinske danosti pa tudi recipročnost.

Ko je govora o zgodovinskih danostih, velja omeniti tudi dejstvo, ki smo ga morda včasih prezrli, namreč, kako globoke korenine imajo hipoteke, predsodki, nacionalistične usedline žalostne balkanske preteklosti. Tiste preteklosti, ko smo se klali med seboj – za interese in račune drugih, pa naj smo se tega zavedali ali ne; preteklosti, ki smo jo premagali šele s skupnim bojem in zmago v narodnoosvobodilni vojni. Kako dolgo utegnejo živeti tovrstne usedline, pa tudi konkretne usedline zgrešene, v bistvu nacionalistične velikosrbske rankovičevske politike na Kosovu, je pokazala prav silovitost in razsežnost iredentističnega izbruha na Kosovu.

Še dvojje pokosovskih spoznanj je vredno omeniti. Najprej tisto, s katerim se ne doma, ne v tujini zanesljivo nismo proslavili, namreč, obveščanje naše in tuje javnosti o kosovskih dogodkih. Mar smo res kar naprej pripravljeni tvegati, da našo in svetovno javnost o naših problemih in zadregah obveščajo drugi, pogosto nam sovražni viri in ne mi?

Še zlasti pa velja omeniti, da je sicer res in nesporno, kar danes ugotavljajo organi pregona in sodstva na Kosovu, da je bila pri kosovskih dogodkih še kako prisotna, odločilno prisotna sovražna emigracija od desnih do skrajno levih barv, povezana z kdove katerimi tujimi centri in interesi, da pa dogodki na Kosovu brez objektivno obstoječih protislovij in naših lastnih napak vendarle ne bi mogli izbruhniti ali vsaj ne bi mogli dobiti takih razsežnosti. Prav usodno bi zato bilo, če bi sprejeli prepričanje, da so vzrok vsega in edini vir le tuji vplivi, tuji agenti in da je zato moč vse zlo odpraviti in vse probleme razrešiti le z represivnimi ukrepi. Represija je nujna, vendar deluje le kratek čas, je samo sredstvo za vzpostavitev nujnih pogojev za dejansko razreševanje družbenih, gospodarskih, socialnih in drugih problemov. Vztrajanje le pri represiji kaj hitro rodi tudi prav nasprotno učinke. Torej je pred nami dolgotrajen in težaven proces razreševanja vseh tistih gospodarskih, družbenih, psiholoških, političnih, skratka, družbenoekonomskih problemov, ki jih je na Kosovu bogato nakopičila zgodovina, nekaj pa tudi naše lastne napake! Pri tem ne gre, in to velja imeti veskozi pred očmi, le za ustvarjanje pogojev enakopravnega sožitja narodov in narodnosti na Kosovu. Gre predvsem za to, da skupaj preprečimo, da bi hipoteka Kosova ali kateregakoli drugega dela Jugoslavije bremenila bodoči razvoj samoupravljanja, demokratizacijo naše družbe, osvobajanje človeka in proizvajalca.

Še nekatera »pokosovska« spoznanja bi mogli naštet. Vendar je morda pomembnejše nameniti nekaj besed tudi tistim problemom, ki so

bili v ospredju zlasti v propagandnih protijugoslovanskih nastopih, pri čemer ne mislimo le na »Zeri i Populit«. Najbolj je tu seveda poudarjena zahteva »Kosovo-republika«. Seveda velja takoj omeniti, da je naša družba toliko zrela in tako čvrsta, da nobena tema sama po sebi ni tabu in da se dobro zavedamo, da nič ni tako dobro, da bi se ne dalo spremeniti, dopolniti, dograditi. Zato sama po sebi tudi tema »Kosovo-republika« ni tabu in ni bila tabu l. 1968 in l. 1974. Narobe, o tej temi se je v teh letih resno in javno govorilo v okviru ustavnih razprav. Prav tako je bil naš federalizem veskozi dinamičen, kar še posebej potrjuje prav primer Kosova, ki je tudi formalno od »avtonomne oblasti« preraslo v »socialistično avtonomno pokrajino«, ki je sicer del SR Srbije, a obenem tudi konstitutivna sestavina jugoslovanske federacije. In to s pristojnostmi, ki niso kaj bistveno različne od pristojnosti socialističnih republik. Zanesljivo bo seveda jugoslovanski federalizem dinamičen tudi v bodočih letih in desetletjih. Stalno bo potrebno dograjevati, dopolnjevati odnose in razmerja znotraj jugoslovanske skupnosti narodov in narodnosti. Zgodovinsko gledano bi naj to bil predvsem proces v smeri odmikanja od urejanja skupnih zadev z ukrepi zvezne vlade, z ukrepi države in obenem proces krepitve urejanja skupnih zadev z dogovarjanjem. V kontekstu tega zgodovinskega procesa utegne postati že itak bolj statusno kot stvarno vprašanje: ali »socialistična avtonomna pokrajina Kosova« ali »socialistična republika Kosovo«, prej vse manj, kot vse bolj pomembno. Izključeno pa ni, da se še pojavi. Ob povedanem pa seveda velja pribiti, da naša ustava natančno predvideva postopek za svojo spremembo; pobudo za spremembo more dati – tudi za spremembo ureditve odnosov med enotami federacije – tudi skupščina socialistične avtonomne pokrajine. Ker gre pri spremembi ustave za spreminjanje odnosov med subjekti znotraj federativne skupnosti, je seveda sprememba možna le ob soglasju teh subjektov, ob njihovem dogovoru. Tudi če odmislimo sovražno vsebino in politično poreklo tokratnih nosilcev zahteve »Kosovo-republika«, torej ne more biti pobudnik za spremembo ustave iredentističen, nasilen izbruh, pa tudi temelji jugoslovanske federalne strukture ne morejo biti spremenjeni brez soglasja vseh v federaciji združenih narodov in narodnosti.

Tema »Kosovo-republika« torej ni bila tabu včeraj in ne more biti tabu niti danes niti jutri. Za kaj torej gre? Gre za tisto, na kar je v zvezi z vsako postavljeno nacionalno zahtevo opozarjal že klasični marksizem in kar ZKJ nikoli ni bilo tuje. Namreč za to, kdo, kdaj, v katerem zgodovinskem kontekstu, s kakšnimi cilji neko zahtevo postavi. Tu pa so stvari takoj jasne. Zahteva »Kosovo-republika« je bila tokrat postavljena kot ena od parol s protijugoslovansko, protisamoupravno naravnostjo v sovražnih demonstracijah, v organizirano izbranem trenutku, v izpadih na ulicah, ki so bili nabiti z najbolj grobim šovinizmom in usmerjeni zoper bratstvo in enotnost. Končni cilj voditeljev in organizatorjev demonstracij ni bil nič več in nič manj kot odcepitev Kosova od Jugoslavije – to je

dovolj jasno. Zahteva »Kosovo-republika«, kot se je pojavila letos, torej ni nič drugega kot najbolj grob napad na ustavno ureditev SFRJ z vsemi posledicami, ki iz takega napada izhajajo.

Zlasti o ustavnopravnih vidikih zahteve »Kosovo-republika« je bilo že precej napisanega in povedanega in ni potrebno argumentov ponavljati. Pribiti pa velja, da ustavno pravo nobene države in tudi ne mednarodno pravo ne dajeta delom narodov, narodnostim, narodnim manjšinam pravice do odcepitve. Prav nič se nam ni treba sramovati, da naša ustava le narodom priznava pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, delom narodov, ki kot narodnost žive v okviru naše skupnosti, pa zagotavlja polno in dejansko enakopravnost že s samoupravno organizirano našo družbo, pa tudi z izjemno širokimi posebnimi pravicami narodnosti kot skupnosti in posebnimi pravicami posameznih pripadnikov narodnosti. Sredstvo, s katerim bi se naj zagotovila polna enakopravnost in poln razvoj narodnostim na področju, kjer živijo, sta prav obe pokrajinski avtonomiji v okviru SR Srbije.

Stališče, da imajo tudi deli narodov, narodnosti, narodne manjšine pravico do odcepitve, pa ni le v popolni oporeki z ustavnim pravom katerekoli danes obstoječe države in z mednarodnim pravom. Uveljaviti tako pravico kot pravico delov narodov, narodnosti, narodnih manjšin, bi pomenilo postaviti pod vprašaj vse obstoječe državne meje sveta, saj državne meje praktično nikoli ne morejo biti narodnostno popolnoma čiste. Spremembe meja zaradi zahtev narodnih manjšin po odcepitvi bi nujno tudi spet porodile nove manjšine. V »republiko Kosovo« bi imeli »srbsko manjšino«, kolikor seveda nosilci zahtev po »etnično čisti republiko Kosovo« niso imeli v mislih takšne ali drugačne fizične odstranitve nealbanskega življa s Kosova? Priznati narodnostim, narodnim manjšinam pravico do odcepitve, bi pomenilo strahovito destabilizacijo mednarodne skupnosti in vseh obstoječih držav, povzročilo bi krizo mednarodnih odnosov in mednarodne varnosti. Zato ni čudno, da se skozi obstoječe mednarodno pravo od ustanovne listine dalje, pa tudi v naši ustavni ureditvi priznava narodom pravica do samoodločbe, vključno s pravico do lastne države, narodnostim, narodnim manjšinam pa pravica do enakopravnosti, pravica do ohranitve in polnega razvoja njihove narodnostne biti skozi zagotavljanje posebnih pravic. Z drugimi besedami: ne le v jugoslovanski praksi in ustavni ureditvi, tudi v mednarodnem pravu se je dosledno uveljavilo spoznanje, da vprašanj narodnosti, narodnih manjšin v sodobnem svetu ni moč razreševati s spreminjanjem meja, temveč z »odpravljanjem« meja. Torej, z zagotavljanjem polnega razvoja in enakopravnosti vseh narodnosti, ne glede na to kje žive in kolikšne so.

O tem, ali je albanska narodnost v Jugoslaviji imela možnost polnega razvoja, kakšen je bil razvoj Kosova v socialistični Jugoslaviji v duhovnem in materialnem smislu – ob naporih in žrtvah vse jugoslovanske skupnosti, pa je odveč znova govoriti. O tem je danes vsakomur na voljo ne le statistika SFRJ, temveč tudi mnenja, ocene, priznanja mednarodnih foru-

mov in strokovnjakov. A propo: pohvalnih mnenj o odnosu do narodnih manjšin v Albaniji – razen seveda albanskih mnenj – ni zaslediti, prej narobe!

Zavedajoč se, da morejo zahteve po spremembi obstoječih državnih meja voditi le k svetovni apokalipsi, je Evropa – z značilno izjemo Albanije – v sklepni listini helsinške konference o varnosti in sodelovanju v Evropi potrdila nedotakljivost obstoječih meja v Evropi. Zavedajoč se v bistvu iste nevarnosti, so afriške države potrdile nedotakljivost obstoječih meja z listino Organizacije afriške enotnosti. To je pomembno poudariti, saj imajo zahteve po odcepitvi Kosova – v sedanjih kosovskih dogodkih le slabo skrite za zahtevo »Kosovo-republika« – tudi izjemno mednarodno politično, evropsko razsežnost. Že sprememba statusa Kosova v republiko bi namreč v sedanjem skrajno občutljivem obdobju medblokovskih odnosov, tudi če spet odmislimo nevarno družbenopolitično poreklo nosilcev te zahteve, pomenila »odprtje« nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji. Pred nami – in pred svetom – bi bilo docela odprto vprašanje temeljev jugoslovanske federalne ureditve, pa tudi vprašanje meja med republikami Kosovom in Srbijo, pa tudi Makedonijo in Črno goro. Vse to z nedvoumno silovito politično reakcijo na raznih območjih in z očitno destabilizacijo Jugoslavije. Komu, kakšnim in čigavim interesom bi v sedanjem svetovnem in evropskem trenutku ustrezala destabilizacija Jugoslavije, Balkana, Evrope, pa si more odgovoriti vsakdo sam. Zanesljivo ne varnosti in stabilnosti na Balkanu, zanesljivo ne prizadevanjem za ohranjanje neodvisnosti in lastnega socialističnega razvoja tako Jugoslavije kot Albanije.

Ustavnopravni položaj avtonomnih pokrajin v SFRJ

I. Razvoj avtonomije v SFRJ

Avtonomija je v Jugoslaviji tesno povezana s federativno ureditvijo države: je v bistvu poseben izraz njene federativne strukture.

Povezanosti avtonomije z razvojem federalizma v Jugoslaviji ne morejo zanikati niti pristaši pojmovanja, da je avtonomija pri nas samo oblika lokalne samouprave, ki postavljajo v ospredje značaj samoorganizacije (ta naj bi bila pri federalni enoti izvirna in neomejena, pri avtonomiji pa izvedena in omejena). Sicer pa v tej zvezi razlike med pojmovanji, da je avtonomija zgolj oblika lokalne samouprave oziroma da je oblika federacije¹, niso pomembne, ker nam ne gre toliko za to, da bi ugotovili teoretične razlike med avtonomijo in lokalno samoupravo oz. med avtonomijo in federacijo, kot za to, da bi poudarili povezanost razvoja jugoslovanskega federalizma in avtonomije.

Nova Jugoslavije je s svojim celotnim družbenim sistemom rezultat narodnoosvobodilne borbe in ljudske revolucije v letih 1941–1945. Prihoditev tega razvoja pa sta predvsem federalizem in z njim avtonomija. Seveda pa se nekateri elementi avtonomije kažejo že prej, predvsem v politiki Komunistične partije Jugoslavije v zvezi z rešitvijo nacionalnega vprašanja, pa tudi organizacijsko je bila Komunistična partija Jugoslavije že pred II. svetovno vojno urejena tako, da je imela med drugim Vojvodina svoj pokrajinski komite KPJ, leta 1937 pa je bil ustanovljen tudi oblastni komite KPJ za Kosovo in Metohijo.

Avtonomija je v Jugoslaviji postala sestavni del federativne ureditve države kot oblike samoodločbe narodov Jugoslavije. Vendar pa odločitev o federativni strukturi Jugoslavije in odločitev o avtonomiji znotraj nje nista bili sprejeti istočasno: medtem ko je bil sklep o federaciji sprejet na

¹ Več o tem gl.: Mala politička enciklopedija, Beograd 1966; dr. A. Fira: Avtonomna jedinica u našem ustavnem sistemu, Arhiv za pravne i društvene nauke, št. 3–4/1962; dr. I. Melvinger: Odnos statuta i drugih opštih akata avtonomnih pokrajina prema saveznim i republičkim propisima, v: Podela normativne funkcije između organa različitih političko-teritorijalnih jedinica, IUP, Beograd, 1966.

II. zasedanju AVNOJ v Jajcu 29. novembra 1943, je bil sklep o avtonomiji sprejet pozneje.

Federacija se je gradila kot ena izmed sestavin narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije; za njen razvoj med narodnoosvobodilnim bojem so značilne tri etape: čas od začetka NOB do II. zasedanja AVNOJ, II. zasedanje AVNOJ in čas po II. zasedanju AVNOJ, predvsem leto 1944. V prvem obdobju so posamezni narodi Jugoslavije postavljali temelje svoje državnosti oz. pripravljali pogoje za to, da se državnopravno konstituirajo, hkrati pa so izražali težnjo po povezovanju z drugimi jugoslovanskimi narodi. V drugem obdobju, tj., na II. zasedanju AVNOJ v Jajcu novembra 1943, so bili postavljeni temelji nove Jugoslavije, pri čemer je federacija eden od teh temeljev. V tretjem obdobju, predvsem v letu 1944 je bilo, s tem ko so posamezni jugoslovanski narodi potrdili sklepe II. zasedanja AVNOJ iz Jajca in so vsak zase izrecno izjavili, da se združujejo z drugimi narodi v Demokratično federativno Jugoslavijo, oblikovanje federacije materialnopravno končano.²

Na II. zasedanju AVNOJ 29. novembra 1943 v Jajcu so jugoslovanski narodi, uresničujoč pravico do samoodločbe, prek svojih delegatov odločili, da bo nova Jugoslavija federacija: zato da bi se uresničilo načelo suverenosti jugoslovanskih narodov, da bi bila Jugoslavija resnična domovina vseh svojih narodov in ne bi bila nikdar več poprišče katerekoli hegemonistične klike, se Jugoslavija »gradi in se bo zgradila na federativnem načelu, ki bo zagotovilo popolno enakopravnost Srbov, Hrvatov, Slovencev, Makedoncev in Črnogorcev oz. narodov Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine«, je zapisano v drugi točki odloka AVNOJ³.

S tem je bila uresničena *samoodločba petih narodov Jugoslavije* (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci in Črnogorci), ki so se združili v federativno državo s *šestimi federalnimi enotami*, tj. Srbijo, Hrvatsko, Slovenijo, Makedonijo, Črno goro ter Bosno in Hercegovino⁴.

Po Titovi oceni na II. zasedanju AVNOJ tedaj še ni bil čas za odločanje o ureditvi avtonomije v Jugoslaviji, to vprašanje bo urejeno po osvoboditvi. Marca 1944 je pisal, da je na vprašanja iz Vojvodine in drugih krajev, kako bo z njimi, ali bodo imeli svojo avtonomijo ali pa bodo priključeni kaki drugi federalni enoti, tisti hip mogoče odgovoriti samo to, da bo Vojvodina in druga območja, ki za tem teže, dobili najširšo avtonomijo. »Toda vprašanje, kateri federalni enoti bo neka pokrajina priključena, je odvisno od samega ljudstva oz. njegovih predstavnikov, ko se bo po vojni odločalo o dokončni državni ureditvi«⁵.

² Podrobneje: Ivan Kristan: Razvoj jugoslovanskega federalizma do leta 1974, Pravnik št. 10–12/1975, str. 325 in sl.

³ Odloke glej v: dr. V. Šiftar: Razvoj ljudske oblasti med NOB v Jugoslaviji, Maribor 1976.

⁴ Še pred zasedanjem AVNOJ v Jajcu so nekateri zastopali stališče, da bi imeli pet republik po pravilu – kolikor narodov toliko federalnih enot; Bosna in Hercegovina naj torej ne bi imela položaja republike. Vendar pa je prevladalo stališče, da naj bo tudi Bosna in Hercegovina federalna enota. Glej: Dušan Bilandžić: Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije, Ljubljana 1980, str. 63.

⁵ Josip Broz-Tito: Govori i članci, Zagreb 1959, prva knjiga, str. 173.

Vprašanje avtonomije je bilo pozneje rešeno v okviru Srbije, in sicer na podlagi odločitev najvišjih predstavniških teles Sandžaka, Vojvodine ter Kosova in Metohije; to ureditev pa je nato potrdil še AVNOJ na svojem III. zasedanju v Beogradu avgusta 1945.

Srbija se je kot federalna enota dokončno konstituirala, s tem ko je 11. novembra 1944 izvolila protifašistično skupščino narodne osvoboditve Srbije (ASNOS) kot najvišji zakonodajni in izvršilni organ v Srbiji; na ta način je potrdila delo svojih delegatov na II. zasedanju AVNOJ, hkrati pa tudi združitev v Demokratično federativno Jugoslavijo (DFJ). Pristojni organi Sandžaka, Vojvodine ter Kosova in Metohije so šele potem, ko je bila Srbija formirana kot federalna enota DFJ, sprejeli sklepe o priključitvi k federalni Srbiji: Sandžak 29. marca 1945, Kosovo in Metohija 10. julija 1945 in Vojvodina 31. julija 1945.

Medtem ko Sandžak ni izrazil želje po avtonomiji (del Sandžaka se je takrat priključil Črni gori), pa sta to željo izrazila Vojvodina ter Kosovo in Metohija.

Sklepe glede Sandžaka ter Kosova in Metohije je potem potrdilo predsedstvo AVNOJ in o tem poročalo na III. zasedanju AVNOJ 7. avgusta 1945. Sklep skupščine odposlancev Vojvodine pa je bil poslan neposredno na III. zasedanje AVNOJ, ki ga je odobril na svoji zadnji seji 10. avgusta 1946⁶.

Na tej podlagi je predsedstvo skupščine Srbije 3. septembra 1945 sprejelo zakon o administrativni razdelitvi Srbije na okraje, na Avtonomno pokrajino Vojvodino in Avtonomno kosovko-metohijsko oblast. Hkrati so sprejeli posebna zakona o ustanovitvi in ureditvi Avtonomne pokrajine Vojvodine (APV) in Avtonomne kosovsko-metohijske oblasti (AKMO)⁷.

Šele s tem je bil proces izgradnje jugoslovanske federacije, ki se je začel na II. zasedanju AVNOJ in ko je še ostalo odprto vprašanje avtonomije, končan.

Tako Vojvodina kot tudi Kosovo in Metohija sta se že pred sklepoma o priključitvi k Srbiji in ureditvi svojega avtonomnega statusa razvijala v duhu avtonomije in sta imela svoje pokrajinske oz. oblastne predstavniške organe. V Vojvodini so imeli glavni narodnoosvobodilni odbor za Vojvodino od oktobra 1942, narodnoosvobodilni odbor Kosova in Metohije pa je bil izvoljen na prvi konferenci narodnoosvobodilnega odbora za Kosovo in Metohijo, ki je bila od 31. decembra 1943 do 2. januarja 1944 na severu Albanije ob jugoslovansko-albanski meji. Udeležilo se je 49 delegatov, od tega 43 Albancev.

⁶ Glej: Slobodan Nešović: Tretje zasedanje AVNOJ, Ljubljana 1975.

⁷ Dejansko so takšno ureditev predvidevali že na prvem zasedanju ASNOS v Beogradu 7. aprila 1945. Vendar je bil dotlej formalni sklep o priključitvi k Srbiji sprejet samo v Sandažku, medtem ko so delegati iz Vojvodine in Kosmeta sporočili ASNOS želje obeh enot, da se priključita federalni Srbiji kot avtonomni enoti. – Glej podrobneje: J. Stefanović: Ustavno pravo, Zagreb 1950, str. 216 in sl.

V zvezi s parolo »Kosovo republika«, ki se je pojavila tudi v demonstracijah letos spomladi na Kosovem, je treba opozoriti na resolucijo prve konference narodnoosvobodilnega odbora za Kosovo in Metohijo in kritični odmev Centralnega komiteja KPJ na tisti del resolucije, ki govori o priključitvi k Albaniji. Resolucija med drugim namreč navaja, da tvorijo na Kosovem in Metohiji večino prebivalstva Šiptarji (Albanci), ki se, tako kot vedno, tudi danes želijo združiti s Šipnijo (Albanijo)⁸.

Centralni komite KPJ je sicer pozitivno ocenil delo prve konference NOO za Kosovo in Metohijo, na misel o združitvi Kosova z Albanijo pa je reagiral v dveh smereh: prvič, poudaril je, da je treba pravilno doumeti in popularizirati sklepe II. zasedanja AVNOJ, ki zagotavljajo enakopravnost vseh narodov in omogočajo pravico do samoodločbe ter so naperjeni proti vsem hegemonistom, ki hočejo ustvarjati različne »velikonacionalne« države (Velikosrbi, Velikohrvati, Velikoalbanci itd.). Drugič, poudaril je, da sedaj še ni čas za reševanje teritorialnih vprašanj med Albanijo in Jugoslavijo ter da bi bilo napačno postavljati na dnevni red kakršnakoli sporna vprašanja. »Danes ne gre za razmejitev med Albanijo in Jugoslavijo, ki sta obe okupirani od Nemcev, ampak da se obe z oboroženim bojem osvobodita Nemcev. Zato vsako postavljanje vprašanja razmejitve dejansko pomaga Nemcem, da ščuvajo en narod proti drugemu.«⁹

Ljudstvo Kosova in Metohije ideje o priključitvi tega ozemlja k Albaniji ni nikdar potrdilo, ker je bil to izraz politike »Velikoalbancev« in ker je to zanemarjalo interese pripadnikov drugih narodov in narodnosti na Kosovem in Metohiji. Kot je znano, je oblastni narodnoosvobodilni odbor Kosova in Metohije po svojih delegatih na zasedanju skupščine Srbije (ASNOS) 7. aprila 1945 v Beogradu sporočil svojo željo, da bi bilo Kosovo in Metohija avtonomna enota v okviru federalne Srbije. Sklep o priključitvi Kosova in Metohije k Srbiji s položajem avtonomne oblasti pa je oblastni odbor Kosova in Metohije sprejel 10. julija 1945 v Prizrenu.

II. Ustavnopravni položaj avtonomnih pokrajin na podlagi ustave FLRJ 1946 in ustave SFRJ 1963

Ustava FLRJ iz leta 1946 je potrdila uveljavljeno stopnjo federativne graditve nove Jugoslavije, katere sestavni del je tudi avtonomna ureditev. Ustava FLRJ (čl. 2) določa šest republik – federalnih enot ter v okviru

⁸ »Kosovo i Metohija je kraj koji je naseljen najvećim delom Šiptarskim narodom, a koji kao uvek, tako i danas želi da se ujedini za Šipnijom. Prema tome osećamo za dužnost ukazati pravi put, kojim treba da pođe šiptarski narod da bi ostvario ove težnje. Jedini put da se Šiptari Kosova i Metohije ujedine sa Šipnijom jeste zajednička borba sa ostalim narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih slugu, jer je to jedini put da se izvojuje sloboda, kada će svi narodi pa i Šiptari biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini sa pravom na samoopredeljenje do oцепljenja.« – Narodni odbor AKMO 1943–1953, Priština 1955, str. 10. – Povzeto po: dr. S. Aksić: Uzroci nastanka avtonomije Kosova i Metohije, v: Avtonomne pokrajine u Jugoslaviji, IUP, Beograd 1967, str. 140.

⁹ Pismo CK KPJ z dne 28. marca 1944 oblastnemu komiteju za Kosmet o napakah v dosedanjem delu in o najvažnejših nalogah; v: Zbornik dokumenata i podataka o narodnoosvobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knjiga 19, Beograd 1969, str. 463–464.

Srbije avtonomno pokrajino Vojvodino (APV) in avtonomno kosovsko-metohijsko oblast (AKMO).

Razen tega ima ustava še nekaj določb, ki urejajo položaj republik ter avtonomnih pokrajin in oblasti v federaciji oz. se nanašajo na ureditev organov oblasti v teh enotah. V svetu narodov ljudske skupščine FLRJ, katerega naloga je, da varuje enakopravnost narodov oz. pravice republik, so republike zastopane s po 30 poslanci, APV je zastopana z 20 poslanci in AKMO s 15 poslanci.¹⁰

Ustava FLRJ določa osnovno organizacijo organov oblasti v republikah in v avtonomnih enotah. Vendar pa so glede tega precejšnje *razlike med položajem republik in položajem avtonomnih enot* pa tudi obeh avtonomnih enot med seboj.

Tako npr. ima republika izven določb zvezne ustave pravico do samoorganizacije, medtem ko je za obe avtonomni enoti to načelo omejeno, s tem da zvezna ustava prepušča določitev pravic in področij avtonomije avtonomnih enot ustavi republike (čl. 103. ustave FLRJ). Republika ima svojo *ustavo*, ki jo samostojno sprejme. Vsaka avtonomna enota sprejme svoj *statut*, ki mora biti v skladu z ustavo FLRJ in z ustavo republike in ga potrdi republiška skupščina (čl. 104 ustave FLRJ).

Po strukturi najvišjih organov oblasti se avtonomni enoti med seboj razlikujeta: avtonomna pokrajina ima *ljudsko skupščino*, ki izvoli glavni izvršilni odbor avtonomne pokrajine; avtonomna oblast pa ima *oblastni ljudski odbor*, ki izvoli oblastni izvršilni odbor (čl. 105 in 166 ustave FLRJ). Mandatna doba ljudske skupščine avtonomne pokrajine in oblastnega ljudskega odbora pa je enaka in znaša tri leta.¹¹

Med avtonomno pokrajino in avtonomno oblastjo je bila takrat razlika med drugim tudi v tem, da je avtonomna pokrajina imela pravosodno avtonomijo in s tem vrhovno sodišče, katerega sodnike je volila skupščina avtonomne pokrajine, avtonomna oblast pa ni imela pravosodne avtonomije, in tako tudi ne lastnega vrhovnega sodišča.

Ustava Ljudske republike Srbije iz leta 1947 je, izhajajoč iz ustave FLRJ, podrobneje določala ureditev obeh avtonomnih enot. V skladu z ustavo FLRJ in ustavo LR Srbije sta delovanje obeh avtonomnih enot določala njuna statuta, tj., statut Avtonomne pokrajine Vojvodine (APV) in statut Avtonomne kosovsko-metohijske oblasti (AKMO), ki sta ju sprejela pokrajinska skupščina APV in oblastni odbor AKMO, potrdila pa ju je ljudska skupščina Ljudske republike Srbije.¹²

¹⁰ Po ustavi iz leta 1946 so bile volitve v svet narodov še neposredne, in tako sta bili obe avtonomni enoti neposredno predstavljeni v tem domu. Ustavni zakon leta 1953 je uvedel posredne volitve v zbor narodov, ki je postal sestavni del zveznega zbora.

¹¹ V tem pogledu je bila tedaj še razlika med položajem republike in avtonomnih enot, saj je mandatna doba republiške skupščine (tako kot tudi zvezne skupščine) znašala štiri leta. Na drugi strani pa je bila za krajevne ljudske odbore mandatna doba samo dve leti. V ustavi SFRJ je mandatna doba skupščin vseh družbenopolitičnih skupnosti izenačena na štiri leta, glede na to da je položaj predstavniških organov vseh družbenopolitičnih skupnosti izenačen.

¹² Potrjevanje statotov avtonomnih enot s strani republiške skupščine je bilo sicer sestavina načela demokratičnega centralizma, na podlagi katerega so bili izoblikovani odnosi nadrejenosti in podrejenosti med upravno-teritorialnimi

*Ustavni zakon iz leta 1953*¹³ je ostal pri podobnih opredelitvah in zagotavljanju položaja avtonomije kot ustava FLRJ iz leta 1946. Vendar pa sta značilni zlasti dve določbi ustavnega zakona. Prvič, izrecno je poudarjeno, da so zagotovljene avtonomne pravice avtonomne pokrajine Vojvodine in Avtonomne kosovsko-metohijske oblasti (čl. 113/1 ustavnega zakona). Drugič, odslej obe avtonomni enoti samostojno sprejemata svoja statuta, s katerima določata v skladu z ustavo Ljudske republike Srbije organizacijo in pristojnost svojih organov oblasti (čl. 114/2 ustavnega zakona). S tem se je delno okrepila samostojnost avtonomnih enot in njuna pravica do samoorganizacije.

Na podlagi ustavnega zakona pa je še vedno ostala v veljavi statusna razlika med avtonomno pokrajino in avtonomno oblastjo: predstavniški organ oblasti avtonomne pokrajine je ljudska skupščina avtonomne pokrajine (sestavljena je iz pokrajinskega zbora in zbora proizvajalcev), predstavniški organ avtonomne oblasti pa je oblastni ljudski odbor (sestavljeno iz oblastnega zbora in zbora proizvajalcev); v zboru narodov Ljudske skupščine FLRJ ima avtonomna pokrajina 6 poslancev, avtonomna oblast pa 4 poslance.¹⁴

*Ustava SFRJ iz leta 1963*¹⁵ v bistvu ni spreminjala temeljev oz. položaja avtonomije, čeprav je besedilo ustave iz leta 1963 mogoče očitati, da je manj jasna in kategorična v garancijah avtonomije kot ustava iz leta 1946 in ustavni zakon iz leta 1953.¹⁶

Značilna je, npr., razlika v formulaciji 2. člena ustave iz leta 1946 in ustave iz leta 1963. Medtem ko ustava FLRJ iz leta 1946 v 2. členu našteva Avtonomno pokrajino Vojvodino in Avtonomno kosovsko-metohijsko oblast v okviru republike Srbije, pa ustava SFRJ iz leta 1963 v 2. členu ne našteva avtonomnih enot kot sestavin republike Srbije, ampak izhaja iz predpostavke enotnega ozemlja federacije, ki ga sestavlja ozemlje šestih republik kot federalnih enot. Ko ustava določa sestav zbora narodov zvezne skupščine, izrecno govori o republiški delegaciji, v katero volita obe avtonomni enoti po pet poslancev (čl. 166/2. ustave SFRJ), medtem ko sta po ustavi FLRJ 1946 obe avtonomni enoti volili svoje poslance v svet narodov neposredno (vendar še vsaka različno število).

Na drugi strani pa je najpomembnejša novost ustave iz leta 1963, da je *izenačila status obeh avtonomnih enot*, ali bolje rečeno: odpravljena je avtonomna oblast in uvedena zgolj avtonomna pokrajina. Tako je prej-

enotami (oz. njihovimi ljudskimi odbori) znotraj republike. V tem pogledu sta bili avtonomni enoti torej izenačeni z drugimi upravno-teritorialnimi enotami znotraj republike.

¹³ Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti, Ur. l. FLRJ, št. 3/1953.

¹⁴ Ustavni zakon je spremenil dvodomno strukturo zvezne skupščine: ukinjen je bil prejšnji svet narodov kot samostojni dom in uveden zbor narodov kot sestavni del zveznega zbora. Istočasno so se spremenile volitve in število članov zbora narodov. Namesto prejšnjih neposrednih volitev so sedaj republiški zbori vsake republike volili po 10 poslancev (prej 30), pokrajinski zbor avtonomne pokrajine 6 poslancev (prej 20) in oblastni zbor avtonomne oblasti 4 poslance (prej 15 poslancev).

¹⁵ Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije, Ur. l. SFRJ, št. 14/1963.

¹⁶ Na takšno mnenje opozarja dr. A. Fira v svojem referatu o ustavnopravnem razvoju avtonomnih enot na simpoziju v Novem Sadu leta 1967 – glej: Avtonomne pokrajine v Jugoslaviji, IUP, Beograd 1967, str. 49.

nja AKMO dvignjena na raven Avtonomne pokrajine Kosova in Metohije.¹⁷

Dosledno sistematiki 2. člena ustave SFRJ so avtonomne enote obravnavane v poglavju ustave o republiki, kjer je najprej splošna norma o ustavni podlagi za uvedbo avtonomije.¹⁸ Nato pa sta v okviru Socialistične republike Srbije navedeni Avtonomna pokrajina Vojvodina in Avtonomna pokrajina Kosovo in Metohija (čl. 111 ustave SFRJ).

Ustavne spremembe ustave SFRJ iz leta 1963, uveljavljene z ustavnimi amandmaji leta 1967, leta 1968 in leta 1971.¹⁹ bistveno okrepijo položaj avtonomije.

Medtem ko je ustava leta 1963 izenačila status obeh avtonomnih enot, tako da imata poslej obe avtonomni enoti položaj avtonomnih pokrajin, pa so ustavni amandmaji *položaj avtonomne pokrajine v razmerju do položaja republike bistveno okrepili*. Tako je na podlagi ustave SFRJ iz leta 1974, ki je ustavne spremembe povzela in jih še dalje razvila, ustavni položaj avtonomnih pokrajin v veliki meri približan ustavnemu položaju republik ali pa z njim celo izenačen.

S tega vidika je pomembna predvsem *kvalitativna sprememba normativne funkcije* avtonomne pokrajine. Po ustavi leta 1963 je bil najvišji pravni akt avtonomne pokrajine njen *statut*, ki ga je samostojno sprejemala skupščina avtonomne pokrajine. Statut je bil tudi najvišji pravni akt občin in okrajev, medtem ko je republika imela ves čas svojo ustavo. Avtonomna pokrajina tudi *ni sprejemala pokrajinskih zakonov* (v nasprotju z republiko), ampak je odnose iz svojih pristojnosti urejala z odloki in z drugimi predpisi.²⁰ Odlok je temeljni predpis tudi za občine in okraje.

Leta 1978 je dobila avtonomna pokrajina ustavni zakon kot najvišji pravni akt, s katerim je v skladu z načeli ustave Jugoslavije in republiško ustavo določala pravice in dolžnosti avtonomne pokrajine (amandma št. 18.) Prav tako je bil takrat uveden *pokrajinski zakon namesto odloka* kot temeljnega predpisa avtonomne pokrajine.

S tem se položaj avtonomne pokrajine v obeh pogledih normativne funkcije odtlej razlikuje od položaja občine in okraja. *Glede zakonodajne funkcije je avtonomna pokrajina izenačena z republiko* v tem smislu, da tako republika kot avtonomna pokrajina urejata družbene odnose z zakonom. Razmerje republiškega in pokrajinskega zakona do zveznega

¹⁷ Ime »Avtonomna pokrajina Kosovo« namesto prejšnjega »Avtonomna pokrajina Kosovo in Metohija« je bilo uveljavljeno šele z ustavnim amandmajem št. 18 k ustavi SFRJ leta 1968.

¹⁸ To pomeni, da ohranja ustava leta 1963 še vedno koncept, da obstoječe avtonomije niso zaključene, ampak je mogoče ustanovljati še druge avtonomne pokrajine na območjih s posebno nacionalno sestavo ali pa na območjih z drugimi posebnostmi. Avtonomna pokrajina se ustanovi v republiki – to ne pomeni samo republike Srbije – vendar pa ustanovitev ali odprava avtonomne pokrajine začne veljati, ko je potrjena v ustavi Jugoslavije.

¹⁹ Ustavni amandmaji št. 1–6, Ur. l. SFRJ, št. 18/1967; ustavni amandmaji št. 7–19, Ur. l. SFRJ, št. 55/1967 in ustavni amandmaji št. 20–42, Ur. l. SFRJ, št. 29/1971.

²⁰ Ustava ljudske republike Srbije (139. člen) iz leta 1963 določa, da pokrajinska skupščina in njeni organi sprejemajo odloke, odredbe, navodila, odločbe, pravilnike, sklepe in priporočila. Odloke kot splošne predpise lahko sprejema samo pokrajinska skupščina.

zakona je enako: v primeru neskladnosti republiškega ali pokrajinskega zakona z zveznim zakonom se začasno – do odločitve ustavnega sodišča Jugoslavije – uporablja zvezni zakon (čl. 149 ustave SFRJ in amandma št. 18 tč. 2). Pač pa je takrat še obstajala razlika med avtonomno pokrajino in republiko glede ustavne funkcije, kar je odpravila ustava leta 1974.

Tudi na področju *pravosodne funkcije* je po letu 1968 položaj avtonomne pokrajine izenačen s položajem republike, saj ustava določa (amandma št. 18, tč. 4), da ima avtonomna pokrajina vrhovno sodišče, ki na območju avtonomne pokrajine opravlja pravice in dolžnosti republiškega vrhovnega sodišča. Ustava SFRJ je hkrati predvidela možnost, da ustavni zakon avtonomne pokrajine določi, da ima vrhovno sodišče avtonomne pokrajine nekatere pravice glede presojanja skladnosti predpisov in drugih v pokrajini izdanih splošnih aktov s pokrajinskim ustavnim zakonom in drugimi pokrajinskimi predpisi.

Z ustavnimi spremembami leta 1971 je izvedena nadaljnja krepitev ustavnega položaja avtonomne pokrajine.

Med uveljavljenimi spremembami je vsekakor treba na prvem mestu omeniti ustavno izhodišče, ki določa ustavni položaj republik in avtonomnih pokrajin v federaciji oz. medsebojno razmerje republik in avtonomnih pokrajin na eni ter federacije na drugi strani. To je načelo, da uresničujejo delovni ljudje, narodi in narodnosti svoje suverene pravice v republikah in tudi v avtonomnih pokrajinah v skladu z njihovimi ustavnimi pravicami, v federaciji pa tiste pravice, ki so v skupnem interesu vseh delovnih ljudi, narodov in narodnosti Jugoslavije in so določene v ustavi SFRJ (amandma št. 20, tč. 1).

To pomeni, da so republike in avtonomni pokrajini izvirno in primarno mesto uresničevanja suverenih pravic delovnih ljudi, narodov in narodnosti. Federacije se gradi iz republik in iz avtonomnih pokrajin.

Avtonomni pokrajini sta s tem postali konstitutivni element federacije. To je izraženo v novi definiciji SFRJ (amandma št. 20, tč. 2), kjer je med drugim zapisano, da je Socialistična federativna republika Jugoslavija zvezna država kot državna skupnost prostovoljno združenih narodov in njihovih republik ter avtonomnih pokrajin Kosova in Vojvodine, ki sta v sestavi Socialistične republike Srbije.

Ker je avtonomna pokrajina postala konstitutivni element federacije, je ustrezno udeležena v organih federacije in pri izvrševanju funkcij federacije: razen v zboru narodov sta avtonomni pokrajini zastopani v predsedstvu SFRJ (amandma št. 36), v zveznem izvršnem svetu (amandma št. 38), v ustavnem sodišču Jugoslavije (amandma št. 40), avtonomni pokrajini prav tako dajeta soglasje k najpomembnejšim sklepom organov federacije (amandma št. 33) in drugo. Vse te spremembe so sestavni del sedaj veljavne ureditve na podlagi ustave SFRJ iz leta 1974 in jih omenjamo kot njeno sestavino.

III. Ustavni položaj avtonomnih pokrajin na podlagi ustave SFRJ iz leta 1974.

Avtonomna pokrajina je v ustavnem sistemu Jugoslavije na podlagi ustave iz leta 1974 v največji možni meri izenačena z republiko. Ta izenačenost je dosegla stopnjo, ki bi jo težko stopnjevali, ne da bi se zgubila smiselna razlika med republiko in avtonomno pokrajino. Če poskušamo naštet elemente, po katerih sta republika in avtonomna pokrajina enaki in po katerih se razlikujeta, je mogoče naštet več prvih kot pa drugih elementov.

Predvsem sta dva formalna kriterija, po katerih se *razlikuje avtonomna pokrajina od republike*: prvič, element državnosti, in drugič, dvojna vezanost avtonomne pokrajine (je sestavina federacije in hkrati sestavina republike Srbije). K tema dvema bi sicer lahko dodali še tretji kriterij, tj. razlika v paritetni zastopanosti v organih federacije, vendar lahko ta kriterij obravnavamo tudi z drugega zornega kota, saj se tu pojavljajo predvsem količinske, manj pa načelne razlike v zastopanosti.

Kriteriji državnosti se kot razlika najbolj očitno izraža v ustavni definiciji republike, ki je opredeljena kot država, in ustavni definiciji avtonomne pokrajine, ki ni opredeljena kot država.

»Socialistična republika je država, ki temelji na suverenosti naroda ter na oblasti in samoupravljanju delavskega razreda in vseh delovnih ljudi, in socialistična samoupravna demokratična skupnost delovnih ljudi in občanov ter enakopravnih narodov in narodnosti« (čl. 4 ustave SFRJ).

Ustava SR Srbije povzema po vsebini to definicijo republike in jo dopolnjuje z dvema elementoma: da je SR Srbija država srbskega naroda in delov drugih narodov in narodnosti, ki v njej živijo, in da sta v njeni sestavi SAP Vojvodina in SAP Kosovo (čl. 1 ustave SR Srbije).

Nasprotno pa je avtonomna pokrajina opredeljena enostavno samo kot »družbenopolitična skupnost«, ne pa kot država: »Socialistična avtonomna pokrajina je avtonomna socialistična samoupravna demokratična družbenopolitična skupnost, ki temelji na oblasti in samoupravljanju delavskega razreda in vseh delovnih ljudi in v kateri delovni ljudje in občani, narodi in narodnosti uresničujejo svoje suverene pravice; kadar v skupnem interesu delovnih ljudi in občanov, narodov in narodnosti republike kot celote tako določa ustava Socialistične republike Srbije, pa tudi v tej republiki« (čl. 4 ustave SFRJ).

Vsebinsko enako definicijo avtonomne pokrajine vsebujejo tudi ustava SR Srbije (čl. 291) in ustavi obeh avtonomnih pokrajin. Vendar pa so v razliko od posplošene definicije v ustavi SAP Vojvodine, kakršno vsebuje že ustava SFRJ, v ustavi SAP Kosovo navedeni narodi in narodnosti, ki tu živijo.²¹

²¹ SAP Kosovo je avtonomna socialistična demokratična družbenopolitična in samoupravna skupnost delovnih ljudi in občanov, enakopravnih Albancev, Muslimanov, Srbov, Turkov, Črnogorcev in pripadnikov drugih narodov in narodnosti in etničnih skupin, ki temelji na oblasti in samoupravljanju delavskega razreda in vseh delovnih ljudi (čl. 1 ustave SAP Kosovo).

Kriterij državnosti ostaja ves čas, kar obstoji v jugoslovanskem federalizmu avtonomija, nedvoumen ločilni kriterij med republiko in avtonomno enoto (sedaj avtonomno pokrajino, do leta 1963 pa še avtonomno oblastjo): republika je opredeljena kot država, avtonomna pokrajina pa ne.²²

Tako avtonomna pokrajina nima svojega državljanstva, državnega grba in državne zastave.²³ Kljub temu da avtonomna pokrajina ni opredeljena kot država, pa ima *predsedstvo avtonomne pokrajine*, t.j., organ, ki so ga svoj čas imele samo federacije in republike in je bil izraz njihove državnosti.²⁴

Druga značilnost, po kateri se avtonomna pokrajina razlikuje od republike, je *njena dvojna vezanost*: po eni strani je (poleg republike) konstitutivni *element federacije*, po drugi strani pa je *sestavni del republike Srbije*. S tem je avtonomni pokrajini zagotovljena avtonomnost kot neposrednemu sestavnemu delu federacije. Hkrati pa je zanjo značilna določena omejenost, ki je posledica tega, da je sestavni del republike kot države. To se izraža v posameznih *vidikih ustavnosti in zakonitosti*.²⁵

Vendar pa to, da sta obe avtonimni pokrajini sestavni del SR Srbije, ne vpliva na dejstvo, da imata kot sestavna dela federacije enakopraven položaj z republikami. Dejansko se predpostavka, da se suverene pravice delovnih ljudi, narodov in narodnosti uresničujejo v republiki in avtonomni pokrajini (temeljna načela ustave SFRJ I/2), prenaša tudi na razmerje med avtonomnima pokrajinama in Socialistično republiko Srbijo: V avtonomnih pokrajinah delovni ljudje in občani, narodi in narodnosti uresničujejo svoje suverene pravice, razen tistih, ki se v skupnem interesu vseh delovnih ljudi in občanov, narodov in narodnosti republike kot celote uresničujejo v republiki (čl. 291 ustave SR Srbije).

Z druge strani pa je mogoče naštetih celo vrsto *kriterijev, po katerih je ustavni položaj avtonomne pokrajine približan položaju republike oz. je z njim izenačen.* Vsebinsko gre za obravnavo istega vprašanja kot pri prej navedenih kriterijih, le da nam gre tu bolj za podobnost in enakost kot pa

²² V tej zvezi lahko opozorimo na položaj avtonomne republike v Sovjetski zvezi, ki ima od treh oblik avtonomije (razen avtonomne republike sta še avtonomna oblast in avtonomno okrožje) največjo samostojnost, vendar pa se prav tako razlikuje od zvezne republike, ki ima položaj federalne enote in je opredeljena v ustavi SSSR iz leta 1977 kot »suverena sovjetska socialistična država« (čl. 76 ustave SSSR). Za avtonomno republiko zvezna ustava ne daje takšne opredelitve, ampak poudarja, da je v sestavi zvezne republike, da ima svojo ustavo, da se njeno ozemlje ne more spreminjati brez njene privolitve itd. Pač pa je v ustavi Ruske sovjetske federativne socialistične republike (RSFSR) iz leta 1978 rečeno, da je avtonoma republika »sovjetska socialistična država« v sestavi RSFSR.

²³ Ustava SAP Kosova določa pravico vseh narodov in narodnosti Kosova, da uporabljajo svojo nacionalno zastavo.

²⁴ V prvem ustavnem obdobju do leta 1953 je bil šef države prezidij ljudske skupščine FLRJ. Enako so takrat tudi republike imele svoje prezidije republiških skupščin. Po letu 1953 so bili prezidiji ukinjeni in je bil samo na zvezni ravni uveden predsednik republike.

²⁵ Med drugim gre za naslednje vidike ustavnosti in zakonitosti: pokrajinska ustava ne sme biti v nasprotju z ustavo SR Srbije (čl. 226 ustave SR Srbije); pokrajinski zakoni morajo biti v skladu z republiškim zakonom, ki se uporablja na celotnem ozemlju republike (čl. 228 ustave SR Srbije); če pokrajinski zakon ni v skladu z republiškim zakonom, ki se uporablja na ozemlju vse republike, se do odločitve ustavnega sodišča Srbije uporablja republiški zakon (čl. 229 ustave SR Srbije); pokrajinski zakoni in drugi predpisi pokrajinskih organov se objavljajo v srbohrvaščini in v jezikih narodnosti, ki jih določa pokrajinska ustava (čl. 233 ustave SR Srbije).

za razlike. Naštejmo nekatere teh značilnosti (ki smo jih deloma že omenjali).

Neposredni sestavini federacije sta poleg republik postali tudi avtonomni pokrajini Kosovo in Vojvodina. To se kaže v definiciji Socialistične federativne republike Jugoslavije (čl. 1. ustave SFRJ) in v njeni strukturi (čl. 2 ustave SFRJ). V tem pogledu se torej ustava iz leta 1974 razlikuje od ustave iz leta 1963, ki v strukturi federacije (2. člen) ni naštevala tudi avtonomnih pokrajin.

Iz tega sledi dvojje načel: prvič, *načelo enakopravne zastopanosti republik in avtonomnih pokrajin v organih federacije (paritetno načelo)*, in drugič, *načelo odgovornosti republik in avtonomnih pokrajin* tako za lasten razvoj kot tudi za razvoj Jugoslavije kot celote (ustava SFRJ, Temeljna načela I/2 in 3).

Paritetno načelo je treba gledati ločeno, ko gre za republike in ko gre za avtonomni pokrajini. Smisel tega načela je, da zagotavlja v organih federacije enakopravno zastopanost republik ne glede na njihovo velikost kot tudi avtonomnih pokrajin ne glede na njihovo velikost.

Pri tem avtonomni pokrajini praviloma nista izenačeni z republikami, ampak imata ustrezno manjše zastopstvo v organih federacije.²⁶ Edino pri predsedstvu SFRJ je zagotovljena številčno enaka pariteta za republike in za obe avtonomni pokrajini: predsedstvo SFRJ sestavljajo po en član iz vsake republike in iz vsake avtonomne pokrajine.²⁷

Pomen paritetnega načela je torej v tem, da zagotavlja neposredno udeležbo v organih federacije tako republikam kot avtonomnim pokrajinam, pri čemer *ni pomembna številčna zastopanost republik in avtonomnih pokrajin*. Zato je ta princip pomembnejši s stališča približevanja avtonomne pokrajine položaju republike kot pa s stališča njunega razdvajanja.

V sistemu odločanja na ravni federacije, kadar dajejo republike in avtonomni pokrajini svoje *soglasje* k najpomembnejšim odločitvam organov federacije, številčno različna zastopanost republik in avtonomnih pokrajin ni bistvenega pomena, *saj je potrebno doseči sporazum med vsemi republikami in obema avtonomnima pokrajinama*. Tako lahko avtonomna pokrajina prav tako učinkovito kot republika zavrne predlog organov federacije.

Zato ima številčno različna zastopanost republik in avtonomnih pokrajin v posameznih organih federacije smisel samo v formalnem razlikovanju med republiko kot statusno samostojnejšo in avtonomno pokrajino kot statusno manj samostojno teritorialno enoto federativne organizacije Jugoslavije.

²⁶ V zveznem zboru skupščine SFRJ je po 30 delegatov iz vsake republike in po 20 delegatov iz vsake avtonomne pokrajine; v zboru republik in pokrajin skupščine SFRJ je po 12 delegatov iz vsake republike in po 8 delegatov iz vsake avtonomne pokrajine; v ustavnem sodišču Jugoslavije sta po 2 člana iz vsake republike in po 1 iz vsake avtonomne pokrajine itd.

²⁷ Ustavni amandma št. 36 iz leta 1971, ko je bilo uvedeno predsedstvo SFRJ, je še določal različno število članov iz republik (po 2 člana) in iz avtonomnih pokrajin (po 1 član). Ta ureditev je veljala samo do leta 1974.

Element izenačevanja ustavnega položaja avtonomnih pokrajin s položajem republik je nadalje *normativna samostojnost avtonomnih pokrajin*. Omenili smo že, da so ustavni amandmaji leta 1968 načeloma izenačili avtonomno pokrajino z republiko, s tem da je dobila avtonomna pokrajina pravico izdajati (*pokrajinske*) zakone namesto prejšnjih odlokov. Najvišji pravni akt avtonomne pokrajine je bil takrat ustavni zakon (namesto prejšnjega statuta), medtem ko je imela republika svojo ustavo. Na podlagi ustave SFRJ iz leta 1974 je dosežena načelna izenačenost avtonomne pokrajine z republiko *tudi glede ustavodajne funkcije*: tudi avtonomna pokrajina ima poslej svojo ustavo, v kateri določa svoje pravice in dolžnosti in ureja svojo organizacijo, upošteva zvezno ustavo in ustavo SR Srbije. S tem dobi avtonomna pokrajina torej pravico do samoorganizacije, ki po vsebini ustreza pravici do samoorganizacije republike.²⁸

Pokrajinska ustava in republiška ustava sta izenačeni v razmerju do ustave SFRJ: za obe velja načelo, da *ne smeta biti v nasprotju* z ustavo SFRJ (čl. 206 ustave SFRJ). Podobno velja za razmerje pokrajinske ustave do ustave SR Srbije: prva ne sme biti v nasprotju z drugo (čl. 226 ustave SR Srbije).

Vendar pa za razrešitev nasprotja med pokrajinsko ustavo in ustavo SR Srbije *ni predpisan postopek*, podobno kot postopek ni predpisan za razrešitev nasprotja med republiško oz. pokrajinsko ustavo in ustavo SFRJ. Razrešitev tega nasprotja je bolj politično kot pa pravno vprašanje.²⁹

Logična posledica obstoja pokrajinske ustave je tudi uvedba *pokrajinskega ustavnega sodišča*. To pomeni nadaljnjo izenačitev ustavnega položaja avtonomne pokrajine s položajem republike. V pristojnosti ustavnega sodišča avtonomne pokrajine je odločanje o ustavnosti in zakonitosti s stališča pokrajinske ustave in pokrajinskih zakonov.

Glede razdelitve pristojnosti med ustavnim sodiščem SR Srbije (čl. 401 ustave SR Srbije) in ustavnima sodiščema obeh avtonomnih pokrajin (čl. 395 ustave SAP Vojvodine in čl. 327 ustave SAP Kosovo) velja podobno razmerje kot pri razdelitvi pristojnosti med ustavnim sodiščem Jugoslavije na eni ter republiškimi in pokrajinskima ustavnima sodiščema na drugi strani: tako kot ustavno sodišče Jugoslavije ne odloča vedno o ustavnosti v odnosu do zveznega zakona³⁰, tudi ustavno sodišče SR Srbije ne odloča vedno o zakonitosti v odnosu do republiškega zakona.³¹

²⁸ Federalne enote uresničijo pravico do samoorganizacije predvsem s sprejemom svojih ustav – Miodrag Jovičić: *Savremeni federalizam*, Beograd 1973.

²⁹ Podobno kot daje ustavno sodišče Jugoslavije skupščini SFRJ mnenje o tem, ali je republiška ustava oz. pokrajinska ustava v nasprotju z ustavo Jugoslavije (čl. 378 ustave SFRJ), tudi ustavno sodišče SR Srbije daje skupščini SR Srbije mnenje o tem, ali je pokrajinska ustava v nasprotju z ustavo SR Srbije (čl. 402 ustave SR Srbije). To ni postopek ocene ustavnosti pokrajinske ustave in mnenja ustavnega sodišča ni mogoče šteti za sestavni del takšnega postopka.

³⁰ Odločanje o tem, ali so predpisi organov družbenopolitičnih skupnosti (razen zveznih organov) v nasprotju z zveznim zakonom, za katerega izvrševanje niso odgovorni zvezni organi, ni v pristojnosti ustavnega sodišča Jugoslavije, ampak v pristojnosti ustavnih sodišč republik oz. avtonomnih pokrajin.

³¹ Ustavno sodišče avtonomne pokrajine odloča o tem, ali so predpisi in drugi splošni akti v avtonomni pokrajini v

Avtonomni pokrajini sta izenačeni z republikami pri odločanju o najpomembnejših vprašanjih na ravni federacije.³² Gre za zadeve, o katerih zvezni organi lahko odločajo samo *na podlagi soglasja* pristojnih republiških in pokrajinskih organov.³³ V teh primerih imajo stališča pokrajinskih organov enako težo kot stališča organov republik.

To pomeni, da skupščina vsake od obeh avtonomnih pokrajin prav tako kot skupščina vsake od šestih republik lahko odkloni soglasje k nekemu zakonu, o katerem sklepa zbor republik in pokrajin skupščine SFRJ, in s tem sproži postopek za sprejem zakona o začasnih ukrepih (čl. 301 ustave SFRJ). Prav tako bi lahko vsaka avtonomna pokrajina enako kot vsaka republika preprečila sprejem ustave SFRJ, če ne bi dala soglasja k spremembi, ki jo je sprejel zvezni zbor skupščine SFRJ (čl. 402 ustave SFRJ).

Avtonomni pokrajini sta izenačeni z republikami tudi v *mednarodnih odnosih*: tako republike kot tudi avtonomni pokrajini sodelujejo z organi in organizacijami drugih držav in z mednarodnimi organizacijami, in sicer v okviru začrtane zunanje politike Jugoslavije in mednarodnih pogodb (čl. 271/2 ustave SFRJ).

Pri izvrševanju zveznih zakonov in drugih predpisov sta avtonomni pokrajini prav tako izenačeni z republikami (čl. 273 ustave SFRJ).

V ustavnem sistemu na podlagi ustave SFRJ iz leta 1974 je torej položaj avtonomne pokrajine v bistvenih odnosih približan položaju republike. Takšne ocene so bile izrečene že ob ustavnih amandmajih leta 1971 v zvezi s paritetnim načelom in oblikami odločanja v federaciji.³⁴ Sedaj veljavna ustava je ta proces še nadaljevala. Vendar pa avtonomna pokrajina kljub vsemu formalno ni izenačena z republiko: ni država in je sestavni del republike.

IV. Podlaga za nastanek avtonomije v SFRJ

Kot podlago za nastanek avtonomije v Jugoslaviji lahko navedemo troje:

- prvič, posebno nacionalno sestavo prebivalstva na nekem območju,
- drugič, posebnosti zgodovinskega razvoja, ki se odražajo v posebnih družbenoekonomskih značilnostih nekega območja, in

nasprotju z republiškim zakonom, ki ga skupščina SR Srbije sprejema na podlagi soglasja obeh pokrajinskih skupščin (čl. 372 ustave SAP Kosovo in čl. 395 ustave SAP Vojvodine).

³² O oblikah udeležbe republik in avtonomnih pokrajin pri uresničevanju funkcij federacije glej podrobneje: Strobi-Kristan-Ribičič: Ustavno pravo SFRJ, Ljubljana 1981, str. 356 in sl.

³³ Omeniti je treba predvsem: sklepanje nekaterih mednarodnih pogodb (čl. 271 ustave SFRJ), odločanje zbora republik in pokrajin na podlagi soglasja republiških in pokrajinskih skupščin (čl. 286/2 ustave SFRJ), postopek spreminjanja ustave SFRJ (čl. 398–402 ustave SFRJ).

³⁴ Poudarjanje enakih pravic pokrajin pri odločanju na ravni federacije kot tudi njihovo relativno enako predstavljanje v federaciji je povzročilo, da pokrajini dejansko postajata isto, kot so federalne enote, t. j., socialistične republike – Pavle Ristič: Razvoj idej federalizma u ustavnim tekstovima od 1946. do 1969. v: Federalizam i nacionalno pitanje, Beograd 1971, str. 254.

– tretjič, svobodno izražena volja prebivalstva teh območjih.

Vse tri elemente je treba šteti za celoto. Težko je namreč posebej izločiti samo nacionalni element in zanemariti druge vzroke, ali pa narobe, zgolj vztrajati pri gospodarskih dejavnikih in zanemarjati nacionalni element. Če je torej očitna povezanost med prvim in drugim elementom, ki predstavljata vsebinsko podlago avtonomije, pa je prav tako pomemben tretji element, t.j., volja prebivalstva.

Tudi v ustavnih dokumentih so bili ti elementi obravnavani kot podlaga za uvedbo avtonomije. V tem pogledu je bila najbolj eksplicitna ustava iz leta 1963, kjer je bilo rečeno, da republika lahko ustanovi avtonomne pokrajine na območjih s posebno nacionalno sestavo ali na območjih z drugimi posebnostmi, in sicer na podlagi izražene volje prebivalstva (čl. 111 ustave SFRJ leta 1963).³⁵ *Pri SAP Vojvodini* poudarjajo značilni zgodovinski razvoj na območju, ki ima značilnosti »geografsko-kulturne celote«, v kateri so se naselili pripadniki raznih slovanskih in neslovanskih nacionalnosti, kjer so živeli Srbi skoraj dve stoletji politično ločeni od Srbije in kjer živi močna madžarska manjšina.³⁶ Kulturno-zgodovinski razvoj Vojvodine, posebej glede na nacionalno sestavo prebivalstva, skupno življenje več narodov in njihovi medsebojni odnosi in vplivanja so imeli odločilno vlogo pri konstituiranju Vojvodine kot avtonomne pokrajine³⁷.

Podobni elementi se navajajo tudi kot podlaga avtonomije Kosova. V ospredju je mešana nacionalna sestava prebivalstva (Albanci sestavljajo 3/4 prebivalstva, razen njih pa živijo tu Srbi, Črnogorci, Muslimani in drugi), razen tega pa so odločilni kriteriji gospodarska nerazvitost, kulturna zaostalost (visoka stopnja nepismenosti) in poseben zgodovinski razvoj.³⁸

Na sedanji stopnji razvoja jugoslovanske družbe postaja, razumljivo, tudi za avtonomne pokrajine *odločilna podlaga sistem socialistične samoupravne demokracije*. Ustavni položaj, ki ga imajo narodnosti, ni edini vzrok za nastanek avtonomne pokrajine in tudi ne more biti njena izključna funkcija, kajti vsi resnični interesi narodov in narodnosti se glede na naš družbeni razvoj pojavljajo v funkciji samoupravnega združenega dela: ničesar ni brez dejanskih problemov in procesov njegove zgodovinske osvoboditve.³⁹

³⁵ Ustava SFRJ iz leta 1963 je še izhajala iz koncepta, da je *ustanavljanje avtonomije odprti proces*, in torej lahko vsaka republika ustanovi avtonomne pokrajine, če so izpolnjeni navedeni pogoji. Vendar pa ustava določa, da je ustanovitev avtonomne pokrajine ali njena odprava veljavna, šele ko je potrjena v ustavi Jugoslavije. Ustava SFRJ iz leta 1974 je opustila takšen koncept odprte avtonomije in je konkretno določila obe avtonomni pokrajini, t. j., Socialistično avtonomno pokrajino Kosovo in Socialistično avtonomno pokrajino Vojvodino v okviru Socialistične republike Srbije. V drugih republikah ni avtonomij.

³⁶ Jovan Đorđević: *Ustavno pravo*, str. 666.

³⁷ Dr. M. Kovačević: *Osnovi i uslovi nastanka, razlozi i način obrazovanja avtonomne pokrajine Vojvodine*, v: *Avtonomne pokrajine u Jugoslaviji*, Beograd 1967, str. 158.

³⁸ dr. S. Aksić: *Uzroci nastanka avtonomije Kosova i Metohije*, v: *Avtonomne pokrajine u Jugoslaviji*, str. 133 in sl.

³⁹ Milan Mali: *Autonomna pokrajina u svetlu aktuelnih problema federalizma i nacionalnog pitanja*, v: *Federalizam i nacionalno pitanje*, Beograd 1971, str. 263.

Že nekaj časa, zlasti pa spomladi 1981 ob nacionalističnih demonstracijah v nekaterih mestih na Kosovem je bilo zaslediti tudi geslo, da mora Kosovo postati republika. To zahtevo je zlasti intenzivno podpiral albanski tisk.⁴⁰

V zvezi s tem je potrebno razjasniti zlasti dvoje vprašanj:

– prvič, *kako je s pravico narodnosti (narodnih manjšin)*⁴¹ do samoodločbe, na katero se sklicujejo v geslu »Kosovo republika«, in

– drugič, *kakšno je ozadje tega gesla*, kakšne cilje zasledujejo njegovi nosilci.

V nekaterih razpravah se je pojavilo vprašanje, ali so avtonomne pokrajine nastale na podlagi načela samoodločbe. Posebno za Kosovo se navaja celoten razvoj in poudarja samoodločba kot podlaga za nastanek in razvoj avtonomije Kosova. To zlasti podčrtava albanski tisk. Vse to naj bi pripeljalo do sklepa, da je zahteva, da se Kosovu prizna status republike, pravična.

Ni dvoma, da je ustanovitev obeh oblik avtonomije (Avtonomne pokrajine Vojvodine in Avtonomne oblasti Kosova in Metohije) po osvoboditvi rezultat in sestavni del samoodločbe narodov Jugoslavije.

Federativna ureditev Jugoslavije temelji na načelu samoodločbe narodov, ki pomeni pravico naroda, da si ustvari svojo lastno državo in se svobodno povezuje z drugimi narodi oz. državami (torej je sestavni del samoodločbe tudi pravica do odcepitve).

V okviru samoodločbe jugoslovanskih narodov pa je bila uresničena tudi samoodločba narodnih manjšin (narodnosti), vendar ne v obliki ustanovitve lastnih držav teh narodnih manjšin, ampak v obliki avtonomije. Ko so na drugem zasedanju AVNOJ novembra 1943 v Jajcu sprejeli sklep o ustanovitvi šestih držav – federalnih enot kot oblik samoodločbe narodov Jugoslavije, vprašanje avtonomije še ni bilo razjasnjeno. Zato so takrat sprejeli samo načelo, da se narodnim manjšinam zagotovijo vse nacionalne pravice. O obliki avtonomije je bilo odločeno v času med drugim in tretjim zasedanjem AVNOJ, tako da je bila ta ureditev dokončno potrjena na tretjem zasedanju AVNOJ avgusta 1945 v Beogradu.

To pomeni, da je samoodločba narodov Jugoslavije in narodnosti dejansko celota, in sicer je pridobitev skupnega osvobodilnega boja in revolucije v letih 1941–1945. Samoodločba je bila uresničena *na podlagi soglasja in svobodno izražene volje vseh narodov in narodnih manjšin (narodnosti)*. Tudi sedanja ustava Jugoslavije je skupen dogovor vseh narodov in narodnosti. Zato morajo tudi vse prihodnje spremembe temeljiti na dogovoru vseh.

⁴⁰ Glej med drugim prevod članka iz albanskega dnevnika *Zeri i populit*: »Zahteva, da se Kosovu prizna status republike, je pravična«, *Naši razgledi, Razgledi po svetu*, 12. junija 1981.

⁴¹ V ustavnem sistemu SFRJ se po letu 1963 namesto izraza »narodna manjšina« uporablja izraz »narodnost«, ki pomeni pripadnike narodov, živeče v drugih državah. To so v SFRJ albanska, madžarska, italijanska narodnost in druge.

Izhodišče in cilj samoodločbe sta bila od vsega začetka povsem jasna.

*Izhodišče je bila zavest o skupnih življenjskih interesih narodov in narodnosti na ozemlju, ki je trajno izpostavljeno križanju interesov velikih sil, spoznanje, da lahko samo združeni preživimo in razvijamo vsako svojo narodno samobitnost. To spoznanje je bilo že od nekdanje osrednje postavke v politiki Komunistične partije Jugoslavije v zvezi z reševanjem nacionalnega vprašanja jugoslovanskih narodov; zlasti jo je poudarjal Edvard Kardelj kot strateg v reševanju nacionalnega vprašanja.*⁴²

Cilj tako uresničene samoodločbe je bil prav tako nedvoumen: zagotoviti polno enakopravnost narodov in tudi narodnosti. Temu cilju naj bi služila prav federativna ureditev Jugoslavije, da bi bila »resnična domovina vseh svojih narodov in ne bi nikdar več postala poprišče katerekoli hegemonistične klike«, kot je zapisano v odloku AVNOJ o zgraditvi Jugoslavije na federativnem načelu.

To izhodišče in cilj samoodločbe, ki sta veljala v času uresničitve samoodločbe med narodnoosvobodilno borbo, veljata tudi danes, po štiridesetih letih na podlagi ustave SFRJ iz leta 1974: skupni življenjski interesi na tem ozemlju in popolna enakopravnost. Vse ustavne reforme federacije po osvoboditvi so imele pred očmi prav ta AVNOJ-ska načela. Brez pridržkov je mogoče reči, da je ustava SFRJ iz leta 1974 najdosledneje zaokrožila ta proces, saj ni okrepila samo enakopravnosti narodov in položaj republik v federaciji, ampak predvsem tudi enakopravnost narodnosti oz. avtonomnih pokrajin.

Tako kot ni sporno, da je bila samoodločba narodnosti sestavni del samoodločbe narodov, s katerimi povezujejo narodnosti skupni življenjski interesi,⁴³ tudi ni sporno, da je bila oblika samoodločbe različna: jugoslovanski narodi (ki nimajo druge države) jo uresničujejo v obliki republike kot države, narodnosti (narodne manjšine), ki predstavljajo dele narodov, ki že imajo svojo državo, pa v obliki avtonomije, ki se je iz dveh statusno različnih oblik (pokrajina in oblast) razvila v eno samo, t. j., v pokrajino. Za avtonomno pokrajino je značilna mešana nacionalna sestava in poseben zgodovinski razvoj. To pa pomeni, da narodnost ni edini kriterij za avtonomijo.

Najdan Pašić poudarja, da je ustanovitev šestih republik in dveh avtonomnih pokrajin v okviru republike Srbije rezultat doslednega marksističnega reševanja nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji v razmerah varovanja ozemeljske celovitosti Jugoslavije, kar je ena izmed revolucionarnih odločitev drugega zasedanja AVNOJ. »Ker je Jugoslavija konstituirana na načelu samoodločbe narodov, ne more obstajati neko ozemlje, ki bi bilo zunaj sestave obstoječih republik kot držav Jugoslavije«⁴⁴.

⁴² Edvard Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1957.

⁴³ Ta v končni konsekvenci celovito izražena samoodločba kaže na samoodločbo ljudstva (people's self-determination), kot danes mednarodno pravo v pretežni meri razlaga smisel samoodločbe s stališča subjektov samoodločbe – glej: Ernest Petrić: Varstvo manjšin in pravica do oцепitve, Teorija in praksa, Ljubljana št. 4–5/1981, str. 584.

⁴⁴ Najdan Pašić: Poreklo nesporazuma (intervju za revijo NN), NIN, 17. maja 1971, str. 12: »Bilo je diskusija o tome da li će delovi Vojvodine, na primer, biti u sastavu Hrvatske ili u sastavu Srbije. Ali nikada se nije razmišljalo, da bi bilo

To je ustavnopravni temelj formalnega razlikovanja med republiko (samoodločba narodov) in avtonomno pokrajino (samoodločba narodnosti), čeprav je dejanska stopnja izenačenosti avtonomne pokrajine z republiko, kot smo ugotovili, že dosegla zgornjo mejo.

Tudi mednarodnopravna doktrina se ukvarja s tem vprašanjem, in sicer v zvezi z varstvom narodnih manjšin. V večini je zastopano stališče, da narodne manjšine nimajo pravice do samoodločbe, zlasti pa ne pravice do odcepitve⁴⁵.

Ta doktrina temelji na praksi Organizacije združenih narodov, ki izhaja iz potrebe po zagotavljanju integritete držav in varstva miru ter varnosti in sodelovanja v svetu, saj bi bil ogrožen obstoj katerekoli države, če bi vsaka narodna manjšina uveljavljala pravico do samoodločbe v obliki odcepitve. Zaradi tega predstavljajo s *stališča mednarodnopravne doktrine različne oblike avtonomije in posebne manjšinske pravice obliko samoodločbe teh manjšin*. Vsaka akcija in poziv k spremembi državne ureditve teh držav je v nasprotju z mednarodnim pravom. Edino v primeru, ko manjšina ne bi uživala narodnostnih pravic ali pa bi bil celo ogrožen njen obstoj, bi bila zahteva po samoodločbi in odcepitvi manjšine legitimna. To je meja ločnica med samoodločbo manjšin in nelegitimnim separatizmom⁴⁶.

Poudarjanje varstva narodnih manjšin v mednarodnem pravu, tako s stališča zagotavljanja človekovih pravic pripadnikom manjšin kot s stališča varstva mednarodnega miru, varnosti in sodelovanja, dejansko izhaja iz bistvene predpostavke, ki jo *razvijamo kot konstanto jugoslovanske federacije*, to pa je *potreba po sožitju različnih narodov in narodnosti, potreba po sožitju ljudi*.

Sodobni svet postaja vedno bolj odprt za različne migracijske procese, za različne oblike sodelovanja, za različne oblike medsebojnega vplivanja. Zato je vsak poskus izolacije in razdvajanja ljudi zgolj na podlagi enega kriterija, t. j., nacionalnosti, v nasprotju z zakonitostmi sodobnih družbenih procesov. Ti poskusi so izraz zapoznelega buržoaznega nacionalizma. Perspektiva prihodnjega razvoja pri nas in v svetu ni postavljanje vedno novih državnih mej in njihovo spreminjanje, ampak odpravljanje mej.

Prav zaradi tega v jugoslovanski socialistični federativni skupnosti *razvijamo številne elemente sožitja ljudi ne glede na njihovo nacionalno pripadnost. Samoupravljanje in interesi združenega dela predstavljajo takšno univerzalno podlago sožitja ljudi, sožitja graditeljev boljše, humanejše družbe*⁴⁷.

koja pokrajina bila izvan republike, več samo o tome, da ona uđe u sastav odgovarajuće republike, gde za to postoje svi istorijski, nacionalni i drugi razlozi i opravdanja.»

⁴⁵ Glej podrobneje: Ernest Petrič, navedeno delo, str. 592 in sl.

⁴⁶ Ernest Petrič: nav. delo, str. 595.

⁴⁷ Nacionalno vprašanje smo rešili v okviru obstoječih republik, je poudaril Tito političnemu aktivu Zagreba leta 1971 ob izbruhu nacionalizma. V naslednji etapi, tako predvidevajo ustavna dopolnila, se bodo v republikah naprej spopolnjevali notranji odnosi. *To pa pomeni predvsem nadalnje razvijanje samoupravljanja, ne pa kakšno politično razkrojavanje*, je poudaril Tito – Josip Broz-Tito: Nacionalno vprašanje in revolucija, Ljubljana 1978, str. 371.

Izločiti iz tega nacionalni element in ga kot fetiš povzdigniti nad vse drugo ter na tej podlagi prešteti ljudi, pomeni poskus zavrteti kolo zgodovine nazaj, v obdobje buržoaznega nacionalizma, in zanikati pridobitve socialistične graditve v Jugoslaviji.

Prav to pa prihaja do izraza v geslu »Kosovo republika« in v nacionalistični propagandi, ki prihaja iz Albanije kot podpora temu geslu. Albanska propaganda navaja neenakopravnost Albancev na Kosovem oz. v Jugoslaviji kot temeljni argument za »upravičeno zahtevo, da dobi Kosovo položaj republike«. V navedenem članku, npr., Zeri i populit navaja, da Albanci v Jugoslaviji ne uživajo pravic, za katere so prelivali kri z drugimi narodi Jugoslavije, da so nacionalno zatirani, da se nasproti Kosovu izvaja šovinistična politika itd.

Vprašanje »neenakopravnosti Albancev« v Jugoslaviji oz. na Kosovem je treba obravnavati iz dveh zornih kotov: prvič, s stališča dejanske resnice, in drugič, s stališča posledic, ki bi jih imelo uveljavljanje drugačne enakopravnosti Albancev v Jugoslaviji za druge narode in narodnosti, zlasti na Kosovem.

Glede prvega, torej glede trditve, da so Albanci v Jugoslaviji neenakopravni, da so nacionalno zatirani itd., bi težko rekli kaj drugega, kot da je to *primer sovražne nacionalistične propagande*. Uveljavljena pariteta v funkcijah federacije in način odločanja v federaciji izenačuje avtonomne pokrajine z republikami⁴⁸.

Nacionalna kultura Albancev je v polnem razmahu. Zagotovljeno je šolstvo v albanščini od osnovnih šol do univerze. Kosovo, v bivši Jugoslaviji skoraj brez šol in kulturnih ustanov, je po osvoboditvi doživelo nesluten razmah. Visoko šolstvo se je razvijalo daleč prek materialnih možnosti. Prištinska univerza je tretja v Jugoslaviji po številu študentov, albanskih študentov je na Kosovu trikrat več kot v vsej Albaniji itd. Ta dejstva kažejo vse drugo prej kot pa nacionalno zatiranje Albancev v Jugoslaviji.

Takšno sovražno propagando zanikajo sami Albanci, ki sicer poznajo razmere tudi drugod po svetu. Ko je dr. Hajredin Hoxha ocenjeval prispevek ustavnih amandmajev leta 1968 k enakopravnemu položaju narodnosti v Jugoslaviji, je poudaril, da v nobeni državi, kjer je spremljal položaj narodnih manjšin, ni ugotovil niti približno tako pozitivnega obravnavanja manjšin, kot je to v Jugoslaviji.⁴⁹

To misel je dr. Hajredin Hoxha, profesor na univerzi v Prištini, še določneje ponovil letos po izbruhu iredentističnih demonstracij na Ko-

⁴⁸ Ko poudarja, da lahko postane Albanec šef jugoslovanske države, se Jovan Raičević sprašuje, če je v kateri državi lahko pripadnik narodne manjšine šef države – Jovan Raičević: U čemu je smisao parole »Kosovo republika«. Socijalizam, št. 6/1981, str. 895.

⁴⁹ »Želim da ukažem na činjenicu, da sam imao priliku da pratim položaj nacionalnih manjina u mnogim zemljama i da sam u nekim zemljama i neposredno posmatrao taj položaj, ali nigde nisam mogao ni približno da uočim ovakav afirmativni tretman nacionalnih manjina u tim zemljama. S toga smatram, da i ovim faktorom socijalistička Jugoslavija izražava velika preimučstva svoga samoupravnog bića i demokratskih i humanih odnosa u njoj.« – Hajredin Hoxha, razprava na simpoziju, v: Karakter i funkcije federacije, Beograd 1968, str. 251.

sovu: »Obšel sem več kot šestdeset držav, prisostvoval sem najpomembnejšim posvetovanjem o tej problematiki, ki so bila v zadnjih letih po svetu. Na podlagi tega sem prišel do spoznanja, ki ga nihče ne more ovreči: niti ena narodna manjšina na svetu ni uresničila pravic, kakršne je uresničila albanska narodnost v socialistični Jugoslaviji. Albanska narodnost ima iste pravice kot narodi. Navedel bi samo en podatek: ima lastno univerzo. To imajo na svetu samo Madžari v Romuniji in Švedski na Finskem, s pripombo, da je univerza v Prištini popolnoma avtonomna, medtem ko univerze v drugih državah niso popolnoma avtonomne.⁵⁰

Glede drugega zornega kota neenakopravnosti Albancev, torej zahteve, da morajo dobiti Albanci v Jugoslaviji namesto avtonomije republiki, ker bi šele s tem postali enakopravni, velja ocena, da je geslo »Kosovo republika« in način, kot ga je sprožila sovražna albanska propaganda, *protirevolucionarno in sovražno, ker je njegov cilj, doseči spremembo ustavne ureditve Jugoslavije, spremembo njenih notranjih meja in slednjič doseči priključitev Kosova k Albaniji.*⁵¹

Postavlja se vprašanje, zakaj propaganda iz Albanije tako poudarja, da mora Kosovo postati republika. Normalno je vsak narod zainteresiran za eno samo državo, ne pa za dve državi, kot bi bilo v primeru Albanije in republike Kosovo. *Interes Albanije za dve državi se kaže s stališča potencialne odcepitve Kosova od Jugoslavije in priključitve k Albaniji.* Zato je zahteva po republiki Kosovo samo pripravljalni prvi korak k načrtovanemu drugemu, to je, priključitvi Kosova k Albaniji. Da je stvar takšna, se da sklepati iz očitka tiranskega dnevnika Zeri i popolit, češ da v Beogradu med različnimi variantami o ureditvi Kosova samo o eni varianti niso razpravljali, to je, o priključitvi Kosova k Albaniji.⁵² Zato tolikšna nostalgija po stališču, izraženem na prvem zasedanju NOO Kosova in Metohije decembra 1943, naj bi se Kosovo priključilo k Šipniji (Albaniji), ki ga pa ljudstvo Kosova ni nikdar sprejelo, ampak se je odločilo živeti v okviru federativne Jugoslavije.

Razen s stališča ustavne ureditve jugoslovanske federacije in avtonomije kot njene sestavine in tudi s stališča mednarodnopravne doktrine o samoodločbi narodnih manjšin je geslo albanskih nacionalistov, da mora Kosovo postati republika, torej nesprijemljivo predvsem z dveh gledišč:

– prvič, ker meri na spremembo notranje ureditve Jugoslavije in potencialno ogroža njeno integriteto,

– drugič, ker je podlaga tega gesla nacionalistično načelo združevanja Albancev v Jugoslaviji in poudarjanje Kosova kot etnično čistega albanskega ozemlja, kar je naperjeno zoper interese drugih narodov in narodnosti in kar spodkopava sožitje različnih narodov in narodnosti kot

⁵⁰ Hajredin Hoxha (intervju za Vjesnik), Vjesnik 9. maja 1981.

⁵¹ Ta ocena je bila sprejeta na sejah organov zveze komunistov, in sicer pokrajinskega komiteja ZK Kosova, centralnega komiteja ZK Srbije in centralnega komiteja ZK Jugoslavije v začetku maja 1981. Glej uvodne referate Ali Šukrije, Tihomirja Vlaškalića in Lazarja Mojsova, v: *Socijalizam*, št. 4/1981.

⁵² Glej citirani prevod članka »Zahteva da se Kosovu prizna status republike, je pravična«, NR 12. junija 1981.

naravno in nujno potrebno obliko življenja na nacionalno mešanih območjih.

Iredentistične težnje albanskih nacionalistov na Kosovem niso šele novejšega izvora, ampak se pojavljajo dejansko kot nadaljevanje raznih kvasilinskih in fašističnih organizacij, ki so se med vojno borile proti narodnoosvobodilnemu gibanju jugoslovanskih narodov in pridobitvam revolucije. Organi državne varnosti so odkrili več sovražnih nacionalističnih in iredentističnih organizacij in skupin, ki so bile aktivne na Kosovem s končnim ciljem doseči odcepitev Kosova in drugih delov Jugoslavije, kjer žive Albanci (Makedonija, Črna gora), in nato doseči njihovo priključitev k Albaniji. Formula za to naj bi bila najprej Kosovo – republika.⁵³

Podobno so sovražno ozadje nacionalističnih gesel na Kosovem ocenili na seji centralnega komiteja ZK Srbije, kjer je Tihomir Vlaškalić poudaril, da so parole »Hočemo republiko zlepa ali zgrda«, »eksploatacija Kosova« kot tudi niz drugih, ki govore o »etnično čistem Kosovu«, neposredno usmerjene proti drugim narodom in narodnostim, posebno proti Srbom, Črnogorcem in Turkom. Enako nevarna je parola o »republiku Kosovo« kot tudi parola o priključitvi predelov Makedonije in Črne gore, kjer žive Albanci, k tej »republiku«. Napad na ustavno ureditev in integriteto Srbije je samo prvi korak do ogrožanja integritete in ustavne ureditve Jugoslavije.⁵⁴

Albanska nacionalistična zamisel o etnično čisti republici Kosovo in o združitvi vseh Albancev v eni republici *zanika eno temeljnih pridobitev narodnoosvobodilnega boja in revolucije, tj. bratstvo in enotnost narodov in narodnosti Jugoslavije*, ki je podlaga za njihovo sožitje in skupno graditev socializma. Geslo o etnično čistem Kosovu *ponuja namesto dejanske enakopravnosti in sožitja narodov in narodnosti njihovo nenehno preštevanje in šovinizem*.

Če Albanci na Kosovem ne bi bili enakopravni, ker nimajo republike, je treba postaviti vprašanje, kako pa bi bilo potem v takšni albanski republici z drugimi narodi in narodnostmi. Logika razmišljanja tega gesla je, da morajo tudi drugi narodi in narodnosti dobiti svojo republiko, ker bi sicer bili neenakopravni z Albanci. Ker bi isti kriterij moral veljati tudi za Vojvodino, ne le za Kosovo, bi tako samo v Srbiji imeli nekaj novih republik.⁵⁵

Vsako takšno nacionalistično preštevanje in pregrupiranje je še *zlasti usodno za nacionalno mešana ozemlja*, kakršna so prav v obeh pokrajinah. Ustvarjajo se številni pritiski in šovinistični izpadi proti drugim narodom in narodnostim, ki gredo celo tako daleč, da se pripadniki posameznih narodov in narodnosti zaradi občutka ogroženosti začenejo *izseljevati*. To se že nekaj časa dogaja na Kosovem, kjer se je precej Srbov in Črnogorcev izselilo, tako da je po popisu leta 1981 v primerjavi z letom

⁵³ Ali Šukrija: Nacionalizam i iredentizam na Kosovu, Socijalizam, št. 4/1981, str. 523.

⁵⁴ Tihomir Vlaškalić: Uzroci i posledice događaja na SAP Kosovu, Socijalizam, št. 4/1981, str. 547.

⁵⁵ Jovan Raičević: Nav. delo, str. 908.

1971 pripadnikov obeh navedenih narodov manj, in sicer ne samo relativno v strukturi prebivalstva na Kosovem (leta 1971 je bilo Srbov 18,3% in Črnogorcev 2,5%, leta 1981 pa samo 13,2% in 1,7%), ampak jih je manj tudi v absolutnem številu, in sicer Srbov za 8,1% in Črnogorcev za 4,8%, medtem ko se je, narobe, število Albancev v istem času povečalo za 34%. (Glej tabeli o nacionalni sestavi prebivalstva SR Srbije in Avtonomne pokrajine Kosova).

Nacionalna sestava prebivalcev Kosova

	Razlika v številu prebivalcev 1981 in 1971 (+ ali -)	Popis 1971	Popis 1981	Indeks	Nacionalna sestava v %	
					1971	1981*
Skupaj	340.867	1.243.693	1.584.560	127,4	100,00	100,00
Albanci	+ 311.256	916.168	1.227.424	134,0	73,6	77,4
Srbi	- 18.472	228.264	209.792	91,9	18,3	13,2
Črnogorci	- 4.680	31.555	26.875	85,2	2,5	1,7
Turki	+ 331	12.244	12.575	102,7	1,0	0,8
Muslimani	+ 32.591	26.357	58.948	223,7	2,1	3,7
Ostali	+ 19.841	29.105	48.946	168,2	2,3	3,1

* Vir: Zavod za statistiko SR Srbije
Povzeto po: Socijalizam 6/1981, str. 911.

Ko je Kiro Hadži Vasilev že pred leti ob geslu »Kosovo republika« navajal, da narodne manjšine ne morejo uveljavljati svoje enakopravnosti z organiziranjem svojih nacionalnih držav znotraj federacije, je med petimi razlogi posebej *opozoril na problem nacionalno mešanih ozemelj*. Če bi hoteli posamezne nacionalnosti (narode in manjšine) med seboj razmejiti, bi morali izvesti umetne in nasilne preselitve. Četudi bi takšne nasilne in nehumane migracije izvedli, takšna umetna nacionalna razmejitev ne bi mogla dolgo obstati, ker bi naravni migracijski procesi kot oblika družbene delitve dela ponovno ustvarili mešano nacionalno strukturo in privedli ves problem ponovno na začetek.⁵⁶

Problema enakopravnosti narodov in narodnosti torej ni mogoče reševati z nacionalističnih pozicij, tako da bi postavljali nove državne meje med narode in narodnosti in med posamezne narodnosti, ampak z graditvijo socialistične samoupravne skupnosti narodov in narodnosti. »Brez razvoja in krepitve socialističnega samoupravljanja ni nacionalne enakopravnosti, ampak dobimo namesto tega nacionalizem in mednacionalne spore.⁵⁷

Geslo o Kosovem kot republiki je v nasprotju s temelji in idejo jugoslovanske federacije. Federacija, katere temelj je enakopravnost narodov in narodnosti Jugoslavije, je temeljna pridobitev narodnoosvo-

⁵⁶ Kiro Hadži Vasilev: Samoopredeljenje i samoupravljanje, v: Karakter i funkcije federacije, Beograd 1968, str. 74.

⁵⁷ Tihomir Vlaškalić: nav. delo, str. 552.

Nacionalna sestava prebivalstva SR Srbije

	1948		1953		1961		1971	
	število	%	število	%	število	%	število	%
Skupaj	6.527.966	100,0	6.979.154	100,0	7.642.227	100,0	8.446.581	100,0
Črnogorci	74.860	1,0	86.061	1,2	104.753	1,4	125.260	1,5
Hrvati	169.864	2,6	173.246	2,5	196.409	2,6	185.894	2,2
Makedonci	17.917	0,3	27.277	0,4	36.288	0,5	42.675	0,5
Muslimani	17.315	0,3	81.081	1,2	93.467	1,2	154.327	1,8
Slovenci	20.998	0,3	20.117	0,3	19.957	0,2	15.957	0,2
Srbi	4.823.730	73,9	5.152.939	73,8	5.704.686	74,6	6.016.811	71,2
Albanci	532.011	8,2	565.513	8,1	699.771	9,1	984.760	11,7
Bolgari	59.472	0,9	60.146	0,9	58.494	0,8	53.800	0,6
Čehi	6.760	0,1	5948	0,1	5.133	0,1	4.149	0,0
Italijani	863	0,0	636	0,0	586	0,0	566	0,0
Madžari	433.701	6,6	441.907	6,3	449.587	5,9	430.314	5,1
Romuni	63.130	1,0	59.705	0,9	59.505	0,8	57.419	0,7
Rusini*	22.667	0,4	23.720	0,3	25.650	0,3	26.251	0,3
Slovaki	73.140	1,1	75.027	1,1	77.837	1,0	76.733	0,9
Turki	1.914	0,0	54.526	0,8	44.434	0,6	18.220	0,2
Romi	52.181	0,8	58.800	0,8	9.826	0,1	49.894	0,5
Drugi	157.443	2,4	89.911	1,3	30.152	0,4	35.545	0,4
Nacionalno neopredeljeni	-	-	-	-	-	-	4.486	0,1
·po čl. 41 Ustave SFRJ	-	-	-	-	20.079	0,3	123.824	1,5
Jugoslovani	-	-	-	-	-	-	9.428	0,1
Regionalna pripadnost	-	-	-	-	-	-	-	-
Neznano	-	-	1.994	0,0	5.604	0,1	30.274	0,4

* Vključeni tudi Ukrajinci
Povzeto po: Socijalizam 6/1981, str. 907

bodilnega boja in revolucije. Toda v njenem bistvu ni, da bi razdvajala narode in narodnosti, ampak da bi jih združevala, da bi okrepila življenjsko skupnost na njihovem ozemlju. Zato je Josip Broz-Tito govoril, da federacija ne pomeni potegniti meje med federalne enote, potem pa naj vsak dela na svoji strani, kakor se mu zdi in drugemu nič mar. »Meje federalnih enot v federativni Jugoslaviji niso meje razdruževanja, temveč meje združevanja«. ⁵⁸

Zato je centralni komite Zveze komunistov Jugoslavije, ko je letos maja obravnaval dogodke na Kosovem, poudaril, da je *geslo o »republiki«* Kosovu treba razlagati kot napad na revolucionarne pridobitve, na ustavno ureditev SFRJ, na interese in enotnost narodov in narodnosti SAP Kosova in Socialistične republike Srbije. Potrebno je obravnavati izkušnje in probleme v uresničevanju skupnosti (zajedništva) na temelju graditve socialističnih samoupravnih odnosov kot tudi s stališča ustavnih funkcij federacije, Socialistične republike Srbije in avtonomnih pokrajin, ki sta sestavni del republike Srbije in konstitutivni element federacije. ⁵⁹

Ustavna ureditev na podlagi ustave SFRJ iz leta 1974 in republiških ter pokrajinskih ustav je torej okvir za reševanje odnosov med jugoslovanskimi narodi in narodnostmi. Ta ureditev predstavlja kontinuiteto v reševanju nacionalnega vprašanja oz. v uresničevanju samoodločbe narodov in narodnosti v Jugoslaviji. *Bistveni sestavni del te kontinuitete v samoodločbi je sožitje narodov in narodnosti, ki temelji na njihovi enakopravnosti in je sprejeto kot skupna odločitev vseh.*

V takšni jugoslovanski skupnosti ni mogoče sprejeti nobene spremembe s stališča nacionalistične izključnosti enega naroda ali narodnosti, ampak se morajo vsi problemi reševati »v okviru samoupravljanja in humanističnega demokratičnega prijateljstva med narodi,« kot je leta 1977 dejal Edvard Kardelj v razgovoru s političnim aktivom Kosova. ⁶⁰

Da bo razvoj na Kosovem ponovno krenil v tej smeri, bodo potrebni veliki naporji vseh subjektivnih družbenih sil, predvsem zveze komunistov, in potrebno bo veliko strpnosti v razčiščevanju in razreševanju odprtih vprašanj. Potrebno bo več sodelovanja med organi pokrajine Kosovo in organi republike Srbije, več sporazumevanja. Potem bo odpadel očitek, češ da je zaradi zavlačevanja v avtonomnih pokrajinah Srbija edina republika, ki nima zakona o družbenem načrtu, o ljudski obrambi itd.

Razmere na Kosovem pa bodo najbolj uspešno uredili Kosovčani sami. Pri tem ima veliko odgovornost za ureditev razmer albanska narodnost, ker tvorijo Albanci večino prebivalstva.

Edvard Kardelj je v omenjenem razgovoru s političnim aktivom Kosova poudaril, da so bili v preteklosti Albanci dolgo časa pod pritiskom (nacionalnim in političnim), zaradi česar se je ustvarila zavest podrejeno-

⁵⁸ Josip Broz-Tito: Nacionalno vprašanje in revolucija, str. 84.

⁵⁹ Sklepi 20. seje CK ZKJ, Delo 14. maja 1981; Socializam, št. 4/1981, str. 572.

⁶⁰ Edvard Kardelj: Proti nacionalizmu, za polno svobodno demokratično uveljavitev vseh narodov in narodnosti na Kosovu, Delo, 7. julija 1981.

sti in nekakšne defenzive proti vsemu, kar prihaja. Toda sedaj albanska narodnost ni le svobodna, ampak je enakopraven gospodar na Kosovem. *Zato morajo Albanci prevzeti tudi določeno politično odgovornost ne samo do sebe, ampak tudi do drugih v Jugoslaviji.*⁶¹

S stališča sedanje ureditve mednacionalnih odnosov v federaciji, s stališča ustavnega koncepta federacije in avtonomije v njej in s stališča nevarnosti za integriteto Jugoslavije zaenkrat v sedanjih razmerah ni mogoče pričakovati, da bo rezultat razprav o razrešitvi problemov v zvezi s Kosovim kakršnakoli bistvena sprememba ustavnega položaja avtonomnih pokrajin. Predvsem gre za dosledno uresničevanje ustavnega koncepta federacije in avtonomnih pokrajin.

To pa pomeni, da se moramo pri urejanju teh odnosov izogibati obeh skrajnosti: prvič, variante, da je Kosovo zunaj Srbije, in drugič, variante, da je Kosovo samo sestavni del Srbije, ne pa tudi neposredni del federacije. Gre za ohranitev sedanjega načela, da je Kosovo (kot tudi Vojvodina) konstitutivni element federacije in hkrati sestavni del republike Srbije.

Vodilo v razčiščevanju teh odnosov je ohraniti Socialistično federativno republiko Jugoslavijo ter krepiti njeno notranjo trdnost in mednarodni ugled. To je tudi naš dolg do Tita in njegovega življenja, ki je bilo posvečeno graditvi takšne Jugoslavije. To misel so izrekli v Prištini na komemoraciji ob obletnici Titove smrti: »Za jugoslovanske narode in narodnosti bo to stoletje označevalo Titov ime. Rezultati njegovega dela bodo trajni. Narodi in narodnosti Kosova, pobrateni Albanci, Srbi, Črnogorci, Turki, Muslimani in drugi so se skupaj z vsemi jugoslovanskimi narodi in narodnostmi enotno odločili, da bodo dosledno uresničevali Titovo delo.«⁶²

⁶¹ Edvard Kardelj, prav tam.

⁶² Kosovo le v Jugoslaviji, Delo 5. maja 1981.

Pluralizem interesov in samoupravna občina

(na poti Kardeljeve politične misli)

»Pomen komune v našem družbenem sistemu je v tem, da je komuna po eni strani taka družbenoekonomska skupnost, v kateri je mogoče doseči osnovno uskladitev individualnega interesa delovnih ljudi s kolektivnim interesom družbene skupnosti – s čimer seveda ne trdim, da ima edino komuna takšno nalogo – po drugi strani pa je prav zaradi tega svojega karakterja tudi najprimernejša politična oblika, preko katere je mogoče pritegniti najširši krog delovnih ljudi, da bodo neposredno sodelovali pri družbenem upravljanju«. (Edvard Kardelj, »Ob novi ureditvi okrajev in občin«, ekspozice v zvezni ljudski skupščini, 16. junija 1955.)

S preobražanjem politično-predstavniške demokracije v samoupravno-delegatsko demokracijo se spreminja tudi vsebina temeljnega vidika demokratične organizacije družbe. Najpomembnejše vprašanje ni več odnos državljana-posameznika do političnega predstavnika, ampak odnos delovnega človeka-samoupravljalca do oblik njegove samoupravne organiziranosti, do organizacij in skupnosti, v katerih uresničuje svoj položaj, pravice in dolžnosti samoupravljalca.

Zgodovinska prelomnica: konstituiranje temeljnih samoupravnih organizacij in skupnosti

Preobražanje formalne demokracije v dejansko demokracijo ne bi bilo mogoče brez prebijanja obroča politično-predstavniških institucij, ki obravnavajo človeka kot abstrakten individuum, utopljen v amorfno maso stotisočev in milijonov volilcev, katerega edino orožje je pravica, da na volitvah izbere svojega splošnega političnega predstavnika. Tudi ta pravica izbire na svobodnih volitvah je seveda dragocena in nujna, saj postavlja različne garniture političnih predstavnikov, posrednikov in upravljalcev v odvisnost od občine (pogosto tudi zelo neenotne) volje množice volilcev – vendar očitno kljub temu ne more »navadnemu

državljanu« zagotoviti resničnega sodelovanja in vpliva na politično odločanje – na reševanje številnih vprašanj (potreb in interesov), ki so povezana z njegovo realno družbeno eksistenco.

Za delovnega človeka je demokracija toliko bližja in toliko bolj stvarna, kolikor bolj se širijo možnosti, da posamezniki in družbene skupine svobodno izražajo pluralizem svojih avtentičnih interesov; da se, *samoupravno organizirani prav na podlagi teh interesov*, neposredno (oziroma s kar najmanj političnega posredovanja) vključujejo v procese družbenega in političnega odločanja na vseh ravneh družbene organizacije in v vseh fazah pripravljajanja in sprejemanja odločitev. Drugače povedano: za kvalitativen zasuk k razvoju resnične demokracije (za njeno preobražanje iz politično-predstavniške v samoupravno) so nujne kvalitativne (revolucionarne) spremembe v celotnem mehanizmu izražanja in usklajevanja interesov. Priznati *pluralizem interesov* – kar je pogoj sleherne demokracije – pomeni preobrazbo iz političnosti v samoupravnost: to je pot presejanja zgodovinskih okvirov politično-predstavniške demokracije – pot, ki jo odpira samoupravna presnova produkcijskih odnosov.

V koncepciji in praksi samoupravne preobrazbe političnega sistema na teh temeljih imajo ključni pomen procesi, ki potekajo v občini, ker je ta – kot smo že poudarili – izhodišče in *glavna opora celovite samoupravne integracije*.¹

Novi samoupravni način izražanja in združevanja interesov je zahteval opuščanje centralizma, ki je značilen za politično-predstavniški sistem, in *odpravo splošnega političnega predstavništva* v procesu političnega odločanja. V iskanju novih rešitev za problem organiziranega izražanja in združevanja interesov (ki je tudi posledaj nujno) smo se odločili za pot posebne institucionalizacije posamičnih avtentičnih interesov delovnih ljudi, ki izhajajo iz njihovih realnih delovnih in življenjskih razmer. Začeli smo ustanavljati temeljne samoupravne organizacije in skupnosti s takim obsegom izvernih in pretežno neodtujljivih pravic in dolžnosti – ter z ustavo in zakonom določenih oblik odločanja in upravljanja – da lahko delovni človek v vsaki od teh organizacij in skupnosti svobodno in neposredno izraža svoje konkretne interese ter svobodno in neposredno sodeluje pri njihovem uresničevanju; zaradi njih se v te organizacije tudi vključuje ali v njih dejansko deluje, tako da upravlja z delom in dejavnostjo teh temeljnih celic samoupravne družbene organizacije. S tem se v procesu izražanja in družbenega uresničevanja interesov radikalno zožuje

¹ »Vsa razmišljanja kažejo, da se morajo razprave o nadaljnjem razvoju našega političnega sistema začeti pri komuni«, je poudarjal Edvard Kardelj že pred sprejetjem ustavnih amandmajev iz leta 1971. V tem času so potekale intenzivne priprave za novo ustavno ureditev odnosov v federaciji in vzpostavitev predsedstva SFRJ. Vendar Kardelj opozarja: »Toda ne glede na to, kako uspešno bomo rešili ta kompleks problemov, bomo lahko govorili o dejanski spremembi oziroma o storjenem koraku pri nadaljnjem razvoju političnega sistema šele takrat, ko bodo tudi druga področja našega družbenoekonomskega in političnega sistema usklajena s temeljnim samoupravnim konceptom. Na področju družbenoekonomskega in političnega sistema je komuna gotovo v mnogočem izhodišče...« (Gl. Edvard Kardelj, »Nekatera vprašanja o nadaljnjem razvoju samoupravnih odnosov in političnega sistema v komuni«, iz pogovora s predstavniki družbenopolitičnih organizacij Niša, 22. okt. 1970. *Problemi naše socialistične graditve*, 9. knjiga, DZS, Ljubljana 1974, str. 135.)

prostor in moč njihove politizacije, ki je v politično-predstavniškem sistemu neizogiben pojav oziroma zakonitost.

Institucionalizacija parcialnih interesov in njene možne posledice

V razliko od razmer, kakršne v vsakem sistemu ustvarjajo hierarhične, od zunaj vsiljene subordinacije interesov, se posamični parcialni interesi vedno izražajo kot družbeno priznani in medsebojno odvisni. Konstituirani znotraj posameznih temeljnih organizacij in skupnosti, si navzemajo močan in praktično neprebojen institucionalni oklep, postajajo v načelu nedotakljivi. Ta visoka stopnja zavarovanosti posamičnih konkretnih interesov samoupravno organiziranega delovnega človeka vnaša v njegov celostni družbeni položaj izredno stabilnost in varnost.

Če naj se ta pozicija delovnega človeka znotraj temeljnih funkcionalnih in teritorialnih celic družbene organizacije izrazi in potrdi tudi v celoti družbenih odnosov, tako da bi lahko združeni samoupravljalci učinkovito in neposredno nadzirali vse okoliščine svoje družbene eksistence, morata biti izpolnjena vsaj dva pogoja:

Prvič, da delovni človek v vseh svojih samoupravnih organizacijah in skupnostih, ki jim pripada, osvoji in zadrži položaj subjekta, od katerega izhajajo iniciative in zahteve – ne pa, da je »zaprt« v te primerne celice, ki vsaka zase v imenu zastopanja katerega izmed njegovih parcialnih interesov težijo k temu, da bi ga podredile svojemu tutorstvu, ga spremenile v vijaček lastnega mehanizma:

Drugič, da so uveljavljeni in da v praksi delujejo mehanizmi, s katerimi je možno na samoupravnih temeljih presegati institucionalni pluralizem v izražanju interesov in dosegati njihovo kompleksno reintegracijo, pri čemer mora biti središče te reintegracije prav delovni človek kot celovita osebnost, kot »samoupravno človeško bitje« (E. Kardelj).

Vse dotlej, dokler ta dva pogoja ne bosta v celoti uresničena, dejansko grozi nevarnost, da bo združevanje (ali vsaj doslej z zakonom določeno organiziranje) delovnih ljudi zaradi njihovih različnih interesov in različnih družbenih funkcij v sistemu delitve dela porajalo marsikaj, kar bo v neposrednem nasprotju z želenim in predvidenim. Gre za pojave in težnje, kot so: zapiranje delovnega človeka v tesne kletke institucionaliziranih parcialnih interesov, kar lahko pripelje do usihanja zavesti o bistvenih, enotnih ali skupnih interesih delavskega razreda in družbe kot celote; potenciranje posamičnih parcialnih interesov že zaradi njihove institucionalizacije; krepitev skupinskolastrniškega egoizma pod krinko »neodtujljivih samoupravnih pravic«; »pritisk«, da bi se kar najširši krog interesov institucionaliziral in posebej zaščitil (kopičenje samoupravnih interesnih skupnosti); množenje mehanizmov in aparatov za posredovanje in usklajevanje interesov; širjenje prevlade institucij nad človekom; pogostejše zaostrovanje in »politiziranje« sporov med funkcionalno in teritorialno

organizacijo, proizvodnjo in potrošnjo, med materialno proizvodnjo in družbenimi službami itd. (kar je lahko tudi posledica poskusov, da se »ekonomski avtomatizem« odpravi in »nadomesti« z državno regulativo ter z družbenim in samoupravnim sporazumevanjem); krepitev »skrite države« zaradi vse bolj obsežnega in podrobnega državnega in samoupravnega normiranja družbenih odnosov in ustvarjanje ustreznih aparatov in institucij, ki se ukvarjajo z normativno dejavnostjo, z uvajanjem norm in nadzorom nad njihovim izvajanjem; prenašanje težišča demokratičnih procesov na permanentno umirjanje in usklajevanje različnih, formalno samoupravnih interesov, ki lahko potisne v ozadje samoupravno-demokratični nadzor nad izvajanjem dogovorjene politike; težnje po krepitvi in osamosvajanju položaja izvršilnih organov – tako v državni kot v samoupravni strukturi itn.

Kar precej dolg je videti ta improvizirani spisek raznih zvrsti deformacij samoupravnih odnosov, dezintegracije, novih oblik odtujenosti, ekonomske in politične uzurpacije pravic delovnega človeka; izražajo se kot tendenca ali pa že kot pojavna oblika, porajajo pa se iz daljnosežne decentralizacije in široko zastavljene difuzne institucionalizacije parcialnih interesov.

Prav zaradi tega dobivajo nove zgodovinske poti in oblike družbene integracije, ki so lastne samoupravljanju, pomen neodložljivega in ključnega teoretičnega in praktičnega problema socialističnega samoupravljanja.

Naloge identifikacije avtentičnih interesov

Ogrodje mehanizma samoupravne integracije je delegatski sistem, ki je v zaokroženi in celostni obliki postavljen že v občini. Zato tudi Kardelj poudarja (kot smo že omenili), da se morajo »vse razprave o nadaljnjem razvoju našega političnega sistema začeti pri komuni«. Razprava bi morala zajeti ne le posamične odseke konstituiranja oblasti in samoupravljanja v občini, marveč in predvsem tudi povezave in odnose med njimi; kajti zavedati se moramo, da gre za primarno, vendar že kompleksno in multifunkcionalno samoupravno in družbenopolitično skupnost, zasnovano na samoupravnem pluralizmu interesov.

Nadaljnja znanstvena in politična analiza bi morala z globljim prodiranjem v razmerje med normativnim in stvarnim v družbenoekonomski in politični strukturi sodobne jugoslovanske občine odkriti in identificirati avtentične, neposredne in dolgoročne interese posamičnih socialnih skupin in kategorij v njihovem zapletenem soočanju in prepletanju; šele tedaj bi lahko dognala, ali uveljavljena institucionalna struktura izražanja in združevanja interesov ustreza želenim ciljem v smislu krepitve in potenciranja dolgoročnih *interesov ljudi* v združenem delu ter na njih zasnovane samoupravne integracije, in ali nimajo nemara nekatere uveljavljene

normativno-institucionalne rešitve prav nasprotnega učinka – in slednjič, kako naj se neposredno srečujejo različne oblike interesne organiziranosti različnih samoupravnih organizacij in skupnosti, v kakšnih oblikah in po kakšnih zakonitostih se povezujejo v kompleksno skupnost samoupravne občine.²

Nimamo namena niti možnosti, da bi natančneje odgovorili na to vprašanje. Vsekakor pa gre za prednostno, tudi dolgoročno nalogo v naši družbeni znanosti in lotevamo se je vse bolj organizirano.

Namesto obširnejših in trdnejših sklepov podajam samo kratek oris, ki nima drugih namenov, kot strnjeno naštetih nekatere najbolj aktualne probleme v sedanji fazi samoupravnega preobražanja občine – njenega preraščanja v temeljni okvir celovite samoupravne integracije.

Podlaga samoupravne integracije v občini in v družbi nasploh so temeljne samoupravne organizacije in skupnosti. Integracija ima resnično samoupraven značaj samo tedaj, če temelji na povezovanju in združevanju teh temeljnih celic. Zato je treba povzročitelje najpomembnejših problemov samoupravne integracije iskati predvsem v položaju in objektivni logiki vedenja temeljnih organizacij združenega dela, krajevnih skupnosti in samoupravnih interesnih skupnosti. Od usposobljenosti teh temeljnih oblik samoupravne organiziranosti, od tega, ali so ljudje v njih dejansko nosilci integracije, sta pretežno odvisni tudi smer in vsebina integracije. Če s tega vidika analiziramo temeljne samoupravne organizacije in skupnosti, bomo morda odkrili najpomembnejše vzroke, zakaj napredujeta integracija in samoupravno povezovanje ljudi v občini in širši družbeni skupnosti s tako počasnimi in negotovimi koraki.

Protislovna narava temeljne organizacije združenega dela in proces samoupravne integracije

Temeljna organizacija združenega dela je osnovna celica samoupravnega produkcijskega odnosa, začetna in temeljna oblika združevanja (organizacij) delavcev pri delu z družbenimi proizvodnimi sredstvi. S tem ko delavec v njej uresničuje pravico do dela z družbenimi proizvodnimi sredstvi, pridobiva lastnost samoupravljalca, ki skupaj z drugimi delavci v TOZD »upravlja s pogoji, sredstvi in rezultati svojega dela«. V tem smislu

² Interesno organiziranje v občini mora izhajati iz analize realne interesne strukture in biti na njej tudi utemeljeno. Pri tem je vztrajal Kardelj že leta 1970, v času pripravljanja ustavnih amandmajev in nove ustave. »Iz teh razlogov je brez dvoma nujna orientacija,« pravi Kardelj, »da se komuna gradi predvsem kot samoupravna integracija oziroma kot kompleks medsebojne odvisnosti vseh samoupravnih interesnih skupnosti v njej – ne glede na stopnjo in način organiziranja. Pri tem imam v mislih samoupravljanje na področju elementarnih interesov delovnih ljudi – od združenega dela, ki je seveda en kompleks takih interesnih skupnosti, pa do interesa delovnih ljudi na področju socialnih odnosov, zdravstva, kulture in drugih podobnih interesov itd. Mislim, da moramo opraviti globlje analize strukture teh interesov, da bi se ljudje v komuni na podlagi tega lahko tudi samoupravno različno organizirali, vendar zmeraj tako, da bi bila taka organizacija sposobna uresničevati te interese. Tako organiziranje v komuni, temelječe na avtentičnih interesih delovnih ljudi, ne pa na nekakšnih abstraktnih in v odtujeno politično področje prenesenih kategorij, bo omogočilo ljudem v komuni, da sporazumno oziroma v sistemu, ki mu je spoznavanje začetna osnova, rešujejo probleme in stopajo v določene medsebojne odnose.« (E. Kardelj, op. cit., str. 136; *kurziv* – N. P.)

lahko temeljno organizacijo združenega dela pojmuje kot *konkretno obliko zgodovinske negacije klasičnega podjetja*, zasnovanega na dominaciji zasebnega ali državnega kapitala.

Iz tako zasnovane temeljne organizacije združenega dela izhajata dve neposredni smeri vertikalne samoupravne integracije; *prva* je družbeno-ekonomska, ki se uresničuje s svobodnim združevanjem dela in sredstev v širših organizacijah združenega dela ter z ustvarjanjem skupnega prihodka in skupnega dohodka; *druga* je družbenopolitična, ki se uresničuje prek delegatskega sistema. Svobodno izražanje ter zavestno povezovanje in usklajevanje interesov se začena torej v temeljni proizvodjalni celici družbe.

Vendar pa vsaka TOZD živi in deluje v svetu blagovno-denarnih odnosov, ustvarja dohodek kot samostojen kolektivni blagovni proizvajalec, ki vnovči svoj izdelek na trgu ali v drugih odnosih, to pa seveda implicira priznavanje objektivnega delovanja zakona vrednosti. Temeljni interesi, ki jih združeni delavci izražajo in uresničujejo v TOZD, so interesi, povezani z ustvarjanjem in delitvijo dohodka. Zato njihovi medsebojni odnosi vsebujejo hkrati prvine prostovoljnosti (svobodno združevanje) in prvine objektivno dane ekonomske nujnosti.

Koncepcijo TOZD kot temeljne celice samoupravne integracije je moč uspešno uveljavljati le tedaj, če se v normativnem urejanju in v praksi ves čas zavedamo globokega dialektičnega protislovja te asociacije, ki ni niti podjetje, zasnovano na takem ali drugačnem lastninskem monopolu, niti Marxova asociacija svobodnih proizvajalcev. Ustava je to upoštevala in zato določila *objektivne ekonomske in tehnološke pogoje*, ki morajo biti izpolnjeni, če naj imajo delavci v *delu delovne organizacije* pravico in dolžnost, da se konstituirajo kot temeljna organizacija združenega dela. Po ustavi lahko obstaja TOZD le kot del delovne organizacije, ki jo opredeljuje prav njena realna tehnološko-proizvodna zaokroženost. (Ta enotnost se s TOZD torej ne razbija, pač pa le na nov način organizira.) Združevanje dela in sredstev zunaj okvirov delovne organizacije ni obvezno in tudi ne od zunaj vsiljeno. Združevanje mora biti motivirano z logiko položaja in ekonomskih interesov samih delavcev v TOZD – služiti mora torej zvečevanju dohodka, ki ga ustvarjajo in s katerim razpolagajo.

Nastajanje takih TOZD je *zgodovinski proces*, v katerem neizbežno prihajajo na dan tudi vsa protislovja, ki so povezana z oblikovanjem novih proizvodnih odnosov. Z ustavnimi amandmaji iz leta 1971, z ustavo in zakonom o združenem delu se je ta proces *komaj začel*. V praksi prihaja do pomembnih odstopanj od ustavne koncepcije TOZD, zaradi tega te organizacije niso zmožne opravljati integrativne funkcije, marveč delujejo celo v nasprotni smeri. Te deformacije imajo več vzrokov in več pojavnih oblik.

Prvič, če za ustanovitev TOZD niso izpolnjeni objektivni ekonomski in tehnološki pogoji, potem že sam njen obstoj poraja in reproducira dezintegracijske težnje. Interesi, ki se konstituirajo in izražajo v taki

temeljni organizaciji, niso interesi, ki bi bili povezani predvsem s proizvodnjo in njenim napredkom (in seveda spodbujali k širšemu povezovanju), pač pa interesi za koristi, ki jih je moč iztržiti iz posebnega organizacijskega statusa in pravice do uporabe dela družbene lastnine (kar navaja k zapiranju in porajanju skupinsko-lastniških teženj).

Druga nevarnost za stabilno samoupravno integracijo so težnje, da bi se v odnose med temeljnimi organizacijami in skupnostmi ter v sam način njihovega povezovanja vnašali elementi političnega subjektivizma in voluntarizma, ki zavirajo ali celo onemogočajo delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti.

Samoupravni sporazumi in družbeni dogovori so pomembni in nujni instrumenti za obladovanje tržne stihije in za vključevanje elementov stabilnosti in planske racionalnosti v odnose med samoupravnimi subjekti – vendar le tedaj, če izhajajo iz objektivno spoznanih in priznanih dolgoročnih ekonomskih interesov tistih, ki jih podpisujejo. Učinek je lahko povzem nasproten, če so samoupravni sporazumi in družbeni dogovori in na njih zasnovani sistem odnosov in institucij naravnani tako, da njihovo uveljavljanje onemogoča tržni mehanizem in odpravlja delovanje objektivnih zakonitosti. Objektivne narave temeljnih organizacij kot blagovnih proizvajalcev seveda ni mogoče voluntaristično »ukiniti« s samoupravnim (ali v tem primeru bolje kvazisamoupravnim) aktom, kot je tudi ni mogoče administrativno »prepovedati«. Posledice takih poskusov so naslednje: na eni strani veliko kopičenje »sporazumov«, »dogovorov« in drugih samoupravnih aktov, ki naj bi nadomestili gospodarsko spontanost svobodnega tržnega povezovanja, na drugi strani pa temu ustrezno množenje organov in ukrepov za zaščito in nadzor, ki naj bi zagotovili spoštovanje obveznosti iz sporazumov in dogovorov ter razsojali v sporih, do katerih prihaja. To vnaša v odnose med samoupravnimi subjekti elemente arbitrarnosti in zunanje prisile – pa tudi elemente negotovosti glede tako vzpostavljenih pravic in obveznosti, ki nimajo »pokritja« v realni strukturi interesov. Taki odnosi med temeljnimi organizacijami v združenem delu se prek mehanizma delegatskega odločanja prenašajo tudi na širše družbeno področje, kar se izraža v vse večjih težavah pri usklajevanju interesov in v manjših možnostih za dolgoročno načrtovanje.

Tretjič, upoštevanja vredne negativne posledice v procesu samoupravne integracije imajo tudi nazori, da je treba temeljno organizacijo združenega dela pojmovati in obravnavati kot samozadostno jedro, iz katerega neposredno rase celotna družbena organizacija, tj. razumeti kot totaliteto, ki obsega in v sebi uteleša vse vidike in vse razsežnosti človekove družbene eksistence, vse njegove neposredne in dolgoročne interese ter perspektive za njegovo človeško emancipacijo. Ta navidez radikalno marksistična koncepcija temeljne organizacije združenega dela ima mnogo več skupnega z anarhosindikalizmom kot pa z marksizmom. Eno je Marxovo pojmovanje, da je osvobajanje dela temelj in izvor splošnega človeškega osvobajanja, drugo pa je anarhosindikalistično fetišiziranje

temeljne proizvodno-funkcionalne enote dela kot popolnega prototipa (nespremenljive molekule) celotne organizacije globalne družbe. Z absolutiziranjem temeljne celice organizacije dela, v kateri je človek nujno omejen na nosilca parcialne delovne funkcije, ki jo vsiljujejo splošna in posebna delitev dela in zakoni blagovne proizvodnje, absolutizira anarho-sindikalistična koncepcija *enega od parcialnih interesov* človeka, en vidik njegove skupne družbene eksistence.

Prizadevanje, da bi se iz tako zožene osnove izpeljale in institucionalno utrdile vse oblike vertikalne ekonomske in politične integracije ter *celoten* sistem globalne organizacije družbe, spravlja v nevarnost prav tisto, kar je proklamirano kot najvažnejši cilj in neposredna razvojna perspektiva. Utesnjen v meje temeljne proizvodne celice in naravnani k temu, da z *njenim posredovanjem* vzpostavlja vse druge odnose na širšem družbenem področju, postaja delovni človek mnogo preveč odvisen od ene same (četudi zelo pomembne) oblike in temelja svoje družbene organiziranosti. Kolikor trdnejša in vseobsegajoča bi bila taka oblika primarne institucionalizacije, toliko nevarnejše bi bile enostranske sindikalistično-korporativistične težnje za celotno družbeno organizacijo. Kot samoupravni subjekt, ki neposredno odloča o vseh vprašanih svoje družbene eksistence, bi se delovni človek uveljavljal le v mejah temeljne proizvodne celice, ki ji pripada po načelih obstoječe družbene delitve dela; prek teh meja bi se v njegovem imenu uveljavljala temeljna organizacija (ki si lasti pravico, da izraža totaliteto njegovega individua, čeprav v bistvu institucionalizira le en sam njegov interes). Taka normativna in institucionalna absolutizacija enega samega parcialnega interesa (z nadomeščanjem »celovitega delavca« s »skupinskim delavcem«, ki upravlja le z delom družbenih sredstev za proizvodnjo), ne bi peljala k zelenemu cilju – ne bi omogočala združenemu delavcu, da bi gospodaril s celotnimi tokovi družbene reprodukcije, marveč bi ga pahnila v podrejen položaj nasproti organizaciji, ki si je prilastila formalni monopol na izražanje njegovih interesov na širšem družbenem področju.

Na to nevarnost je opozarjal tovariš Kardelj že sredi petdesetih let, ko se je začela jasneje zarisovati problematika razmerja med delavskim samoupravljanjem in družbenim samoupravljanjem v občini – in potem še bolj eksplicitno konec šestdesetih in na začetku sedemdesetih let, ko se je začel oblikovati zapleteni sistem institucionaliziranega izražanja in združevanja pluralizma samoupravnih interesov. V že citiranem razgovoru s predstavniki niške občine je Kardelj opozoril tudi na naslednje:

»Pri nas smo imeli pojmovanja, da je komuna faktor lokalizma, partikularizma itd., prihodnost družbe pa da je v integriranju, da tako rečem, po panogah, po gospodarskih področjih ali samo po interesnih skupnostih, kakor so prosveta, zdravstvo itd. Zdi se mi, da bi, če bi krenili po tej poti, pod firmo samoupravljanja v okviru interesnih skupnosti prišli v tehnokratizem in tehnokratski monopol. Poleg tega bi bil rezultat tudi določeno dehumaniziranje človeških odnosov, kajti navsezadnje se ne

moremo orientirati na to, da bodo ljudje večno živeli ‚zaprti‘ na posameznih področjih družbenega dela ali interesov kot v nekakšnih ‚kastah‘. Tudi medsebojni odnosi med posameznimi področji družbenega dela se spreminjajo. V visoko razvitih državah se čedalje bolj krči število ljudi v neposredni materialni proizvodnji, čedalje več pa je tistih, ki delajo zunaj tega delovnega področja. Avtomatizacija in razvoj moderne tehnologije bosta postopoma spreminjali tudi proizvodno delo samo v nekakšno družbeno službo, ki bo zelo integrirana, mehanizirana, avtomatizirana itd. V tem smislu se bo tudi težišče samoupravljanja prenašalo s področja neposredne materialne proizvodnje na širša področja družbenega življenja. Spričo takega razvoja v strukturi združenega dela in spričo perspektive spreminjanja odnosov ljudi pri tem delu se mi zdi, da se moramo usmeriti na komune in njene samoupravne strukture kot izhodišče, dejal bi, humanistične in družbene integracije, kakor se moramo usmeriti tudi v ‚vertikalno‘ integracijo združenega dela in interesnih skupnosti, da bi zagotovili, da tako rečem, samoupravno upravljanje stvari.«³

To Kardeljevo opozorilo je tudi danes aktualno. Nadaljnje razvijanje koncepcije pluralizma samoupravnih interesov je prispevalo k temu, da je bila z normativno-institucionalnimi rešitvami (določenimi z ustavo, zakonom o združenem delu in drugimi sistemskimi zakoni) zavrnjena misel o neki enotni, univerzalni temeljni celici primarne samoupravne družbene organizacije – namesto nje pa sprejeto in vpeljano pojmovanje o več linijah primarnega samoupravno-interesnega organiziranja, tako da je prišlo do razvejane strukture temeljnih samoupravnih organizacij in skupnosti.

Prevladovanje institucionalne nadgradnje nad pluralizmom samoupravnih interesov

Tako ustava iz leta 1974 kot vsi drugi programski dokumenti, ki so bili sprejeti po ustavi, govorijo o *delovnih ljudeh, organiziranih v temeljnih samoupravnih organizacijah in skupnostih ter v družbenopolitičnih organizacijah*, ne pa zgolj o teh institucijah kot osamosvojenih družbenopolitičnih subjektih. Pri tem ne gre za nikakršno demokratsko retoriko, marveč za hotenje, da bi bilo kar najbolj ustrezno izraženo razmerje med samoupravno organiziranimi delovnimi ljudmi in primarnimi institucijami, v katerih so organizirani.

Vse oblike samoupravnega organiziranja, vključno s temeljnimi organizacijami združenega dela, so predvsem instrumenti neposrednega družbenega delovanja delovnih ljudi, ki je motivirano z njihovimi avtentičnimi potrebami in interesi. Vendar pa zmeraj grozi realna nevarnost, da se to razmerje postavi na glavo in da instrumenti skupnega delovanja – institu-

³ Op. cit., str. 141.

cije – zagospodarijo nad ljudmi, da povsem ohromijo in zaustavijo njihovo spontano dejavnost.⁴

a) Nevarnost je toliko večja prvič, če vsak »empirični« parcialni interes dobi svojo institucionalno lupino in s tem zakonitega »samostojnega in enakopravnega« predstavnika v procesih združevanja in sinteze interesov;

b) drugič, če posamične oblike institucionalizacije interesov – glede na svojo obveznost in pomen – postavljajo posameznika v popolno odvisnost od njih ter ga skušajo tako povsem vkleniti v svoje meje.

Ti dve navidez nasprotujoči si negativni težnji, ki ju poraja čez mero razrasla institucionalizacija posamičnih konkretnih empiričnih interesov, sta v bistvu »komplementarni« in kumulativno negativno učinkujeta na procese svobodne samoupravne družbene integracije. Golo soočanje institucionaliziranih parcialnih interesov ne prinaša nikakršnih apriornih možnosti in zagotovil za rešitve, ki bi bile zasnovane na prostovoljnem usklajevanju prvotnih enostranskih stališč in zahtev. Nasprotno: po svoji notranji logiki neposredno soočanje *institucionalno okostenelih* parcialnih interesov zaustavlja in hromi mehanizem odločanja, to pa kliče po prisilni politični arbitraži in posredovanju »zunanjih dejavnikov«. Taki pojavi so toliko bolj pogostni, kolikor bolj se samoupravni pluralizem interesov v popačeni obliki spreminja v pluralizem institucij, ki te interese oblikujejo, se pravi, toliko bolj, kolikor množičneje se samoupravne organizacije in skupnosti spreminjajo v institucije, ki imajo izključno pravico do zastopanja posameznih interesov, s tem pa tudi svoje mesto in vpliv v sistemu političnega odločanja.

Načelno in praviloma se lahko različni parcialni interesi povezujejo in usklajujejo, če je njihov skupni imenovalc v širših, splošnejših interesih,

⁴ Pluralizem skupnih interesov ne bi smel pomeniti popolne institucionalizacije vseh vidikov izražanja interesov, ki bi izključevala sleherno spontanost, prav tako se ne bi smelo izražanje skupnih in splošnih družbenih interesov (političnih, idejnih, kulturnih itd.) utesnjevati v primarne kalupe institucionaliziranega izražanja konkretnih parcialnih interesov, pa najsi so še tako avtentični in realni. O tem piše Kardelj takole: »Ko govorimo o pluralizmu skupnih interesov, potem očitno ne mislimo na *institucije* samoupravnih interesnih skupnosti, ampak na vse vrste *interesov*, ki se izražajo v socialistični samoupravni družbi kot proizvod odnosov v tej družbi. Pri tem mislimo tudi na določene diferenciacije interesov v samem delavskem razredu, v združenem delu, v sistemu družbene reprodukcije, na raznih področjih ustvarjanja, v znanosti, ideologiji itd. Ko govorimo o tem, da sistem samoupravne demokracije temelji na interesnem pluralizmu samoupravnih subjektov, potem nikakor ne mislimo samo na parcialne interese (na primer, na interese organizacij združenega dela ali organiziranih samoupravnih interesnih skupnosti in drugih samoupravnih subjektov ali državnih organov), ampak tudi na skupne družbene interese, ki morajo biti izhodiščna točka za določitev strategije smeri in metod nadaljnjega ekonomskega, socialnega, političnega in kulturnega razvoja družbe kot celote. Kajti vsi parcialni interesi skupaj še nikakor ne pomenijo skupnega družbenega interesa. Pogosto ga bo nujno treba opredeliti in določiti, po spopadanju in selekciji parcialnih interesov, z demokratično odločitvijo večine.

V tem smislu samoupravna demokracija ni sistem, zasnovan na idealni harmoniji, ampak nasprotno, na boju mnenj in na kritiki prakse, pogosto pa tudi na neposredni konfrontaciji parcialnih interesov, kjer se mora odločitev sprejeti z večino glasov, ne pa z družbenim dogovorom ali samoupravnim sporazumom. V tem procesu morajo parcialni interesi doživeti takšno idejno, znanstveno in politično sintezo, da lahko odpre *progressivne perspektive in vizije socialističnega napredka*. Pluralizem samoupravnih interesov potemtakem ne more biti samo pluralizem empiričnih interesov. To je hkrati tudi pluralizem idejne, znanstvene in politične misli, s tem da ta pluralizem ni več instrument monopola oblasti, ampak izraz gibanja družbene zavesti, s tem pa tudi sestavni, organski del demokratičnega odločanja samoupravnih subjektov.« (Gl.: Edvard Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*, ČZP Komunist, Ljubljana 1977, str. 96–97.)

ki subjekte parcialnih interesov povezujejo, in če so parcialni *interesi* med procesom svojega izražanja in konkretnega oblikovanja odprti za vplive, ki izražajo večjo družbenost. To velja, na primer, za avtentične ožje in širše, individualne in skupinske interese samoupravno organiziranih delovnih ljudi in občanov, kolikor se ti interesi izražajo neposredno, brez osamosvojenega institucionaliziranega posredništva in kolikor delujejo v njih organizirani dejavniki širše družbene in razredne zavesti kot že izoblikovane idejne sile družbene integracije.

Pluralizmu samoupravnih interesov preti nevarnost institucionalne okostenelosti, ki lahko prizadene tudi mnoge že uresničene pridobitve deetatizacije. *Hipertrofija institucionalnega pluralizma* – nadomeščanje izvirnega pluralizma samoupravnih interesov z institucijami, ki te interese love v svoje mreže in jih ustaljujejo – upočasnjuje in zavira procese samoupravne integracije na vseh področjih družbenega življenja, od ekonomike do ideologije, in na vseh ravneh globalne organizacije družbe, od občine do federativne skupnosti narodov in narodnosti. V institucionalni lupini konkretni »empirični« interesi okrepenijo, kar otežuje, včasih pa tudi preprečuje njihovo povezovanje in samoupravno demokratično sintezo.

S stališča samoupravnega subjekta, ki ima številne ožje in širše, osebne in družbene interese in ki pripada številnim samoupravnim interesnim skupnostim, ima vsak individualni parcialni interes parcialno (relativno) vrednost in pomen – zato je prilagodljiv in usmerjen k drugim samoupravnim potrebam in interesom.

Z vidika institucije, katere smisel je zastopanje in organizirano soočanje nekih parcialnih interesov, postaja parcialni interes, zavarovan z institucionalno lupino, bolj ali manj neodvisen, izključujoč, in tako se le stežka povezuje in staplja z drugimi parcialnimi in širšimi družbenimi interesi. Kadar se to sploh zgodi, ima integracija, ki poteka v okrepenelih institucionalnih okvirih in oblikah, vedno enostranske in protislovne učinke. Institucionalizirana vertikalna integracija otežuje in onemogoča horizontalno integracijo, funkcionalna integracija je v nasprotju s teritorialno – in narobe. Vsa ta protislovja imajo svoj izvor v spreobrnjeni interesni zasnovi integracije. Hkrati s tem, ko se obstoječe interesne skupine in skupnosti delovnih ljudi zmeraj trdneje institucionalizirajo, se dogaja, včasih tudi neopazno, da se avtentični interesi delovnih ljudi potiskajo na stranski tir, nad njimi pa prevladajo interesi organizacije oziroma interesi njene upravljalvske strukture. Kolikor višjo raven doseže institucionalizacija parcialnih interesov, toliko močnejši je vpliv specifičnih interesov birokracije in tehnokracije, interesov, ki so povezani z mestom in vlogo ustrezne institucije. V integracijskih procesih v gospodarstvu, kot tudi zunaj gospodarstva, v integracijah v lokalnih ali pa v širših družbenih razsežnostih postajajo sovpadajoči interesi samoupravno organiziranih ljudi nadležni, potiskajo se v ozadje, v ospredje pa se prebijajo razni interesi upravljaljskih birokratsko-tehnokratskih skupin in

slojev. Zaostrena nasprotja med konkretnimi empiričnimi interesi, ki se porajajo v okviru takih integracij, zavirajo splošne tokove samoupravne integracije in hkrati krepijo realno družbeno moč poklicnih, osamosvojenih upravljavskih struktur.

Odpravljanje institucionalnih pregraj na poti k samoupravni integraciji

Za samoupravno preobrazbo občine v socialistično skupnost komunalnega tipa ima pretirana in prebujna oblika institucionalizacije parcialnih interesov daljnosežne posledice. Vse očitnejša postaja potreba, da z vidika integracijskih tokov – pa tudi vse močnejših trendov k *dezintegraciji* in atomizaciji⁵ – kritično raziščemo in preučimo stanje in razvojne težnje na vseh področjih in osamosvojenih odsekih danes že močno razvejane občinske strukture. Zelo plodno izhodišče za razmišljanja in raziskovanja v tej smeri je Kardeljeva študija *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. Vendar je to lahko le izhodišče. Kot so nakazala že dosedanja razmišljanja, je bil dokaj improvizirani spisek odprtih problemov dokaj obsežen.

Ko gre za organizacije združenega dela, v katerih se ljudje organizirajo (»združujejo«), zato da bi skupaj proizvajali z družbenimi proizvodnimi sredstvi ter vzajemno upravljali in razpolagali z dohodkom, je temeljno vprašanje, kakšen je odnos teh organizacij do drugih samoupravnih asociacij, v katerih se delovni ljudje združujejo zaradi zadovoljevanja svojih posebnih potreb in interesov (krajevne skupnosti, samoupravne interesne skupnosti, različna združenja itn.). Pretirana institucionalizacija organizacij združenega dela kot specifičnih oblik interesne organiziranosti (specifične interesne skupnosti) lahko otežuje in zapleta procese samoupravne integracije v občini. V tem pogledu so lahko posebej nevarne težnje, ko se temeljna organizacija združenega dela postavlja v položaj nekakšne »totalne« skupnosti, v kateri in prek katere lahko delovni ljudje uresničujejo v glavnem vse svoje interese – ne le interese, ki zadevajo ustvarjanje in primarno delitev dohodka, marveč tudi interese na področjih zdravstva, izobraževanja, kulture, socialnega varstva itd., katerih financiranje zagotavlja mehanizem neposrednih prispevkov iz

⁵ V svojem prispevku *Komunalna in interesna raven odločanja* (»Opština«, št. 7-8/1980, str. 25–26) govori profesor Stojan Tomić zelo prepričljivo o moči dezintegracijskih teženj v sedanji fazi razvoja občine kot samoupravne in družbenopolitične skupnosti:

»Toda zdi se, kot da koordinativna moč komune nazaduje in pojema, zato je opaziti dve skrajnosti – *dominacijo* ali *dezintegracijo*, ki ju uveljavljajo ne le komunalne, marveč tudi druge oblasti – tiste v proizvodnih in interesnih skupnostih, v raznih ustanovah, v organizacijah. Posamezni podsistemi odločanja enkrat dominirajo nad drugimi, drugič pa spet izražajo malo pripravljenost za koordinacijo in integracijo...«

Zapletenost komune in odločanja v njej se izraža v naraščanju števila in obsega parcialnih interesov (pluralizem interesov), v naraščanju avtonomnih delov, iz katerih je konstituirana komuna, v naraščanju števila odnosov med vsakim od teh delov in celoto (npr. med interesno skupnostjo in komuno, pošto in komuno itd.), v naraščanju in stalni krepitvi socialne avtonomije slehernega dela komune kot tudi v krepitvi socialne avtonomije komune v okviru globalne družbe – in v počasnejši rasti socialne integracije avtonomnih delov, v zaostajanju integracije za avtonomijo – da ne rečemo v *neuravnovesnosti med odgovornostjo delov za celoto in celote za vsak njen del.*«

dohodka organizacije združenega dela. Iz takega položaja organizacije združenega dela kot »totalne skupnosti« izžareva močan skupinsko-lastninski egoizem. Glede na konkretne razmere se lahko ta egocentrizem organizacije združenega dela pojavlja predvsem v dveh oblikah: ali kot težnja živeti le zase in svoje probleme reševati mimo širših okvirov samoupravne organizacije občine (težnja k izolaciji) – ali pa kot težnja vsiljevati lastno voljo in stališče drugim – vsem delovnim ljudem, samoupravnim organizacijam in skupnostim v občini (težnja k dominaciji). Tako prva kot druga težnja resno ovirata dejansko samoupravno integracijo v občini.

Kar zadeva *krajevne skupnosti*, je očitno, da poteka proces njihovega uveljavljanja kot enega nosilnih stebrov samoupravne organizacije delovnih ljudi in samoupravne integracije v občini razmeroma počasi in zelo neenakomerno. Med razlogi, ki lahko stvar pojasnijo, sta verjetno pomembna predvsem dva:

Prvič, interesno združevanje delovnih ljudi in občanov, ki se uresničuje (ali naj bi se uresničevalo) v krajevni skupnosti, nima izvirnega in samostojnega materialnega temelja – razen krajevnega samoprispevka. Mehanizem financiranja samoupravnih interesnih skupnosti gre mimo krajevne skupnosti, tako da se del dohodka in osebnih dohodkov delovnih ljudi v organizacijah združenega dela izloča prek teh organizacij, in to v obliki rutinske knjigovodske operacije.

Drugič, zelo nizko stopnjo angažiranosti delovnih ljudi in občanov skušajo krajevne skupnosti nadomestiti z razvijanjem organizacijske strukture in z bohotenjem različnih »oblik delovanja«, pri čemer pa, seveda, namesto da bi pritegnile delovne ljudi k neposredni udeležbi, uvajajo formalno delegiranje za vsako posamično zvrst aktivnosti v organih in telesih krajevne skupnosti, v vejah in sekcijah družbenopolitičnih organizacij, v vse številnejših enotah interesnih skupnosti, ki nastajajo v krajevnih skupnostih. Pozornost zbujujoče neskladje med notranjo organizacijsko razvejanostjo in dejansko aktivno udeležbo zapleta politično življenje in omejuje samoupravne procese v krajevni skupnosti. Kadarkoli delo krajevne skupnosti šepa zaradi vseh teh pomanjkljivosti, je le malo možnosti, da bo krajevna skupnost resnični nosilec samoupravne integracije v občini.

Kar zadeva *interesne skupnosti*, se zdi, da je njihov glavni problem očitno v pretirani institucionalizaciji. Ta se kaže predvsem v neobrzdanim širjenju tovrstne samoupravne organiziranosti, v strahotnem množenju interesnih skupnosti, njihovih temeljnih organizacij in enot, v neprestanem širjenju področij, na katerih se porajajo. V sleherni občini (pa tudi v vsaki krajevni skupnosti) deluje veliko število interesnih skupnosti (in njihovih enot), ki so avtonomna središča odločanja o posamičnih parcialnih interesih – in že samo to otežuje usklajevanje, povezovanje in celotno integracijo interesov v okviru občine in drugih družbenopolitičnih skupnosti. To zamegljuje družbeno ugotavljanje realnih možnosti in optimalni

obseg zadovoljevanja potreb in interesov z vidika skupnih družbenih interesov in uravnovešenega razvoja občine in širše družbene skupnosti. Nobenega dvoma ni, da bi lahko na reševanje teh in podobnih problemov zelo močno vplivalo ustrezno vključevanje (z ustavo pooblaščenih) skupščin interesnih skupnosti v mehanizem odločanja občinske skupščine. Vendar to ustavno določilo še ni ustrezno obdelano in v praksi uveljavljeno.⁶

Z institucionalizacijo prek interesnih skupnosti si posamični »empirični« interesi prisvajajo večji relativno specifični pomen, kot ga dejansko imajo za družbo in za posameznika; zato postaja tudi usklajevanje tako »okrepljenih« interesov vse bolj zapleteno in težavno. Sam proces usklajevanja interesov izčrpava družbena sredstva in energijo, tako da so v nesorazmerju z rezultati, ki jih je moč doseči glede na objektivno dane materialne možnosti, in poraja vse bolj razvejane in družbeno vplivne posredniške aparate. Namesto da bi bilo »srečevanje« in usklajevanje interesov izvajalcev in uporabnikov storitev občasno in da bi bilo tedaj res temeljito – posebej ob sprejemanju samoupravnih in družbenih načrtov – se spreminja v nekakšno permanentno opravilo, v katerem ima glavno besedo uradniški aparat.

Obvladovanje institucionalne hipertrofije, ki je značilna za sedanjo strukturo samoupravnih interesnih skupnosti, bolj racionalna porazdelitev delovne energije za oblikovanje politike in njeno izvajanje, tesnejše povezovanje in sodelovanje med skupščinami interesnih skupnosti in občinsko skupščino – vse to so pomembni pogoji za hitrejšo spreminjanje občine v samoupravno integrirano, solidarno in humano človeško skupnost.

Če razčlenimo probleme integracije v občini kot celostni samoupravni in družbenopolitični skupnosti, je treba posebno pozornost nameniti *delovanju delegacij*, kajti te so ključni členi, ki povezujejo samoupravljanje »v bazi« s središči odločanja. Med vzroki za mnoge pomanjkljivosti, ki jih je moč ugotoviti v delu delegacij, zlasti za njihovo pasivnost (ki sicer ni splošen, vendar pogost pojav), se običajno omenjajo neustrezen način obveščanja članov delegacij, slabe materialno-tehnične razmere za njihovo delo, preobsežnost gradiv, ki jih prejemajo, prekratek čas za preučevanje gradiv in posvetovanje o posameznih predlogih itn. Vse te okoliščine imajo svojo težo in vpliv, prav gotovo pa niso pglavitni vzrok za premajhno dinamiko in vztrajnost pri delu delegacij. Pravih vzrokov teh pojavov ne smemo iskati v samih delegacijah, v ljudeh, ki so v teh delegacijah, marveč v prešibkih spodbudah, ki prihajajo iz temeljnih

⁶ O tem piše E. Kardelj takole: »Na primer, pri uresničevanju vloge skupščin samoupravnih interesnih skupnosti kot enakopravnih zborov skupščin družbenopolitičnih skupnosti, kljub temu da to vlogo ustava SFRJ jasno določa, obstoje poskusi, da bi se zmanjšal njihov dejanski pomen prav pri enakopravnem odločanju z zbori skupščin družbenopolitičnih skupnosti. Zaradi nezadostne zgrajenosti odnosov in mehanizma odločanja v samih samoupravnih interesnih skupnostih na eni strani in nezadostno zgrajene prakse glede njihovega pravočasnega vključevanja v skupščinski mehanizem in dajanja ustreznega pomena sklepom teh skupščin na drugi, se v dosedANJI praksi še niso uveljavile kot skupščinski zbori«. (*Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*, cit. izd., str. 161.)

samoupravnih organizacij in skupnosti. Delegacije so lahko dejavnik in vzvod samoupravne in politične integracije le toliko, kolikor samoupravni kolektivi, ki so jih izbrali, sami težijo k taki integraciji zaradi svojega objektivnega položaja in konkretnih interesov, kolikor sprjemajo delegacijo kot nujen instrument za učinkovitejše vključevanje v proces širšega samoupravnega in političnega odločanja. Brez take »predisponiranosti« temeljnih samoupravnih celic za horizontalno in vertikalno povezovanje in integracijo zgublja proces integracije svojo notranjo moč in tudi samoupravni značaj.

V dosedanji razpravi smo že opozorili na nekatere vzroke za premajhno motiviranost samoupravnih organizacij in skupnosti za bolj intenzivno medsebojno in vertikalno povezovanje. K temu dodajmo še dve pomembni dejstvi: a) precejšnje število temeljnih samoupravnih organizacij in skupnosti ni dovolj usposobljeno, da bi lahko ugotovljale in oblikovale trajnejše in dolgoročneje interese ter se na tej podlagi vključevale v procese širšega samoupravnega in političnega odločanja; b) te organizacije imajo pri roki možnosti, da uporabljajo »politične bližnjice«, da nekatera vprašanja, ki neposredno zadevajo konkretne interese posamičnih organizacij in skupnosti, razrešujejo mimo delegatskega sistema – po skrajšanem postopku, z uporabo neformalnih zvez s središči, kjer se dejansko odloča.

Šele ko bodo vse te ovire za samoupravno delegatsko povezovanje odpravljene, bodo dobile delegacije v procesih samoupravne integracije v občini in v širši družbeni skupnosti svoje pravo mesto.

Skupščina občine je že po naravi stvari žarišče celotne samoupravne organizacije ter izvor in središče vseh prerogativov državne oblasti, ki se izvajajo na ravni občine. Daljnosežna decentralizacija mehanizma upravljanja v občini in pluralizem avtonomnih subjektov samoupravnega odločanja nista bistveneje spremenila takega položaja občinske skupščine, dodala pa sta njeni integracijski funkciji nov pomen in vsebino. Delegatski sistem je na nov in izviren način neposredno povezal zbere občinske skupščine z vsemi temeljnimi tokovi samoupravnega in političnega življenja v občini – in to opredeljuje (ali pravilneje – naj bi opredeljevalo) celoten način delovanja skupščine.

»Moramo si prizadevati,« je zapisal E. Kardelj, »da bo sistem delegatskih skupščin središče celotnega samoupravnega in družbenega socialističnega ustvarjanja in obenem tisto mesto, kjer naj ti družbeni dejavniki prevzemajo in nosijo javno družbeno odgovornost za svoje delovanje. Potemtakem mora biti v delegatskem sistemu, v sistemu socialistične samoupravne demokracije, delegatska skupščina družbenopolitične skupnosti delovno telo vse družbene skupnosti, ne pa eksponent parcialnih interesov ali nekogaršnjega političnega monopola.«⁷

Dograjevanje skupščine družbenopolitične skupnosti s takimi last-

⁷ Glej: E. Kardelj, op. cit., str. 160.

nostmi in s takimi funkcijami ni samo stvar optimalnih normativnih rešitev, marveč prav tako in predvsem stvar družbenopolitične prakse in postopnega dograjevanja vseh delov kompleksne in razvejane samoupravne strukture v občini. Dosedanja, četudi ne dolgotrajna praksa nas nedvoumno uči, da lahko to nalogo uspešno rešimo le z vztrajnim bojem proti dvema oblikama deformacij: a) proti spreminjanju enega izmed skupščinskih zborov v tako imenovani »za vse pristojni zbor« – ali da bi to hoteli doseči tako, da bi vse tri zборе »zlili« v enega samega – s kopičenjem skupnih pristojnosti in skupnega sprejemanja odločitev; in b) proti strogemu ločevanju zborov, tako da bi pretiravali z njihovo avtonomnostjo in izključno pristojnostjo, kar bi spet pomenilo opredelitev za politiko treh vzporednih in med seboj nepovezanih tirov.

Prva težnja bi nas zanesljivo pripeljala k obnovitvi klasičnega politično-predstavniskega značaja skupščine, s čimer bi bili izničeni vsi neposredno demokratični učinki svobodnega izražanja pluralizma avtentičnih samoupravnih interesov. Druga težnja, izpeljana do svojih skrajnih posledic, bi skupščini odvzela možnost, da uresničuje svojo temeljno povezovalno funkcijo. Oblikovanje skupne politike bi prehajalo na izvršne svete in upravo, s tem pa bi bila odprta pot k nadaljnjemu osamosvajanju in birokratski uzurpaciji oblasti.

Proces samoupravnega probražanja občine bo mogoče pospešiti predvsem s politično in idejno akcijo zavestnih organiziranih socialističnih sil, na pa z nekakšnimi »korenitimi« spremembami sedanje institucionalne ureditve. Vendar pa je za uspešno izvajanje take akcije bistvenega pomena, da njeni izvajalci niso okuženi s fetišiziranjem normativnih rešitev in projekcij, marveč da neprestano kritično razčlenjujejo prakso in da imajo vedno pred očmi subjektivne slabosti kot tudi objektivna protislovja, skozi katera se prebija razvoj revolucionarno novih institucij in odnosov v naši družbi. In ta članek je bil zamišljen kot prispevek k osmišljanju take naravnosti.

Politično delo Louisa Adamiča

Louis Adamič je eden od tisočev slovenskih izseljencev, ki so v desetletjih pred prvo svetovno vojno odhajali v ZDA s trebihom za kruhom. Iz rodne domovine je odšel leta 1913, se v ZDA preživljal s fizičnim delom, leta 1917 stopil v vojsko ZDA in se po koncu vojne spet preživljal s fizičnim delom. Njegova pisateljska pot se je pričela s pisanjem člankov v ameriške revije in s prevajanjem Cankarja,¹ Prežiha in drugih slovenskih, pa tudi nekaterih jugoslovanskih pisateljev... V krog ameriških pisateljev se je uvrstil z deloma »Smeh v džungli«² in »Dinamit«,³ ki obe – še zlasti pa »Dinamit« – opisujeta delavske razmere in delavsko gibanje v ZDA. Eden najbolj znanih ameriških zgodovinarjev Rudolph Vecoli, specialist za izseljensko zgodovino v ZDA, je v zvezi s tem delom označil Adamiča za enega prvih romantičnih zgodovinarjev ameriškega delavskega gibanja in opisovalca delavskih razmer, ki pa rešitve za izboljšanje slabega delavskega položaja išče v okviru ameriške kapitalistične družbe.⁴

Adamič je sredi tridesetih let 20. stoletja v pismu takratnemu pomočniku urednika Prosvete Ivanu Moleku zapisal: »Moj odstop iz stranke (socialistične, op. M. K.) ni bil posledica notranjih bojov (frakcijskih, op. M. K.), ampak spoznanja, da je realizacija socialistične propagande v tej deželi ravno tako plodonosno delo kot pljuvanje v ocean z namenom, da bi povečal njegov obseg. To je brezupno. Psihologija ameriškega delavstva je tako toga, da je absolutno ni mogoče spremeniti. To je nacija individualistov, vzgojena v ideji, da lahko vsakdo postane bogat in močan, če... če... (...) ... Seveda mislim, da so socialne reforme potrebne in sem socialist do te mere...«⁵

Kakšen razvoj je Adamič kot politični mislec napravil od tega časa do pričetka druge svetovne vojne, nam kaže dejstvo, da je Adamič v času II.

¹ Njegov prvi večji prevod je prevod Cankarjevega Hlapca Jerneja; L. Adamič, Ivan Cankar »Yerney's Justice«, New York, Vanguard Press, 1926.

² *Laughing in the Jungle: The Autobiography of an Immigrant in America*, New York and London, Harper 1932.

³ *Dynamite: The Story of Class Violence in America*, New York, Viking 1931.

⁴ Rudolph J. Vecoli, University of Minnesota, »Dynamite: Adamič and Working-class America«, predavanje na mednarodnem simpoziju Louis Adamič: His Life, Work, and Legacy, 29–30 maja 1981 v St. Paulu.

⁵ Adamičevo pismo Ivanu Moleku z dne 9. marca 1925, Chicago Historical Society – Molekova zapuščina šk. 1.

svetovne vojne, govorjeno iz ameriške perspektive, kljub temu da je vedel, da so komunisti vodilna sila partizanskega boja v Jugoslaviji, z vsemi silami podprl narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov kot tudi ruskega zaveznika, medtem ko je Ivan Molek, glavni urednik Prosvete, s pozicij desnega socialista na uredniških straneh tega časopisa še naprej kritiziral notranje razmere v Sovjetski zvezi, in to v času, ko to ni bilo značilno niti za velike ameriške časopise, kot New York Times, in poročal o uspehih vojske Draže Mihajlovića.⁶

Od srede štiridesetih let, ko se je že uveljavil kot ameriški pisatelj, je za Adamiča značilno predvsem delovanje v dveh smereh. Prva zadeva njegov odnos do jugoslovanskih notranjih razmer kot tudi do Jugoslavije v okviru mednarodnih odnosov, na drugi strani pa se njegovo delovanje vključuje v etnicistična gibanja v ZDA in vzpodbuja ta gibanja. V zvezi z Jugoslavijo je napisal tri dela. »Vrnitev v rodni kraj«⁷ opisuje razmere v Jugoslaviji med obema vojnoma pod Aleksandrom, knjiga »Moja rodna dežela«⁸ je prva romantično pisana zgodovina NOB, njegovih vzrokov, posebej pa že tudi posledic, tretja knjiga, »Orel in korenine«,⁹ pa prikazuje naš spor z informbirojem in tudi opisuje razmere, kakršne so nastale v Jugoslaviji po II. svetovni vojni.

»Vrnitev v rodni kraj« je vehementna kritika razmer v Jugoslaviji pod Aleksandrom. Knjiga skupaj z njegovim prevodom Kardeljevega orisa mučenja političnih zapornikov v drobni knjižici »Boj«¹⁰ je vzpodbudila vso Ameriko k razmišljanju o jugoslovanskih notranjih razmerah, povrhu pa je bila »Vrnitev v rodni kraj« tudi literarna uspešnica, saj je bila uvrščena med knjige meseca v letu 1934. Drugo obdobje Adamičeve aktivnosti v njegovem odnosu do Jugoslavije je odprla druga svetovna vojna in napad sil osi na Jugoslavijo.

Adamičevo delovanje v času druge svetovne vojne moramo razdeliti v dva dela. Prvi del njegove aktivnosti sega v čas od izbruha II. svetovne vojne do konca leta 1942. To je čas, ko se Adamič zavzema za boj jugoslovanskih narodov z okupatorji, piše pisma voditeljem Jugoslavije (npr., poziv takratnemu podpredsedniku jugoslovanske vlade dr. Vlatku Mačku)¹¹, vendar pa tedaj nastopa le kot zasebnik.

Drugo obdobje Adamičevega delovanja se začne po letu 1942, ko je bil v decembru na slovenskem ameriškem narodnem kongresu izvoljen za častnega predsednika Slovenskega ameriškega narodnega sveta,¹² tako da je lahko poslej nastopal kot zakoniti predstavnik ameriških Slovencev. Adamič je bil tudi pobudnik za ustanovitev in prvi predsednik Združenega

⁶ Ivan Molek, *Slovene Immigrant History 1900–1950*, prevedla Mary Molek (Dover, Delaware, 1979), str. 295.

⁷ *Vrnitev v rodni kraj*, prevedla Mira Mihelič, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1962.

⁸ *My Native Land*, New York and London, Harper, 1943.

⁹ *Orel in korenine*, prevedla Mira Mihelič, Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1970.

¹⁰ Prevod: *Struggle*, by »a young Communist« (Edvard Kardelj), Los Angeles, Arthur Whipple, 1934. Uvod L. Adamič.

¹¹ *Telegram Louisa Adamiča dr. Vlatku Mačku*, Izbrana pisma Louisa Adamiča, zbral in uredil Henry Christian, prevedla Jerneja Petrič, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1981, str. 322–323.

¹² Dve veliki zborovanji ameriških Slovencev, Cleveland 1946.

odbora južnoslovanskih Američanov, organizacije vseh južnoslovanskih izseljencev v ZDA, ki je bila ustanovljena v juniju 1943,¹³ zato da bi organizirano podprla NOB v Jugoslaviji.

Za razumevanje Adamičeve vloge moramo osvetliti celotno zgodovino dogajanj med ameriškimi Slovenci v tem času, tako opozicijska gibanja, ki so nasprotovala podpiranju boja jugoslovanskih partizanov med drugo svetovno vojno, kakor tudi gibanja, ki so bila temu gibanju naklonjena. Osvetliti bi morali tudi poskuse predstavnikov emigrantske vlade v Londonu, da bi vplivali na ameriške Slovence in jih takoj od začetka prepričali, naj podpro emigrantsko vlado, skušali pa so jih prepričati tudi o tem, da se proti okupatorjem v Jugoslaviji bojuje Mihajlović in ne partizani. Prepričevali so jih tudi o tem, da ima jugoslovanska vlada v izgnanstvu iskren namen spremeniti družbeno ureditev v Jugoslaviji v smislu teženj k narodni enakopravnosti in socialni pravičnosti.¹⁴

V tem položaju, ko je na odnos ameriških Slovencev do dogajanj v stari domovini vplivalo toliko različnih dejavnikov, je bil Adamičev vpliv odločilnega pomena, saj Adamič ni deloval le kot ameriški pisatelj, ampak tudi kot funkcionar Common Council for American Unity (splošni svet za ameriško enotnost) in član narodnega sveta za varnost ZDA, se pravi, da je bil zadolžen za varovanje enotnosti vseh Američanov ne glede na njihovo poreklo v boju zoper nacifašizem¹⁵, njegove zveze pa so segale tudi v Belo hišo, kjer je užival prijateljstvo gospe Roosevelt.¹⁶

Ameriški Slovenci oz. njihove bratske podporne jednote so že 19. aprila 1941 ustanovili Jugoslovanski pomožni odbor – slovensko sekcijo, z namenom, da bi pomagali stari domovini z zbiranjem materialne pomoči.¹⁷ Že od vsega začetka pa je odbor razmišljal tudi o tem, kako bi pomagal stari domovini s politično akcijo. V tem času je po precej zamotanih poteh prišel iz Slovenije pater Kazimir Zakrajšek, ki je skušal usmeriti politično akcijo ameriških Slovencev v prid emigrantski vladi.¹⁸ F. Snoj, slovenski minister v tej vladi, ki je bil poslan v Ameriko z neposrednim namenom, da bi organiziral politično akcijo ameriških Slovencev, tako da bi bila v prid londonski vladi, je prirejal shode vseh struj ameriških Slovencev.¹⁹ V tem času je deloval v Ameriki še en član vlade v izgnanstvu, bivši profesor na pravni fakulteti v Ljubljani, dr. Boris Furlan.²⁰ V tem času so ameriški slovenski duhovniki organizirali še eno

¹³ Telegram Adamiča s sestanka v Pittsburgu, Nova doba, Cleveland, 30. junij 1943, stran 3.

¹⁴ Franc Snoj pozdravlja ameriške Slovence, slovenski minister dospel v Ameriko, Prosveta, Chicago, 21. september 1941. Rev. Kazimir Zakrajšek, Ob prihodu naših narodnih zastopnikov v Ameriko, Amerikanski Slovenec, Jolliet, 11. september 1941, str. 2.

¹⁵ Intervju Louisa Adamiča, Nova doba, Cleveland, 7. avgust 1940, str. 2.

¹⁶ Adamič se je začel dopisovati z Roosevelti v letu 1934; približno trideset teh pism je ohranjenih v FDR Memorial Library, Hyde Park, N. Y.

¹⁷ Zborovanje slovenskih podpornih organizacij, Amerikanski Slovenec, Jolliet, 30. april 1941, str. 1.

¹⁸ Prim. Kazimir Zakrajšek, Ko smo šli v morje bridkosti, Cleveland, 1942.

¹⁹ Velika manifestacija Slovencev za Jugoslavijo, govor ministra Franca Snoja v Clevelandu, Amerikanski Slovenec, Jolliet, 1.–5. marec 1941. Minister Snoj pri socialistih, njegov pameten govor navdušil poslušalce, Prosveta, Chicago 4. marec 1941, str. 3.

²⁰ Rev. Kazimir Zakrajšek, Ob prihodu naših narodnih zastopnikov v Ameriko, Amerikanski Slovenec.

pomožno akcijo, to je pomožno akcijo Zveze slovenskih župnij. To akcijo so organizirali pod vodstvom patra Ambrožiča, ki je prav tako pobegnil iz domovine, vendar še pred Hitlerjevim napadom na Jugoslavijo. Akcija patra Ambrožiča je potekala pod geslom takojšnje pomoči in je praktično pomenila, da so ameriški Slovenci zbrali določena sredstva in jih preko vatikanske banke pošiljali v domovino. Brzjavno so nakazovali določene vsote denarja vatikanski banki, ta pa jih je nato pošiljala škofu Rožmanu v domovini. Škof Rožman je v svoji škofijski pisarni sicer res imel organizirano akcijo pomoči za Slovence, ki so postali žrtve fašističnega nasilja, vendar pa se je po drugi strani poklonil okupatorju in torej kot njegov simpatizer dobival pomoč s strani ameriških državljanov, to je s strani državljanov države, ki je bila v vojni z nacifašizmom.²¹

Louis Adamič je 28. decembra 1941 sklical v clevelandskem hotelu Willard sestanek voditeljev ameriških Slovencev, to je, voditeljev podpornih jedrot in drugih slovenskih organizacij. Adamič je na tem sestanku, ki je bil 4. januarja 1942, spregovoril o stališču ameriške vlade do »svobodnih gibanj« njenih državljanov v zvezi z njihovimi starimi domovinami in jih opozoril, da ameriška vlada tudi po napadu na Pearl Harbour ni zavzela negativnega stališča do narodnih kongresov etničnih skupin.²² O tem sestanku hrani arhiv SR Slovenije zapis Janka Roglja; pisec pravi, da je minister Snoj na Adamičevo prošnjo poročal o tem, kaj se pravzaprav godi v Sloveniji. Poročal je, da je bila v Sloveniji samo ena stranka, ki se bojuje z dvema okupatorjema. Janko Rogelj naj bi sedel ob Snoju in tako imel pregled na korespondenco, s katero je Snoj utemeljeval svoje poročilo. V pismih in listinah so bila tudi poročila o partizanskem gibanju v Sloveniji in sporih med partizani in domobranci ter o škofovem poklonu Italijanom.²³ Te informacije je Adamič prvič uporabil v svojem pismu Rooseveltu februarja 1942, v katerem je sicer zaprosil Američane naj pomagajo Mihajloviću, vendar pa hkrati že govoril tudi o nekem posebnem gibanju v Sloveniji.²⁴

4. januarja 1942 je Adamič prejel vabilo na večerjo v Beli hiši, ki je bila 13. januarja 1942.²⁵ Tam se je srečal s predsednikom Rooseveltom in W. Churchillom. Z njima se je pogovarjal o možnostih za uresničitev svojih idej iz knjige »Two Way Passage«²⁶ (Pot v dve smeri). Poleg tega je tudi zaprosil Roosevelta in Churchilla naj pomagata odporu jugoslovan-skih narodov zoper Hitlerja.²⁷ Seveda je bil, spričo informacijskega si-

²¹ Snoj in Adamič, Arhiv Janka Roglja, arhiv SR Slovenije v Ljubljani, šk. 1.

²² Pismo Adamiča desetim pomembnim slovenskim Američanom – Ambrožiču, Cainkarju, Grillu, Jurjovcu, Kristanu, Moleku, Roglju, Zalarju, Prislantovi in Zakrajšku, 28. dec. 1941, in korespondenca med Adamičem in Molekom, 28. dec. 1941 in 2. jan. 1942. Molekov arhiv, Historical Society, Chicago.

²³ Snoj in Adamič, Arhiv Janka Roglja v arhivu SR Slovenije v Ljubljani, šk. 1.

²⁴ Adamičevo Pismo Rooseveltu, 2. februar 1942, of 335-A Container 3, National Defense, FDR Memorial Library, Hyde Park, N. Y.

²⁵ Telegram Eleonor Roosevelt Adamiču, 4. januar 1942, ER Papers, Container 1629, Series 100: A. 1942, FDR Memorial Library, Hyde Park, N. Y.

²⁶ Two Way Passage. New York and London, Harper, 1941.

²⁷ Prim. nekatera pisma iz korespondence med J. Rogljem in Adamičem v maju 1946, Rogljev arhiv v Arhivu SR Slovenije, Ljubljana.

stema, ki je bil v rokah emigrantske vlade, za Adamiča kot tudi za vse druge Američane vse do druge polovice leta 1942 voditelj odporniškega gibanja Draža Mihajlovič.²⁸ Ko se vprašujemo, koliko so ameriški Slovenci v obravnavanem obdobju poznali dogodke v stari domovini, vsekakor ne moremo mimo posameznih člankov, ki so omenjali napade komunistov na okupatorske postojanke v domovini in so se tedaj pojavljali v etničnem časopisu jugoslovanskih izseljencev v ZDA.²⁹

Adamič je v že omenjenem pismu Rooseveltu zapisal o položaju v Sloveniji naslednje: En del (Slovenije, op. M. K.) je pod Italijo, drugi pa pod Nemčijo. Toda celotno podeželje je izredno dobro organizirano za odločilni dan. Tri tisoč mladih mož, večinoma študentov in bivših oficirjev v jugoslovanski vojski, tvori slovenske četniške sile, ki so ločene od Mihajlovičeve vojske in vodijo vojaške operacije proti Italijanom in Nemcem na sistematičen način. Razstrelili so mostove in predore, pobili na stotine Nemcev in Italijanov. Oskrbuje jih prebivalstvo iz skromnih zalog dežele. In med prebivalstvom v celoti je 40.000 mož s skritim orožjem in strelivom, pripravljenih, da vstopijo v akcijo, brž ko se bo pričela invazija. Teh 40.000 mož ima vrhovnega vojaškega poveljnika, ki je v stiku z Mihajlovičem, a ravna samostojno. Nekatere od teh stvari sem vam omenil med najinim pogovorom 13. januarja.³⁰ To je tisto, kar je Adamič vedel o položaju v Sloveniji v tem času.

Na praznovanju 75-letnice rojstva Etbina Kristana, na katerem so se zbrali vsi pomembni voditelji ameriških Slovencev, so padle nove ideje za politično akcijo v zvezi s staro domovino.³¹ Potreba po politični akciji med ameriški Slovenci se je pokazala še zlasti potem, ko je profesor geografije na kolumbijski univerzi v New Yorku George Renner v reviji Collier's objavil zemljevid poveljne Evrope, po katerem je celotno slovensko etnično ozemlje pripadlo Italiji in Avstriji, Dalmacija, Istra in Črna gora pa Italiji.³²

Vincent Cainkar je nato sklical 7. junija 1942 v Slovenskem narodnem domu sestanek Jugoslovanskega pomožnega odbora – slovenske sekcije. Na tej seji so govorili o politični akciji ameriških Slovencev, ki naj bi ameriški in svetovni javnosti obrazložila zahteve po združenih Sloveniji in se zoperstavila člankom in stališčem podobnim Rennerjevemu. Louis Adamič je glede Rennerjevega članka predlagal, da naj bi poslali protestne brzojavke na najrazličnejše naslove. Prav tako je priporočil, da morajo ameriški Slovenci pričeti s pošiljanjem brzojavk in resolucij, v katerih naj se pove, kdo so Slovenci, kdo so ameriški Slovenci, koliko jih

²⁸ Partizani in Mihajlovič, Cankarjev glasnik, Cleveland, november 1941, str. 95–106; Bogdan Raditza, That white House Dinner, Plain Dealer, 1946, str. 15–19.

²⁹ Npr. članki v Ameriški domovini v novembru 1941, za hrvatske in srbske časopise poroča Ivan Čizmić isto. (Ivan Čizmić: Prilog istraživanju doprinosa jugoslovanskih izseljenika borbi naroda Jugoslavije u drugom svetskom ratu, I seljeništvu naroda i narodnosti Jugoslavije, zbornik, Zavod za emigracije i narodnosti, Zagreb 1978.)

³⁰ Pismo Adamiča Rooseveltu, 3. febr. 1942, of 335-A Container 3, National Defense, FDR Memorial Library, Hyde Park, N. Y.

³¹ Vsestransko priznanje Etbinu Kristanu, Prosveta, Chicago, 15. april 1942, stran 3.

³² George T. Renner, Maps for a New World, Collier's, 6. junij 1942, stran 14–19, N. Y.

je zaposlenih pri obrambnih delih in koliko slovenskih mladeničev je v ameriški vojski. Opozoril jih je tudi, da bo potrebno za politično akcijo zbrati precej denarja. Na tej seji so izvolili tudi odbor politične akcije. S seje so ameriškemu državnemu sekretarju Cordellu Hullu poslali protest, ki ga je sestavil Adamič, in sicer v zvezi z vprašanjem registracije primorskih Slovencev, ki so bili v ZDA kot izseljenci, vendar še vedno italijanski državljani, torej državljani sovražne države. Na omenjenem sestanku so razpravljali tudi o tem, kako naj bi slovensko ameriško časopisje komentiralo obisk kralja Petra, ki so ga napovedali za konec meseca junija. Minister Snoj je v zvezi s tem izjavil, da je kraljev obisk v ZDA odložen na jesen, pa tudi Adamič je, da bi vsaj zaenkrat ohranili enotnost v političnem gibanju, predlagal, da bi odložili razpravo o tem vprašanju.³³ Vendar je kralj Peter prišel na obisk v ZDA ob koncu julija 1942. Nekateri člani ožjega odbora politične akcije, ki so v ta namen ustanovili Ameriško slovensko narodno zvezo in Ameriško-jugoslovansko udruženje, so sprejeli kralja Petra in ob tem izdali celo spomenico³⁴, ki je izzvala val ogorčenja med ameriškimi Slovenci, zlasti pa še med ameriško-slovenskimi socialisti.³⁵

8. avgusta 1942 se je v Chicagu sestal Jugoslovanski pomožni odbor – slovenska sekcija in na tem sestanku je Marie Priland v imenu Slovenske ženske zveze, ki jo je za to pooblastila na seji glavnega odbora Slovenske ženske zveze dne 30. julija 1942, predlagala, da bi sklicali slovenski narodni kongres, kar so odborniki sprejeli. Na tem sestanku, na katerega že niso več povabili predstavnikov emigrantske vlade, so obravnavali tudi pismo ministra Snoja, ki je pomožni odbor prosil, da bi nekaj denarja namenili tudi skupini Slovencev v Ljubljani, ki se imenujejo »narodno vodstvo«. V zapisniku se je 8. avgusta 1942 je o tem zapisano, da odbor ne ve, kdo so Slovenci, ki sestavljajo narodno vodstvo v Ljubljani, kajti v Sloveniji obstaja tudi Osvobodilna fronta, ki vodi prave boje za osvoboditev Slovencev. Pomožnemu odboru tudi ni bilo pojasnjeno, kako se more poslati denar v Slovenijo, ampak se v pismu samo trdi, da bo denar prišel v domovino...³⁶

V septembru leta 1942 je bil Louis Adamič dejaven predvsem v dveh političnih akcijah, ki sta bili širšega jugoslovansko-ameriškega pomena, to je v miritvi sporov med ameriškimi Srbi in Hrvati s strani ameriške vlade,³⁷ Roosevelta pa je tudi opozoril, da je storil napako, ko je v nekem govoru omenil med silami, ki se bojujejo z nacifašizmom, Srbijo namesto Jugoslavije, kar je Roosevelt kasneje na drugem mestu tudi popravil.³⁸

³³ Zapisnik seje JPO-SS 7. junija 1942, Amerikanski Slovenec, Joliet, 17.–26. junij 1942.

³⁴ Spomenica dr. Malja njegovemu veličanstvu, Proletarec, Chicago, 8. julij 1942, stran 4.

³⁵ Čemu prositi kralja iz naroda, da naj deluje za narod, Proletarec, Chicago, 8. julij 1942, str. 2.

³⁶ Zapisnik seje JPO-SS, Amerikanski Slovenec, Joliet, 8. september 1942, str. 3.

³⁷ Pismo Allana Cranstona Janku Roglju, 21. sept. 1942, Arhiv Janka Roglja v arhivu SR Slovenije v Ljubljani, šk. 3, pismo Adamiča Janku Roglju, 27. avg. 1942, ibidem.

³⁸ Pismo Adamiča Rooseveltovi, 6. sept. 1942, Adamičev arhiv v NUK-u, Ljubljana, pismo E. Roosevelt Adamiču, 7. september 1942, ER Papers, FDR Memorial Library, Hyde Park, N. Y.

»President attributes 'slip' on Serbia to Stamp Collecting«, Evening Post, Wash. D. C., 11. sept. 1942, str. 1.

V zvezi s kongresom ameriških Slovencev, na katerega je bil Adamič povabljen kot predsednik referatnega odbora, ki je razpravljal o vprašanju vojne in ameriških Slovencev, je Adamič napisal pismo, ki je bilo objavljeno v večini ameriških slovenskih časopisov. V tem pismu je med drugim opozoril najprej na položaj v Sloveniji, kjer ljudstvo strada in umira pod peto fašističnega nasilja, nato pa govoril še o nekaterih problemih zaradi tega, ker je staro politično vodstvo v Sloveniji, vštevisi obe dotlej važni politični stranki, postalo pasivno in se ne upira osišču... Na drugi strani pa vidimo, da so mlajši ljudje, kakor tudi večinoma važni nepolitični voditelji, kar jih ni bilo pobitih ali odpeljanih v italijanske ali nemške ječe, v ujetniška taborišča ali na prisilno delo, postali bojevniki in delavci v Osvobodilni fronti. Vsi ti se sedaj aktivno bojujejo ali pa simpatizirajo z onimi, ki vodijo odpor...³⁹

5. decembra 1942 se je v Slovenskem narodnem domu v Clevelandu pričel slovenski ameriški narodni kongres, ki se ga je udeležilo 528 delegatov vseh slovensko-ameriških narodno-podpornih kulturnih in političnih organizacij. Kongres je obravnaval in sprejel resolucije o ameriških Slovencih in vojni, o položaju Slovencev v Jugoslaviji in sosednjih državah ter njihovi bodočnosti ter o politični akciji ameriških Slovencev. Sestavljalac deklaracije in dveh resolucij je bil Louis Adamič, ki je poudaril prispevek ameriških Slovencev za Ameriko v II. svetovni vojni in željo ameriških Slovencev, naj Amerika ob koncu vojne podpre težnjo slovenskega naroda po zedinjeni Sloveniji.

V prvi resoluciji je pozval ameriške Slovence, naj dajo vse moči od sebe za zmago v II. svetovni vojni ter za vzajemnost in bratstvo z drugimi ameriški izseljenci.

V drugi resoluciji opozarja Louis Adamič na posledice nacističnega in fašističnega nasilja ter poziva ameriške Slovence k akciji za materialno podporo rojakom v domovini. Kongres je odobril posebno resolucijo zoper prizadevanja Otta Habsburškega v zvezi z ustanovitvijo avstrijskega bataljona ameriške vojske, v katerem naj bi služili izseljenci iz dežel nekdanje habsburške monarhije oziroma njihovi potomci.⁴⁰ V zvezi s tem problemom je Adamič v novembru 1942 pisal Eleonori Roosevelt, ki je na problematičnost ustanavljanja avstrijskega bataljona opozorila svojega moža.⁴¹ Posledica Adamičevega protesta, pa tudi protestov drugih izseljenskih voditeljev, ki so izhajali iz nekdanjih habsburških narodov, je bila, da so v marcu 1943 ta sporni bataljon končno ukinili.⁴²

Na kongresu so ameriški Slovenci ustanovili Slovenski ameriški narodni svet (SANS); za predsednika so izvolili Etbina Kristana, Louis Adamič je postal častni predsednik, Marie Prisland prva podpredsednica,

³⁹ Adamič o slovenskem narodnem kongresu, Amerikanski Slovenec, Jolliet, 28. november 1942, str. 3.

⁴⁰ Dve veliki zborovanji ameriških Slovencev, Cleveland 1946.

⁴¹ Pismo Louisa Adamiča Eleonori Roosevelt, 12. nov. 1942, pismo Eleonore Roosevelt Adamiču 23. dec. 1942, pismo Roberta Pattersona, podsekretarja za vojno Eleonori Roosevelt, 9. dec. 1942, pismo F. D. R. E. R., 7. dec. 1943, FDR, Papers, National Defense, FDR Memorial Library, Hyde Park, N. Y.

⁴² Prosveta (Enlightenment), Chicaga, March 17, 1943, str. 1.

Janko Rogelj drugi podpredsednik, pater Kazimir Zakrajšek tajnik, Joseph Zalar blagajnik, Mirko Kuhelj pa zapisnikar.

Po dolgih, skoraj več kot 6 tednov trajajočih bojih s predstavniki Office of Strategic Service⁴³ (obveščevalna služba ZDA v času II. svetovne vojne, op. M. K.) je Adamič 19. decembra 1942 objavil v Saturday Evening Postu članek, v katerem je jasno razložil, da obstajata med domačim prebivalstvom v Jugoslaviji dve sili, to je, partizani in četniki, med njimi pa so vsekakor partizani tisti, ki se aktivno bore z okupatorji. Poudaril je tudi, da so velike bitke z več kot sto mrtvimi sovražniki, ki jih je tisk doslej pripisoval četnikom Draže Mihajloviča, v resnici vojevali partizani.⁴⁴

Slovenski ameriški narodni svet je v zvezi s pismom Adamiča na prvi seji 22. decembra sklenil,⁴⁵ da ga Adamič lahko polnomočno zastopa pred ameriškimi vladnimi oblastmi, nakar je Adamič po svojih zvezah v Washingtonu organiziral sprejem predstavnikov Slovenskega ameriškega narodnega sveta pri direktorju Office of Strategic Service De Wittu Poolu in državnem podsekretarju Summerju Wellsu 15. jan. 1943. Obema funkcionarjema ameriške vlade je delegacijo predstavil Louis Adamič.⁴⁶

Memorandum, ki ga je ta skupina slovenskih Američanov predala Summerju Wellsu in De Wittu Poolu, je najprej orisal razmere v Sloveniji v času II. svetovne vojne, nato pa opozoril na zahtevo po združenju Sloveniji s široko avtonomijo v svobodni federativni demokratični Jugoslaviji. Pred sestankom pri Summerju Wellesu je prišlo do spora med patrom Kazimirjem Zakrajškom in drugimi člani delegacije.⁴⁷ Minister Franc Snój je namreč dan poprej povedal patru Zakrajšku, da »so bili vsi zli komunisti v Sloveniji – ne vsi, temveč le oni, ki so bili zli – iztrebljeni in da je kot posledica tega s partizani v Sloveniji vse v redu; slovenske vasi oziroma del teh vasi sedaj stražijo mladi slovenski fantje . . . , ki pa niso bili partizani temveč pristaši Slovenske zaveze, organizacije predvojnih slovenskih političnih strank, ki so branili slovenske vasi pred zlimi komunisti«. Zakrajšek je predlagal Adamiču in Cainkarju, naj bi o tem obvestili tudi Wellesa in na ta način izkoristili protikomunistično razpoloženje, kakršno je vladalo v State Departmentu. Dodal pa je, in to je bilo najvažnejše: »Gospodu Wellesu seveda ne smemo povedati, da so tem mladim moškim, ki stražijo in patroljirajo po slovenskih vaseh, dali orožje Italijani.«

Adamič in Cainkar sta, ko jima je Zakrajšek to povedal, razburjeno skočila s stola in se pričela razburjati, kako je mogoče, da obstajajo tudi Slovenci, ki so pripravljene sprejeti orožje iz rok italijanskih okupatorjev.

⁴³ Pismo Adamiča Roglju 19. okt. 1942, Rogljev arhiv v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani, šk. 2.

⁴⁴ Louis Adamič: Mihailovich: Balkan Mystery Man, Saturday Evening Post, Wash. D. C., 19. december 1942, stran 20, 21, 23, 26.

⁴⁵ Pismo Adamiča Kristanu 21. dec. 1942, Adamičev arhiv v NUK-u, Ljubljana. Zapisnik seje SANS-a 22. dec. 1942, SANS, arhiv SR Slovenije v Ljubljani, šk. 11.

⁴⁶ Uvodna beseda Louisa Adamiča, SANS, Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, šk. 3.

⁴⁷ Deklaracija slovenskih Američanov 15. 1. 1943. SANS v arhivu SR Slovenije, Ljubljana, šk. 3.

V zvezi s tem sta tudi menila, da iz tega ni mogoče kovati prednosti. Adamič je 18. januarja v pismu, ki ga je pisal Zakrajšku, zapisal, da ni v tem položaju prav ničesar, s čimer bi se moral šopiriti kak Slovenec, in da je najvažnejša in najbolj pretresljiva stvar dejstvo, da se je našel Slovenec, ki je sprejemal orožje od Italijanov za uporabo proti drugim Slovincem.⁴⁸ Epilog tega dogodka kot tudi drugih dogajanj v zvezi z Zakrajškovimi stališči do dogajanj v stari domovini in dogodkov v slovenskem-ameriškem političnem gibanju je bil, da je malo kasneje, to je, že na drugi seji izvršilnega odbora Slovenskega ameriškega narodnega sveta 27. februarja 1943 pater Kazimir Zakrajšek odstopil kot tajnik SANS-a.⁴⁹

Louis Adamič in Etbin Kristan sta se kmalu pričela povezovati tudi z drugimi jugoslovanskimi izseljenci. Etbin Kristan je kot gost prisostvoval Hrvatskemu ameriškem narodnemu kongresu 20. in 21. februarja 1943 v Chicagu, kmalu nato pa se je organiziral tudi napredni del ameriških Srbov v Srbskem ameriškem vidovdanskem kongresu.

Adamič je v želji, da bi se čim hitreje poravnali spori med ameriški Srbi in ameriški Hrvati, pa tudi v želji, da bi prišlo do ustanovitve skupne organizacije ameriških Srbov, Hrvatov in Slovencev, sklical sestanek predstavnikov ameriških Srbov, Hrvatov in Slovencev 18. maja 1943 v New Yorku. S tega sestanka so Kristan, Baloković in Buncick poslali vsem trem organizacijam pismo, v katerem so jih pozvali, naj 19. junija 1943 ustanovijo na sestanku v Pittsburghu Združeni odbor ameriških Srbov, Hrvatov in Slovencev.⁵⁰ S sestanka tega odbora so potem poslali telegram Louisu Adamiču, v katerem ga pozdravljajo kot prvega predsednika Združenega odbora.⁵¹ V mesecu juliju je potem prišlo do sestanka, na katerem so ustanovili Bolgarsko-macedonski-ameriški narodni kongres v Detroitu. Ta kongres je sprejel povabilo za sodelovanje v združenem odboru in izvolil dva predstavnika v ta odbor, enega Bolgara in enega Makedonca. Na podlagi tega se je odbor preimenoval v Združeni odbor južnoslovanskih Američanov (ZOJSA).

Adamič je 7. avgusta 1943 sklical sejo ZOJSA. Na tej seji je odbor potrdil izjavo o ciljih svojega delovanja v desetih točkah. Med njimi tudi sedmo, v kateri je napisano: »Dati moralno in čimprej mogoče materialno podporo narodno-osvobodilni vojski in partizanom ter ljudskim gverilcem v južnoslovanskih in balkanskih deželah, ki se že dve leti bojujejo proti osišču in doprinašajo ogromne žrtve«, in deseto, v kateri je bilo zapisano: »Priporočiti Združenim narodom, zlasti ZDA, Sovjetski zvezi in Češko-slovaški, da stopijo v zvezo z narodnim protifašističnim osvobodilnim svetom Jugoslavije.«⁵²

⁴⁸ Pismo Adamiča Zakrajšku 18. jan. 1943. Adamičev arhiv v NUK-u, Ljubljana, objavljeno v: Vatroslav Grill, *Med dvema svetovoma*, Ljubljana, Mladinska knjiga 1979, str. 282–285.

⁴⁹ Zapisnik seje SANS-a 10. aprila 1943, SANS, v arhivu SR Slovenije v Ljubljani, šk. 11.

⁵⁰ Pismo Kristana, Balokovića in Buncicka vsem trem ameriško-jugoslovanskim organizacijam, 18. maja 1943, Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, šk. 12.

⁵¹ Telegram Adamiču s sestanka v Pittsburghu, Nova doba, 30. junija 1943.

⁵² Bulletin of the United Committee of South Slavic Americans, št. 1, 7. september 1943, stran 2.

Konec leta 1943 je izšla Adamičeva knjiga »Moja rodna dežela«. To je bila knjiga, ki je pomenila prvo, sicer nekoliko romantizirano zgodovino in analizo dogajanj v stari domovini, analizo narodnoosvobodilnega boja, njegovih vzrokov, deloma pa tudi že posledic. V knjigi je jasno zapisano, da sta Mihajlović in njegovo četništvo nosilec starega, Tito in partizani pa nosilci novega.⁵³

Zveza slovenskih župnij je zoper Adamiča, zlasti po izidu njegove knjige, pripravila pravo križarsko vojno. Na sestanku 8. novembra 1943 so med drugimi sklenili, da bodo kmalu po izidu Adamičeve knjige pripravili protesten shod.⁵⁴

Kot v posmeh akciji Zveze slovenskih župnij za organiziranje protestnega shoda zoper knjigo »My Native Land« je Louis Adamič sklenil, da bo nastopil na shodu SANS-a v Clevelandu v slovenskem jeziku, s čimer se je še posebej prikupil okrog 1200 poslušalcev. V tem govoru je najprej govoril o delu, ki ga je opravil Združeni odbor južnoslovanskih Američanov, o delu, katerega rezultat je bil, da se je pričela pisati v ameriških časopisih resnica o partizanih. V tem govoru je podal tudi jasno stališče o jugoslovanski vladi v izgnanstvu. O njej je dejal: »Jaz sem proti tisti vladi – proti tistemu kraljevskemu pobalinu, ki vleče pol milijona dolarjev na leto iz jugoslovanske kase – proti Fotiću idr. (...), ki so vsi proti Jugoslaviji in proti Rusiji in katerih Slovenija sploh ne zanima.

Jaz sem za to, da cela vlada v izgnanstvu ostane stalno – za zmeraj – v izgnanstvu. To bi bil največji blagoslov, ki si ga moremo misliti za stari kraj – in danes vam tukaj obljubim, da bom storil, kar morem, da se ti ljudje in njihovi plačanci in podrepaniki ne vrnejo v domovino in da, ako se vrnejo, ne ostanejo tam živi, ako se ne bodo mogli opravičiti pred revolucionarnim slovenskim in jugoslovanskimi narodi.«⁵⁵

V marcu 1944 je v zvezi s sklepom glavnega odbora SNPJ o smernicah njenega glasila odstopil I. Molek, glavni urednik »Prosvete«, in sicer zaradi tega, ker kot desni socialist ni sledil politiki podpore NOB in Tita v Jugoslaviji.⁵⁶

V aprilu 1944 je bil Adamič iz zdravstvenih razlogov prisiljen odstopiti kot predsednik ZOJSA.⁵⁷ Osem mesecev je v času svojega predsednikovanja, kot sam piše in kot to tudi pišejo nekateri Adamičevi prijatelji iz tistega časa, delal po 16 ur na dan, spričo česar mu je zdravnik ukazal popolno mirovanje. Vodstvo politične akcije ameriških Jugoslovancev je prevzel Zlatko Baloković, Adamič pa je postal častni predsednik ZOJSA.⁵⁸

⁵³ Louis Adamič, *My Native Land*, New York, Harper and Brothers, 1943, str. 418–420.

⁵⁴ Zapisnik s sestanka Zveze slovenskih župnij v obliki letaka, SANS, v arhivu SR Slovenije, Ljubljana, šk. 15.

⁵⁵ Enakopravnost (Equality), Cleveland, 15. november 1943, stran 1, Ivan Molek, *Slovene Immigrant History 1900–1950*, prevedla Mary Molek, Dover, Delaware, 1979, stran 296.

⁵⁶ *Slovene Immigrant History 1900–1950*, prevedla Mary Molek, Dover, Delaware, 1979.

⁵⁷ Spominško predavanje Ane Praček Krasne v Clevelandu, 3. junij 1981.

⁵⁸ *The Bulletin of the Committee of South Slavic Americans*. Vol. II, str. 5, 10. maj 1944, stran 3.

Adamičeva dejavnost je naletela na priznanje tudi v ameriških vladnih krogih, saj je v letu 1944 prejel vladno nagrado za pomoč pri medsebojnem razumevanju posameznih skupin v ZDA in razkrinkavanje Draže Mihajlovića.⁵⁹ Adamič je skupaj z Balokovičem vzpodbudil še eno akcijo med jugoslovanskimi Američani, in sicer za zbiranje sredstev pomoči v denarni in naradni obliki za staro domovino. Do leta 1949 je tako imenovani jugoslovanski pomožni odbor, ki je pogosto spreminjal svoje ime, nabral okoli 20 milijonov dolarjev pomoči za Jugoslavijo.⁶⁰

V letu 1944 se je Adamič – tako kot v prejšnjih letih – zelo intenzivno dopisoval tudi z Roosevelti. Tako je 27. januarja 1944 opozoril gospo Roosevelt na svoj članek o Jugoslaviji v *Nation Magazine*.⁶¹ Februarja 1944 je napisal predsedniku Rooseveltu pismo, v katerem ga je opozoril, kako koristno bi bilo, če bi pošiljali maršalu Titu pomoč prek Jadranskega morja, tako da bi maršal Tito z ameriško pomočjo zavzel enklavo ob morju, na katero bi potem pošiljal orožje, protitankovske puške težkega kalibra in drugo orožje. V naslednjem pismu, ki ga je poslal istega dne, ugotavlja, da bi uresničitev te njegove ideje, kajpak, imela politične implikacije, o čemer bi se rad pogovarjal s predsednikom. Bistvo tistega, kar bi rad poudaril, je, da bi partizani, če bi imeli ustrezno orožje, lahko osvobodili deželo brez tuje pomoči. Roosevelt mu je odgovoril, da je trenutno zelo zaposlen, tako da ga ne more sprejeti, in mu zatrdil, da je bilo vprašanje oboroževanja partizanov obravnavano pri zaveznikih vedno z vso pozornostjo, ki jo zasluži.⁶²

V septembru 1944. leta je bila v Slovenskem narodnem domu v Clevelandu prva konvencija SANS-a, na kateri je 93 delegatov iz 53 podružnic (zaradi prevelikih razdalj je razumljivo, da se konvencije niso udeležili predstavniki podružnic s skrajnega zahoda ZDA in iz bolj oddaljenih naselbin) potrdilo pravilnost usmeritve dotedanjega vodstva SANS-a. 131 članov konvencije je z velikim navdušenjem pozdravilo Adamiča, ko je prebral pismo, ki ga je prejel od predsednika Tita, poleg tega pa tudi poudaril, da so partizani dejansko edini, ki se bojujejo z okupatorjem.⁶³

Adamič je svoje delovanje ob koncu leta 1944 in v prvi polovici 1945. leta usmeril predvsem v izkoriščanje svojih zvez za čim pravičnejšo rešitev obmejnih vprašanj in to svoje delovanje nadaljeval tudi v času po II. svetovni vojni. Uspelo mu je, da je jugoslovansko stališče, zlasti do tržaškega vprašanja, prišlo v mnoge časopise, bodisi s članki, ki jih je sam napisal, bodisi prek člankov njegovih kolegov novinarjev. Po svojih prijateljih, ki so bili poslanci bodisi v kongresu ZDA, bodisi v zakonodaji

⁵⁹ Adamič Wins Victory Award, *People's World*, San Francisco, 21. julij 1944, stran 3.

⁶⁰ Arhiv Zlatka Balokovića, IHRC Archives, škatla 2, St. Paul, Minnesota.

⁶¹ Adamičovo pismo Eleanor Roosevelt, 27. januar 1944, ER Papers, FDR, Memorial Library, Hyde Park, N. Y.

⁶² Adamičovo pismo predsedniku Rooseveltu, 12. februar 1944, National Defense, FDR Memorial Library, Hyde Park, N. Y.; pismo predsednika Roosevelta Adamiču 15. feb. 1944, National Defense, FDR Memorial Library, Hyde Park, N. Y.

⁶³ Dve veliki zborovanji ameriških Slovencev, Cleveland, 1946, str. 126.

posameznih ameriških zveznih držav, je pomagal, da so o tem vprašanju razpravljali tudi na sejah teh organov in podprli jugoslovansko stališče do tega vprašanja.⁶⁴

Edvard Kardelj se mu je v pismu z mirovne konference v Parizu 1946. leta najlepše zahvalil za vse usluge, ki jih je storil v prid Jugoslavije, hkrati pa ga prosil, naj v dogovoru s Savom Kosanovićem še naprej pomaga Jugoslovanom v njihovem pravičnem boju, tokrat za nove, pravičnejše meje.⁶⁵ Decembra 1945 je bil Adamič s posredovanjem Nicka Beza sprejet pri takratnem predsedniku ZDA Harryju Trumanu in ga v imenu jugoslovanskih Američanov prosil, naj stori vse za izboljšanje gospodarskih in političnih odnosov med Jugoslavijo in ZDA.⁶⁶

Značilna je tudi Adamičeva reakcija na resolucijo informbiroja. Dr. Joža Vilfan, ki je bil tedaj jugoslovanski veleposlanik pri Organizaciji združenih narodov, je govoril z Adamičem štiri dni po resoluciji. Adamiča je, kot se spominja dr. Vilfan, vest o resoluciji vidno pretresla. Spor je smatral za dokončen. Bil je povsem nezainteresiran za ideološko stran spopada med Titom in Stalinom, a zelo zainteresiran za morebitno spremembo v mednarodnih odnosih, ki bi jo lahko izzval ta dogodek. Za mednarodni položaj tistega časa sta bila značilna spor med ZDA in Sovjetsko zvezo ter vedno bolj intenzivna hladna vojna. Adamič je videl v sovjetsko-jugoslovanskem sporu možnost za obrambo dežel, ki so hrepele po neodvisnosti in hitrejšem razvoju v svetu kot posledici industrijske revolucije.⁶⁷ Adamič je poslednjič obiskal Jugoslavijo v prvi polovici 1949. leta. Plod tega obiska, pogovorov s tovarišem Titom, Kardeljem in drugimi najvišjimi jugoslovanskimi voditelji ter popotovanj po deželi je bila njegova poslednja knjiga »Orel in korenine«. V njej Adamič opisuje razvoj »jugoslovanske revolucije 1945«, ki jo na nekem drugem mestu primerja s pomenom ameriške revolucije leta 1776 za Američane.⁶⁸

Od začetka tridesetih let dalje je za Adamiča značilno delovanje za ohranjanje etničnih organizacij in gibanj v ZDA ter za njihovo uveljavljanje v ameriškem družbenopolitičnem in gospodarskem življenju. Tako je v elitni pisateljski reviji Harpers Magazine že leta 1934 objavil članek »30 milijonov novih Američanov«, v katerem je podal predlog za ustanovitev organizacije, ki bi imela namen:

– da bi vsakdo v Ameriki spoznal, da ZDA, takšne kot so sedaj, niso le podaljšek britanskih otokov in Nizozemske, ampak več ali manj vse Evrope,

⁶⁴ Congressional Record Proceedings and Debates of the 78 th Con. and session; the Problem of Yugoslavia, Extension of Remarks of Hon. T. Boyce of Washington in the Senate of the U. S. Congress, Mon. 7 Feb. 1944.

⁶⁵ Kardeljevo pismo Adamiču z dne 30. junija 1946, Adamičev arhiv v Princeton University Library, Princeton, New Jersey.

⁶⁶ Adamičevo pismo Nicku Bezu 17. decembra 1945, Izbrana pisma Louisa Adamiča, izbral in uredil Henry Christian, prevedla Jerneja Petrič, Ljubljana, Cankarjeva založba 1981, str. 371–381.

⁶⁷ Joža Vilfan, Louis Adamič and Post-War Yugoslavia, (A personal reminiscence), predavanje na mednarodnem simpoziju Louis Adamic: His Life, Work, and Legacy, 29.–30. maj 1981, St. Paul.

⁶⁸ My Native Land, New York and London, Harper, 1943, str. 419.

– da bi s stalnim ponavljanjem in s pametnim izrabljanjem tega dejstva poskusili kolikor le mogoče odpraviti različne rasne in kulturne napetosti v ZDA brez pritiskov ali uničevanja kulturnih dobrin katerekoli etnične skupine in da bi prispevali z uporabo in z usmeritvijo kvalitet vsake od njih k obogatitvi ameriškega življenja.⁶⁹

Istega leta je Adamič postal član direktorija Foreign Language Information Service, organizacije za zaščito interesov imigrantskih skupin v ZDA. Sodeloval je tudi pri ustanovitvi nove organizacije Common Council for American Unity, ki je bila ustanovljena leta 1939 in katere cilj je označil v knjigi »From Many Lands« kot:

– pospeševanje zbiranja čim bolj popolnih informacij o različnih kulturnih in rasnih skupinah ameriških imigrantov ter vzpodbujanje ustanavljanja zgodovinskih arhivov posameznih etničnih skupin v ZDA,

– razširjanje informacij o posameznih etničnih skupnostih v ZDA prek časopisa, ki bi bil posvečen etničnim vprašanjem, s publikacijami, govori in radijskimi programi, še posebej v okviru šol,

– revidiranje ameriške zgodovine, tako da bi pripoznala prispevke vseh etničnih skupin pri vsestranskem razvoju ZDA,

– zbiranje gradiva in objavo enciklopedije ameriških etničnih skupin.⁷⁰

Adamič je bil tudi glavni urednik Common Grounda, glasila Common Council for American Unity, ki je uresničevalo že zapisani program. Pri urejanju Common Grounda mu je pomagal ameriško-slovenski pisatelj Frank Mlakar, ki mu je hkrati z zbiranjem gradiva pomagal tudi pri njegovem pisateljskem delu.⁷¹ Izdal je tudi knjigo Nation of Nations, ki pomeni prvi poizkus uresničitve zamisli o enciklopediji ameriških etničnih skupin.⁷² Adamičeva ideja o enciklopediji je bila uresničena šele leta 1980, ko je izšla Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups.⁷³ V uvodu enciklopedije je zapisano, da je avtor ideje zanjo Louis Adamič.⁷⁴ Zgodovinarju se ob teh številnih Adamičevih pobudah in njegovem velikem zanimanju za vprašanje izseljencev, ki je tudi nacionalno vprašanje, upravičeno postavlja vprašanje, od kod Adamiču to veliko zanimanje za vprašanje ameriških imigrantskih skupin. Odgovor na to vprašanje moremo iskati v njegovem otroštvu, saj je nanj vsekakor moralo vplivati nacionalno zatiranje, ki so mu bili izpostavljeni Slovenci v času Habsburške monarhije.

V letu 1934, ko si Amerika še vedno ni opomogla od gospodarske krize, je Adamič s svojimi sugestijami sodeloval tudi z vladnimi oblastmi,

⁶⁹ Thirty Million New Americans, Harper's Magazine, CLXIX (November 1934), str. 684–694.

⁷⁰ Louis Adamič, From many Lands, Harper and Brothers, New York 1940.

⁷¹ Danica Dolenc, Louis Adamic and Frank Mlakar: Two Slovene American Writers, predavanje na mednarodnem simpoziju Louis Adamic: His Life, Work, and Legacy, 29.–30. maj 1981, St. Paul.

⁷² Louis Adamič: Nation of Nations, New York, Harper and Brothers, 1944.

⁷³ Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1980.

⁷⁴ Ibidem, str. III.

ki so iskale načine, kako odpraviti brezposelnost. 3. marca leta 1934 so ga tako poklicali iz Federal Emergency Relief Administration (Zvezne uprave za takojšnjo pomoč brezposelnim). McClure, ki je bil sekretar te organizacije, je tedaj poklical Adamiča, da bi mu svetoval, kako bi tujci (Slovani, Madžari, Litvanci) reagirali, če bi jim namesto dela v industrijah velikih mest in rudnikih Pennsylvanije, zahodne Virginije, Ohia in Illinois ponudili delo na farmah. Adamič je za nasvet zaprosil Slovensko narodno podporno jednoto (SNPJ). Vincent Cainkar, predsednik SNPJ, mu je 5. marca 1943 poslal brzojavko z naslednjo vsebino: »Naš nasvet je, da bi povedali uradnikom administracije v Washingtonu, da so naši ljudje v svojem bistvu še vedno kmetje oziroma kmečki delavci in da bi velik del njih z veseljem sprejel takšno vladno ponudbo. Bratske organizacije bi z veseljem pomagale pri tem.«⁷⁵

Adamič je to sugestijo oblikoval v predlog, naj vlada dá zemljo v najem bratskim podpornim organizacijam po nominalni ceni. Vsaka družina na taki farmi naj bi dobila tri ali štiri akre s hišo in drugimi zgradbami, ki naj bi ostale v lastništvu vlade, in na teh nekaj akrih bi ljudje lahko obdelovali zelenjavne vrtove itd. 100–500 družin naj bi bilo organiziranih v mestih, odvisno od količine zemlje. Blizu teh mest naj bi bilo kako središče s tovarnami, kjer bi ljudje lahko delali po nekaj mesecev na leto in zaslužili nekaj denarja. Vlada naj bi jim v sodelovanju z bratskimi organizacijami pomagala pri razvijanju lokalnih industrij, ki naj bi oskrbovale te ljudi in njihove občine. V pogovoru je tudi dejal, naj bi ljudje, ki bi jih izbrale bratske organizacije, dobili dovoljenje za gradnjo lastnih hiš in mest, kar bi zanje veliko pomenilo. Vlada naj bi jim zajamčila, da bodo poslopja, kmečka zemlja in hiše v njihovi uporabi toliko časa, dokler bodo delali na zemlji in stanovali v hišah. Adamičev predlog je bil v celoti sprejet. Polkovnik Westbruck mu je celo predlagal, naj postane generalni svetovalec v njegovi komisiji za reševanje gospodarske krize, in sicer bi naj bil zadolžen za posebna vprašanja imigrantov.⁷⁶ Zaradi ponovnega razcveta industrije sredi tridesetih let do izvedbe tega načrta ni prišlo, vendar pa je pomembno že dejstvo, da je Adamič lahko dajal tovrstne nasvete vladnim uradnikom, saj kaže, da je imelo njegovo pisanje o imigrantskih skupinah velik vpliv tudi v ameriških vladajočih krogih.

Kot vodilni član Common Council for American Unity je v začetku julija 1940 postal svetovalec pri vladni komisiji za narodno obrambo, ki je bila ustanovljena pri narodno-obrambnem svetu ZDA.

Komisija je v zvezi z Adamičevim predlogom v začetku julija 1940 podala naslednjo izjavo: »Cilj obrambne komisije je zagotoviti popolno vključitev vseh elementov našega ameriškega prebivalstva v obrambni program. Med ogromnimi skupinami novih priseljencev ima očitvidno veliko število oseb težave z ozirom na ostali del Amerike zaradi svojih

⁷⁵ Neditirani osnutek Cainkarjevega telegrama L. Adamiču, Molekov arhiv v Chicago Historical Society, šk. 2, Chicago.

⁷⁶ Louis Adamič za naše in ostale izseljenike, *Jadranski dnevnik*, 1/1934, št. 14, str. 3.

imen in drugih znakov nedavnega ozadja v starem svetu. 14 milijonov ljudi, ki jih barva kože loči od drugih, vsled tega dostikrat ne more prispevati svojega deleža v nadarjenosti in izurjenosti k skupnemu prizadevanju te dežele. Komisija prav dobro ve, da je nezadosten vsak narodni program, ki ne pritegne vseh ljudi k popolnemu udeleževanju ne glede na ozadje, pleme, vero ali barvo...⁷⁷

1. marca 1944 je bil Louis Adamič prisiljen odstopiti kot vodilni član Common Council for American Unity, saj se ta v svojem medvojnem delovanju ni držal načel omenjene spomenice. V memorandumu, ki ga je Louis Adamič poslal direktorju organizacije Readu Lewisu, je obtožil Common Council for American Unity, da je v svojem delovanju pred Pearl Harbourjem in po njem preogosto:

- branil razkolniške in nevarne tujejezične časopise in organizacije pod geslom »ameriške enotnosti«;
- dovolil, da so ga reakcionarne sile, dejavne na polju tujih jezikov, izrabljale kot »fronto«;
- sam deloval na takšne razkolniške načine, kot bi hotel premagati, ne pa podpirati interese tujejezičnih skupin v celoti;
- sledil politiki »izogibanja spornim vprašanjem«, tako da je preoviral kot pa podpiral demokratično stvar v Združenih državah.

Pri tem je šlo zlasti za obrambo glasila Srpske narodne zveze ameriškega srbobrana pred mnenjem direktorja Office of War Information Elmerja Davisa, da pisanje tega časopisa o jugoslovanskih razmerah med II. svetovno vojno (obramba Draže Mihajlovića in Nedića) škodi enotnosti vseh Američanov, zlasti pa še tistih jugoslovanskega porekla.⁷⁸

Adamičevo delo je naletelo na viharno odobravanje demokratičnih krogov v Ameriki, seveda pa tudi na kritiko. Njegovo delovanje je bilo predmet raziskav komisije za neameriške aktivnosti, njegovo dejavnost so označevali kot subverzivno in njegovo ime je bilo v zvezi s preiskavami tovrstnih dejavnosti omenjeno v ameriškem kongresu že leta 1944. Zlasti pogosto se je njegovo ime omenjalo leta 1949 v preiskavi v zvezi z delovanjem slovanskega ameriškega kongresa.⁷⁹ Njegovo ime je bilo omenjano tudi v zvezi s preiskavami ameriške zvezne policije FBI. Njegov »dosje« pri FBI je obsegal kar 39000 listov. Pritisk nanj se je stopnjeval vse od konca vojne pa do njegove tragične smrti. Septembra 1951 so ga našli mrtvega na njegovi farmi v Milfordu pri New Jerseyu.

Naj zaključim to pisanje o Adamiču kot politiku z mislijo velikega prijatelja Jugoslavije, bivšega ameriškega kongresnika Johna Blatnika, na simpoziju v St. Paulu v Minnesoti: »Ni važno kako je Adamič umrl, važno je kako je živel in kaj nam je v svojem življenju dal.«⁸⁰

⁷⁷ Intervju Louisa Adamiča, Nova doba, Cleveland, 7. avgust 1940, str. 2.

⁷⁸ Adamičevo pismo Readu Lewisu, 1. marca 1944, Izbrana pisma Louisa Adamiča, izbral in uredil Henry Christian, prevedla Jerneja Petrič, Ljubljana, Cankarjeva založba 1981, str. 344–358.

⁷⁹ Victor A. Tomovich, Adamic under Attack, predavanje na mednarodnem simpoziju Louis Adamic: His Life, Work, and Legacy, 29.–30. maj 1981, St. Paul.

⁸⁰ John Blatnik, Louis Adamic: A Personal Reminiscence, Predavanje na mednarodnem simpoziju.

Depresirana in manj razvita območja

(pri nas in v nekaterih drugih evropskih državah)

Probleme neenakomernega regionalnega razvoja v evropskih državah, za katere je značilno, da so bile v preteklosti vsaj delno vključene v proces industrializacije, delimo na:

- probleme razvoja manj razvitih območij in
- probleme razvoja depresiranih območij.

To razlikovanje razvojne problematike v depresiranih in v manj razvitih območjih ima svoje korenine v delitvi območij na tista, ki so bila v proces industrializacije vsaj delno zajeta že v času industrijske revolucije (približno od druge polovice preteklega stoletja naprej), in na območja, na katera pod vplivom bolj ali manj različnih in intenzivnih sistemskih ukrepov proces industrializacije pospešeno prodira šele po drugi svetovni vojni.

Razlikovanje med razvojno problematiko depresiranih in manj razvitih območij razmeroma dolgo ni bilo dovolj upoštevano, kar je vedno bolj omejevalo razvoj prvih in drugih območij. Reševanje dveh tako različnih problematik zahteva raznovrstne dopolnilne ukrepe. Nerazvitost obeh vrst območij opredeljujejo tudi zelo različni kazalci.

Kazalci stopnje razvitosti v manj razvitih območjih ne morejo osvetliti razvojnih problemov v depresiranih območjih, saj jih prej zabrišejo kot poudarijo. Posebni kazalci depresiranih stanj pa se še vedno niso ustrezno uveljavili niti v teoriji niti v praksi, čeprav depresirana območja imajo specifične probleme. Zaradi tega so tudi za ta območja še vedno v rabi predvsem kazalci za razvitost manj razvitih območij.

V nasprotju z manj razvitimi območji, za katera je značilna predvsem nezadostna razvitost proizvodjalnih (subjektivnih in objektivnih) sil, gre torej v prvi vrsti za količinsko kategorijo, bo potrebna v depresiranih območjih predvsem kakovostna sprememba proizvodjalnih sil. Glede na to najbolj pogosto uporabljamo naslednje kazalce stopnje razvitosti:

Za manj razvita območja:

- Razpoložljivost osnovnih sredstev na delovno sposobnega prebivalca;

- stopnja zaposlenosti ze delo sposobnih prebivalcev;
- ustvarjeni družbeni proizvod na prebivalca.

Za depresirana območja: – dinamika rasti celotnega realnega družbenega proizvoda, pa tudi realnega družbenega proizvoda na prebivalca;

- tehnična opremljenost proizvodnje in tehnološka raven proizvodnih postopkov;

- kvalifikacijska struktura zaposlenih in poslovno-tehnična usposobljenost vodilnih kadrov;

- dinamika povečevanja, obnavljanja, moderniziranja in prestrukturiranja osnovnih sredstev.

Razlikovanje problematike v manj razvitih in v depresiranih območjih je izredno pomembno, če hočemo izbrati ustrezne ukrepe za reševanje perečih razvojnih vprašanj.

Z odpravljanjem razvojnih problemov v depresiranih območjih ne bi smeli odlašati. Težava je v tem, da se razvojna problematika določene države pogosto spreminja od področja do področja in da pomeni zaostajanje v razvoju enega območja nujno oviro za razvoj drugega. To še posebej velja za tista področja v državi, ki so nosilci in pospeševalci razvoja ne samo lastnega gospodarstva, ampak tudi gospodarstva drugih območij, ki si šele ustvarjajo možnosti za pospešeni razvoj.

1. PROBLEMI NEENAKOMERNEGA RAZVOJA V MEDNARODNEM MERILU

Ta pojav se kaže tudi v mednarodnem merilu in zaradi tega mu posvečajo v posameznih mednarodnih telesih (kot so razne agencije in organizacije v okviru OZN in OECD ter posamezne integracijske skupnosti v vseh delih sveta) največjo pozornost. Prizadevanja teh organizacij so usmerjena predvsem k zagotavljanju neke stopnje usklajenosti v dinamiki gospodarskega razvoja posameznih držav, vključenih v te skupnosti, in šele na drugem mestu je odpravljanje absolutnih razlik v stopnji razvitosti.

Ta način reševanja problema temelji na domnevi, da zmanjševanje razlik v stopnji razvitosti, merjeni z navedenimi kazalci (kot sta razpoložljivost proizvodjalnih sredstev in razpoložljivost subjektivnega proizvodnega dejavnika), samo po sebi še ne zagotavlja ustrezne dinamike v razvoju neke države ali območja. Torej gre predvsem za usklajevanje temeljnih razvojnih možnosti – kar lahko omogočijo samo ustrezna usklajenost, medsebojna povezanost in nepretrganost proizvodnih procesov po proizvodnih enotah v vseh fazah reprodukcije, prilagojene stopnji razvitosti dane države ali območja – ne pa za izenačevanje stopnje razvitosti posamezne države ali območja. Vse to zahteva obenem razreševanje razvojnih problemov in – ob upoštevanju posebnih razvojnih možnosti – usklajevanje razvojnih tokov, vseh skupaj in po posameznih panogah na vseh, razvitih in manj razvitih območjih neke države, pa tudi v

vseh državah posameznih celin ali v manjših skupinah držav, zajetih v nekatere skupne razvojne procese.

V praksi se je pokazalo, da je dinamizacija razvojnih gibanj pogosto pomembnejša od stopnje razvitosti nekega območja ali države (gledano absolutno). Menimo, da so ravno zaradi tega pri nas zašle v slepo ulico dolgotrajne razprave o kazalcih razvitosti posameznih območij, ki so temeljile predvsem na absolutnih kazalcih razvitosti, manj pa so bile usmerjene k odpravljanju nesorazmerij med posameznimi kazalci in gibanji, in torej k dinamizaciji razvojnih tokov. Ta nesorazmerja so glavna ovira dinamičnega razvoja. Take razprave lahko opredelimo kot statične, če ne izhajajo iz akcije za reševanje razvojnih problemov in iz dinamičnih vidikov razvoja. Dinamični vidiki pa so v središču pozornosti tudi v depresiranih območjih znotraj posameznih držav, vključno z najbolj razvitimi državami sveta. Torej bi morala biti akcija hkrati usmerjena k razreševanju razvojnih problemov tako v manj razvitih kot v depresiranih območjih posameznih držav s tem, da bi upoštevala posebne probleme, ki obremenjujejo razvoj v enih in drugih območjih, in razreševala razvojne probleme v vseh fazah reprodukcije.

2. PROBLEMI REGIONALNEGA RAZVOJA V RAZMEROMA SLABŠE RAZVITIH EVROPSKIH DRŽAVAH

Razumljivo je, da so opisani razvojni problemi tem bolj pereči, čim slabše je neka država ali območje razvito ali čim pozneje sta se vključila v moderne razvojne (predvsem industrijske) procese. V zvezi s tem se v ekonomski literaturi vedno bolj uveljavlja razlikovanje med evropskimi državami, ki so bile v preteklosti nosilke industrijske revolucije, in med državami v zapozneli fazi industrijske probrazbe, v katerih so se pojavili začetki industrializacije skoraj stoletje pozneje. Prvi začetki industrializacije v drugih državah so bili navadno posledica razvojnih spodbud iz središč industrijske revolucije v prvih državah, ki so že dosegle visoko stopnjo razvitosti, zelo poredkoma pa lastnih razvojnih pobud. Pri višji industrijski razvitosti se začenjajo medsebojni razvojni vplivi prepletati tudi na meddržavni ravni, še posebej, če manj razviti državi uspe vsaj delno zmanjšati zaostanek v razvitosti in se približati državam, ki so bile prvotni pobudniki njene industrializacije.

S stališča regionalne problematike je za razvite države značilno, da se tudi same soočajo z razvojnimi problemi manj razvitih in depresiranih območij, čeprav sicer prevladujejo visoko razvita območja z najmodernejšo proizvodno strukturo. Tehnični in tehnološki dosežki so navadno v teh območjih najvišji (uveljavljajo jih predvsem v lastnem gospodarstvu, delno tudi v drugih območjih svoje države, samo izjemoma pa v drugih državah) in so hkrati vir dinamičnega razvoja, ki pozitivno vpliva tudi na razvoj v drugih območjih države.

V državah z zapozneno industrializacijo industrijsko visoko razvitih območjih skoraj ni. Na prve zametke intenzivnega industrijskega razvoja naletimo navadno samo v nekaterih manjših predelih. Zaradi tega se razvojna problematika v teh državah omejuje skoraj v celoti samo na problematiko razvoja manj razvitih in depresiranih območij. Manj razvita in depresirana območja v teh državah morajo, če se hočejo samostojno razvijati, večinoma sama odpraviti posledice manjše učinkovitosti lastnega gospodarjenja, ki se najbolj neposredno kažejo v ekonomskih odnosih z industrijsko razvitimi državami – še posebej v stikih z njihovimi najbolj razvitimi območji.

Po drugi svetovni vojni je proces pospešenega razvoja zajel skoraj vse industrijsko razvite evropske države in nekatere od njih so, tudi ob večji mednarodni udeležbi, zelo povečale svoje proizvodne zmogljivosti. Obenem so države v zapozneli fazi industrijske preobrazbe skoraj brez izjeme izboljšale svoj relativni položaj v odnosu do najbolj razvitih držav v Evropi. Kljub temu državam v zapozneli fazi industrijske preobrazbe doslej še ni uspelo odpraviti mnogih razvojnih neskladij v svoji gospodarski strukturi. Ta neskladja in pomanjkljivosti v gospodarski strukturi so se jasno pokazala v zadnjem kriznem obdobju razvoja mednarodnih gospodarskih odnosov in mednarodne gospodarske ureditve nasploh, opazna pa so bila že pred tem, le da jim nismo posvečali dovolj pozornosti. Tovrstni problemi so še posebej pereči v tistih evropskih državah, ki so se vključile v proces industrializacije zadnje – šele po drugi svetovni vojni. Za te države je značilno, da industrijska preobrazba njihovega gospodarstva kljub mednarodni pomoči nujno temelji na visoki obremenitvi akumulacije tistih območij, ki so že pred začetkom tega procesa razpolagala z nekaterimi zametki obrti in manufakturne proizvodnje. Na podlagi posebnih meril, ki veljajo samo znotraj teh držav, so bila tako območja opredeljena kot razvita območja, čeprav so bila v tej razvojni fazi tudi sama sredi procesa industrijske preobrazbe svojega gospodarstva. Druga območja, ki so ostala do tedaj skoraj v celoti izključena iz tega procesa, pa so bila uvrščena med manj razvita.

Pospešeni razvoj evropskih držav v zapozneli fazi industrijske preobrazbe po drugi svetovni vojni ne temelji samo na samostojnih razvojnih spodbudah, ampak poteka ob subjektivnem vmešavanju in usmerjanju razvojnih tokov. Omogoča ga predvsem visoka prerazdelitev ustvarjene akumulacije med območji znotraj države, delno pa tudi mednarodno prelivanje sredstev za razvoj.

Kolikor večja so bila na začetku tega procesa v evropskih državah z zapozneno industrializacijo neskladja v stopnji razvitosti posameznih območij, toliko bolj so bila območja, ki so jih opredelili kot razvita, obremenjena z dajatvami za razvoj manj razvitih območij. Znano je, da sodi Jugoslavija med tiste države v Evropi in sploh v svetu, ki so morale, zato da bi zagotovile industrializacijo manj razvitih območij, najbolj zvišati stopnjo prelivanja akumulacije med območji.

3. MANJ RAZVITA IN DEPRESIRANA OBMOČJA V JUGOSLAVIJI

Dopolnilna pomoč manj razvitim območjem v Jugoslaviji, ki je v celotnem obdobju po drugi svetovni vojni zadoščala približno za eno tretjino skupnih naložb v gospodarstvo teh območij (zato so se naložbe v teh območjih povečevale hitreje kot v razvitih območjih) in so jo dodeljevali še za druge namene, ni mogla ostati brez posledic za razvoj območij, ki so jo prispevala. Vplivala je zlasti na obseg in strukturo njihovih proizvodnih zmogljivosti. Neposredna posledica tega stanja je bila počasnejša rast proizvodnje v teh območjih v primerjavi z jugoslovanskim poprečjem. Ker je bila dopolnilna pomoč za razvoj manj razvitih območij praktično v sorazmerju s stopnjo razvitosti posameznih območij ali pa celo višja, so bila neskladja v razvoju proizvodne strukture toliko bolj očitna, čim višje je bilo neko območje uvrščeno na lestvici razvitosti po merilih, ki veljajo za manj razvita območja. Ta kategorizacija območij je ostala do sedaj nespremenjena.

Počasnejša rast naložb v območjih, ki so pri nas opredeljena kot razvita, je vplivala na tamkajšnjo rast fizičnega obsega industrijske in kmetijske proizvodnje, ki sta se v zadnjih treh desetletjih gibali v primerjavi s stanjem v manj razvitih območjih takole:

a) Fizični obseg industrijske proizvodnje 1949–1979¹ (1949 = 100)

Bosna in Hercegovina	Črna gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo
1381	4321	950	2390	990	1547	950	1110

b) Kmetijska proizvodnja 1948–1979 (1948 = 100)²

Bosna in Hercegovina	Črna gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo
295	380	232	318	187	238	237	232

Podatki potrjujejo, da je fizični obseg industrijske proizvodnje od leta 1949 naprej relativno najpočasneje naraščal v Vojvodini, v Hrvatski in v Sloveniji, fizični obseg kmetijske proizvodnje od leta 1948 naprej pa počasneje od fizičnega obsega industrijske proizvodnje v vseh območjih Jugoslavije.

Fizični obseg kmetijske proizvodnje najpočasneje narašča v Sloveniji, kjer dinamika rasti te proizvodnje zaostaja za dinamiko rasti iste proizvodnje v Hrvatski, v ožji Srbiji, v Vojvodini in na Kosovu za okoli 20%,

¹ Izračunane na podlagi podatkov v Statističkom godišnjaku Jugoslavije (SGJ), 1980, str. 501.

² Izračunano na podlagi podatkov v zborniku Zveznega zavoda za statistiko: Jugoslavija trideset let po osvoboditvi in zmagi nad fašizmom, 1945–1975 in SGJ, 1980, str. 478.

za dinamično rasti te proizvodnje v Bosni in v Hercegovini in v Makedoniji za okoli 40% in za stanjem v Črni gori za 50%.

Večji rezultati v razvoju kmetijske proizvodnje v drugih območjih Jugoslavije v primerjavi s stanjem v Sloveniji niso posledica samo ugodnejših možnosti za razvoj te veje gospodarstva v omenjenih območjih, ampak tudi uresničevanja velikih melioracijskih in podobnih projektov, ki jih navadno v veliki meri financirajo mednarodne finančne organizacije, ki se ukvarjajo s financiranjem naložb te vrste.

4. KAZALCI DEPRESIRANIH STANJ PO OBMOČJIH JUGOSLAVIJE

– Zaostajanje v rasti naložb

Stalno prerazdeljevanje ustvarjenega dohodka med območji Jugoslavije, ki povzroča razlike med ustvarjenim in porabljenim dohodkom po območjih, je neposredno vplivalo na delež naložb v ustvarjenem družbenem proizvodu po območjih. To je razvidno iz naslednje tabele:

1. Delež naložb v ustvarjenem družbenem proizvodu družbenega sektorja gospodarstva po območjih, v cenah iz 1972. leta³

Leto	Jugoslavija	BiH	Črna gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo
1952	26,1	42,1	46,7	20,0	31,6	26,6	26,4	9,1	19,2
1959	28,4	26,4	57,1	25,4	35,4	24,9	32,4	23,7	42,1
1969	29,8	30,1	40,5	28,2	38,6	24,5	32,4	23,8	58,4
1974	30,0	43,4	43,4	28,1	31,8	28,5	25,3	25,6	50,9
1978	34,6	40,2	50,9	33,4	37,8	31,2	30,8	36,0	65,1

Podatki, s katerimi razpolagamo tudi potrjujejo, da je znesek za naložbe v istih letih presegal ustvarjeno akumulacijo v Bosni in Hercegovini za okoli 10%, medtem ko je bil v Črni gori in v Makedoniji približno dvakrat, na Kosovu pa okoli trikrat višji od ustvarjene akumulacije ali pa celo nad tem. Približno 80% ustvarjene akumulacije so v istih letih porabili za naložbe v Sloveniji, okoli 90% akumulacije v Hrvatski in v Vojvodini in celotno akumulacijo ali še več v Srbiji.

Različna rast investicij je vplivala na gibanje deleža posameznih območij v razpoložljivih osnovnih sredstvih države kot celote. Glede na stanje v letih 1952 in 1978 se je delež območij v celotnih osnovnih sredstvih gibal takole:

³ Izračunano na podlagi podatkov v SGJ 1980, str. 436 in 459.

2. Osnovna sredstva v družbenem sektorju gospodarstva po nabavni vrednosti, v cenah iz 1972⁴

Leto	Jugoslavija	BiH	Črna gora	Hrvat-ska donija	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo	Manj razviti	Razviti
1952	100,0	13,2	0,8	27,2	4,0	20,3	23,8	8,8	1,7	19,7	80,3
1978	100,0	14,3	3,3	25,9	6,0	16,5	21,8	9,5	2,7	26,3	73,7
1978											
1952		108	413	95	150	81	92	108	159	134	92

Podatki kažejo, da so vsa območja, ki so uvrščena med razvita (razen Vojvodine), predvsem pa Slovenija, od 1952. do 1978. leta zmanjšala svoj delež v nabavni vrednosti osnovnih sredstev v jugoslovanskem gospodarstvu, povečala pa so delež vsa manj razvita območja, zlasti Črna gora.

Vendar pa ti podatki ne kažejo popolnejše slike te problematike, ker ne upoštevajo stopnje zastarelosti osnovnih sredstev in tehnične opremljenosti delovnih mest po območjih.

– Zastarelost osnovnih sredstev in nizka tehnična opremljenost delovnih mest kot povzročitelja depresivnih stanj po območjih

Iz razpoložljivih podatkov izhaja, da je bila sedanja vrednost aktivnih osnovnih sredstev po območjih Jugoslavije, na primer v letu 1975 naslednja:

3. Sedanja vrednost (izražena v % nabavne vrednosti) aktivnih osnovnih sredstev (= 100) v družbenem sektorju gospodarstva, 1975, v cenah iz leta 1972⁵

Jugoslavija	Bosna in Hercegovina	Črna gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo
54	56	62	50	64	44	57	55	60

Podatki kažejo, da je zastarelost osnovnih sredstev največja v Sloveniji in v Hrvaški, najmanjša pa v Makedoniji, v Črni gori in na Kosovu. Zaradi tega morajo razvita območja nameniti obnavljanju in modernizaciji osnovnih sredstev ustrezen prostor v okviru planiranih naložb.

Zastarelost osnovnih sredstev v razvitih območjih, posebno še v Sloveniji, postaja vedno bolj problematična, ker se stopnjuje tudi zastarelost osnovnih sredstev na zaposlenega. To potrjujejo naslednji podatki:

⁴ Izračunano na podlagi podatkov v SGJ, 1980, str. 459.

⁵ Izračunano na podlagi podatkov v SGJ-1977, str. 416.

4. Sedanja vrednost osnovnih sredstev na zaposlenega v družbenem sektorju gospodarstva, 1960. in 1977. v cenah iz 1972 (Jugoslavija = 100)⁶

Leto	Bosna in Hercegovina	Črna gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo
1960	106,7	119,0	95,5	112,8	88,0	103,9	105,4	107,3
1977	114,7	120,0	93,6	111,6	85,1	100,6	101,3	106,0

Iz teh podatkov je razvidno, da je bila leta 1960 in tudi leta 1977 sedanja vrednost osnovnih sredstev na zaposlenega pod jugoslovanskim povprečjem predvsem v Sloveniji in tudi v Hrvatski, na vseh ostalih območjih pa je bila nad jugoslovanskim povprečjem. Vidi se tudi, da so se razlike v zastarelosti osnovnih sredstev na zaposlenega od leta 1960 do leta 1977 povečevale.

Slabšanje tehnične opremljenosti proizvodnje vpliva tudi na porabo električne energije na zaposlenega v posameznih območjih v primerjavi z jugoslovanskim povprečjem, kot kažejo podatki na zaposlenega v industriji.

5. Poraba električne energije na zaposlenega v industriji (Jugoslavija = 100)⁷

Leto	Bosna in Hercegovina	Črna gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo
1960	122,2	106,2	85,8	93,2	170,0	75,2	41,4	96,4
1970	102,1	112,9	78,9	175,0	139,9	72,6	84,1	167,8
1974	110,1	303,2	85,8	169,8	115,4	69,1	73,9	152,0
1977	101,6	321,6	94,8	149,5	114,2	77,7	66,1	110,4
1977								
1960	83,1	302,8	110,5	160,4	67,2	103,3	159,7	114,5

Podatki potrjujejo, da je bila leta 1977 poraba električne energije na zaposlenega v industriji pod jugoslovanskim povprečjem v Vojvodini, v ožji Srbiji in v Hrvatski in da se je od 1960. do 1977. leta poraba električne energije na zaposlenega v industriji znatno hitreje od povprečja relativno zmanjševala samo v Sloveniji in v Bosni in Hercegovini.

Vzroke za to je upravičeno iskati predvsem v relativnem zmanjševanju tehnične opremljenosti proizvodnje v prizadetih območjih, manj pa v značilnostih proizvodne strukture v posameznih območjih – kar zagovarjajo nekateri ekonomisti.

⁶ Inštitut za ekonomska raziskovanja – IER, Ugotavljanje enotnih objektiviziranih kriterijev za določanje stopnje razvitosti republik in avtonomnih pokrajin, statistični dodatek, 1978, str. 16; SGJ-1980, str. 470 in 502.

⁷ Izračunano na podlagi podatkov v statističnih biltenih Zveznega zavoda za statistiko z naslovom: Nekateri kazalci tehničnega razvoja jugoslovanskega gospodarstva.

Statistični podatki prav tako potrjujejo, da je stopnja avtomatizacije na jugoslovanskih območjih tem nižja, čim višje je neko območje uvrščeno na lestvici območij po stopnji razvitosti, določeni po veljavnih merilih.

6. Delež proizvodnih sredstev na posameznih območjih Jugoslavije v letih 1970 in 1975, razporejenih po stopnji avtomatizacije⁸

Leto	Bosna in Hercegovina	Črna gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo
a) Stroji na ročni pogon in mehanizirano ročno orodje:								
1970	4,07	3,29	4,57	4,22	4,01	8,73	3,26	3,45
1975	5,67	6,28	4,49	4,84	2,86	3,82	8,11	3,23
b) Stroji z ročnim vodenjem, polavtomati in ciklusni avtomati:								
1970	62,72	67,79	68,30	67,14	75,95	71,13	65,75	36,09
1975	69,91	23,15	78,51	72,50	91,44	72,53	68,97	76,95
c) Refleksni avtomati, refleksni avtomatizirani strojni bloki, avtomatizirani bloki, sistemi strojnih blokov:								
1970	14,22	12,81	8,32	9,88	5,13	3,31	24,92	19,64
1975	2,49	4,10	6,12	5,56	3,79	7,43	13,05	14,82
d) Avtomatizirani proizvodno-transportni kombinati								
1970	18,99	16,13	18,31	18,76	14,91	16,83	6,07	40,82
1975	21,93	66,47	11,08	17,10	1,91	16,22	4,99	39,87

Podatki kažejo, da je stopnja avtomatizacije osnovnih sredstev najvišja v manj razvitih območjih in da je v razvitih območjih tem nižja, čim višje je neko območje uvrščeno na lestvici območij, razporejenih po stopnji razvitosti na osnovi kazalcev, ki se uporabljajo pri ugotavljanju manj razvitih območij.

Ker manj razvita območja pri nas niso neposredno prizadeta zaradi nizke stopnje avtomatizacije osnovnih sredstev, tega kazalca ne uporabljajo za merilo nerazvitosti. Nasprotno pa je kazalec o stopnji avtomatizacije izredno pomemben kot merilo depresiranih stanj na območjih, ki so opredeljena pri nas kot razvita. Depresiranost pa ni problematična samo zaradi tega, ker avtomatizacija zaostaja ravno na območjih, kjer je na razpolago manj delovne sile, med tem ko se v manj razvitih območjih problem nezaposlenosti zastruje bolj, kot je objektivno potrebno. Težave nastajajo predvsem zaradi tega, ker se zaostanek v stopnji avtomatizacije v razvitih območjih v primerjavi z manj razvitimi območji pri

⁸ Izračunano na podlagi podatkov v Statističnem biltenu Zveznega zavoda za statistiko št. 739/1972 in št. 1037/1977.

počasnejši modernizaciji proizvodnih sredstev izredno hitro povečuje. Pri tem ne smemo zanemariti opozorila ekonomistov iz razvitih držav, ki poudarjajo, da je modernizacija, obnavljanje in prestrukturiranje gospodarstva na območjih, ki jih prizadeva depresiranost tudi zaradi velikega obsega tehnično in tehnološko zastarelih proizvodnih zmogljivosti, celo bolj zahtevno kot pospeševanje razvoja manj razvitih območij.

Kako majhen pomen priznavamo stopnji tehnične opremljenosti proizvodnih zmogljivosti, ki vključuje tudi stopnjo avtomatizacije, kaže že to, da v primerjavah stopnje razvitosti med republikami sploh ne uporabljamo kazalca o stopnji avtomatizacije osnovnih sredstev in da nimamo podatka o stopnji zastarelosti osnovnih sredstev.

V primerjave stopenj razvitosti po območjih pri nas so sedaj zajeta samo osnovna sredstva po nabavni vrednosti, ki sploh ne pokažejo njihove sedanje reproduktivne sposobnosti. Koliko sta ta dva kazalca (stopnja zastarelosti in avtomatizacije proizvodjalnih sredstev) pomembna za razvita območja, ki morajo nenehno zagotavljati poleg dinamičnega razvoja lastnega gospodarstva tudi sredstva za razvoj drugih območij, kažejo že podatki o spremembi razlik v stopnji avtomatizacije osnovnih sredstev po območjih. Iz njih je razvidno, da se je relativni položaj razvitih območij že v obdobju od 1970. do 1975. leta močno poslabšal. To poslabšanje položaja kažejo tudi vsi drugi podatki, ki smo jih navedli v tem prispevku. Vendar pa je najbolj očiten zaostanek razvitih območij za dinamiko avtomatizacije v jugoslovanskem gospodarstvu. Ker je bilo zaostajanje v dinamiki avtomatizacije osnovnih sredstev v razvitih območjih tako močno že v zelo kratkem razdobju (1970–1975), lahko trdimo, da ne gre samo za kratkotrajno, ampak za dolgotrajno zaostajanje procesa avtomatizacije gospodarstva na teh območjih. Ta proces se kaže v zadnjem času samo kumulativno, kot posledica dolgotrajnega zaostajanja v preteklosti in je zaradi tega tako intenziven.

Pri tem pa ne gre samo za ekonomsko kategorijo in težnjo po zmanjševanju sredstev za ustvarjanje dohodka in akumulacije, ki naj bi jo zagotavljala razvita območja za lasten razvoj in obenem za razvoj drugih območij, ampak tudi za družbeno kategorijo, saj zahteva ustvarjanje družbenega proizvoda pri nižji tehnični opremljenosti in avtomatizaciji bolj intenzivno delo subjektivnega proizvodnega dejavnika kot pri višji stopnji avtomatizacije osnovnih sredstev. Torej zahteva nižja stopnja avtomatizacije osnovnih sredstev od delovne sile v prvih območjih več napora kot v drugih območjih.

Pomen avtomatizacije in modernizacije gospodarske strukture vedno bolj narašča v vseh vejah in področjih gospodarstva, pa tudi negospodarstva. S tem je ovržena trditev, da so intenzivne naložbe značilne samo za nekatere veje gospodarstva in negospodarstva in da so posamezna območja zaradi usmerjenosti v eno ali drugo vrsto proizvodnje bolj ali manj zapostavljena pri financiranju naložb, in torej tudi razvojno prizadeta.

Vzrok za tako stanje je tudi vedno večja razčlenjenost posameznih proizvodenj na ožje faze proizvodnega procesa, ki zahtevajo visoko stopnjo avtomatizacije in potekajo v samostojnih proizvodnih obratih. Ti obrati so proizvodno med seboj tesno povezani, prostorsko pa so ločeni in razporejeni na istih območjih, na različnih območjih ali celo v različnih državah.

Razčlenjenost proizvodnih postopkov na ožje proizvodne faze je v načelu koristna, če na določenem območju obstajajo možnosti za razvoj takih proizvodenj. Tega ne bi mogli trditi za nerazčlenjene in tehnološko navadno nerazvite proizvodnje, ne glede na to ali več takih proizvodenj poteka v isti proizvodni enoti ali v samostojnih proizvodnih enotah, razmeščenih na enem ali na več območjih. Pomanjkljivosti take proizvodnje ne more odpraviti niti velikoserijska proizvodnja, če temelji na primitivnih in tehnično zastarelih sredstvih.

Tovrstni problemi tarejo tako pri nas kot tudi v drugih državah – vsaj trenutno – depresirana območja bolj kot manj razvita. Še najbolj pereč je ta problem v Sloveniji.

– Razdrobljenost proizvodnje kot vzrok depresivnih stanj po območjih

Veliko je dejavnikov, ki so pripomogli, da je ravno v Sloveniji prevladala razdrobljena proizvodnja nad velikoserijsko. Naj omenimo samo nekatere:

– industrijski razvoj slovenskega gospodarstva se je po drugi svetovni vojni prostorsko in sektorsko naslanjal pogosto na prejšnje obrtniške delavnice, ki do tedaj navadno nikoli niso presegle ravni manufakturne proizvodnje;

– nizka akumulativna sredstva iz lastnih virov, s katerimi so zaradi najrazličnejših obveznosti te organizacije samostojno razpolagale, niso nikoli zadoščala za večje naložbe in modernizacijo proizvodnje – razen izjemoma v posamičnih primerih, ko so imela ta prizadevanja družbeno podporo;

– ozkost slovenskega in jugoslovanskega trga je še posebej ovirala razvoj v fazi, ko so te proizvodnje šele nastajale in se uveljavljale; nerazvitost na eni strani ni dovoljevala uvajanja moderne velikoserijske proizvodnje, na drugi strani pa je zavirala medsebojno povezovanje proizvodenj na različnih, pa tudi na istih območjih;

– velik pritisk na gospodarstva razvitih območij (tudi na slovensko gospodarstvo), da bi – četudi z uvajanjem kratkoročne donosne ali dolgoročno neperspektivne proizvodnje – povečala neposredne razvojne učinke;

– velike obveznosti razvitih območij zaradi dopolnilnega financiranja skupnih razvojnih potreb; te dajatve so v območjih, ki danes kažejo elemente depresiranosti, stalno zmanjševale razpoložljivo akumulacijo za

naložbe v smotrnejše in perspektivne proizvodnje, katerih rezultati so včasih v začetku manj ugodni, čeprav so dolgoročno zelo učinkovite;

– zahteva, da bi razvita območja zaposlovala tudi delovno silo iz drugih območij; zaradi nizke razpoložljive akumulacije v razvitih območjih in slabše kvalifikacijske strukture te delovne sile ni bilo mogoče zaposliti na delovnih mestih z modernejšimi proizvodnimi sredstvi.

Ko se je drobitev proizvodnje začela, bi jo težko zaustavili brez izredno velikih naložb in brez prestrukturiranja večjega dela proizvodnje.

Če omejimo našo analizo razdrobljenosti proizvodnje na industrijo in jo ugotavljamo na podlagi števila zaposlenih ter ravni osnovnih sredstev po proizvodnih enotah in na zaposlenega, dobimo naslednjo sliko:

7. Število zaposlenih in aktivna osnovna sredstva po nabavni in sedanji vrednosti v industrijskih organizacijah združenega dela, skupaj in na zaposlenega, po območjih v Jugoslaviji, 1978⁹

Jugoslavija	Bosna in Hercegovina	Črna gora	Hrvatska	Make donija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo
a) Povprečno število zaposlenih v industrijskih organizacijah združenega dela								
244,9	261,2	177,8	230,5	268,4	228,2	274,5	209,6	314,1
100	107	73	94	110	93	112	86	128
b) Povprečna aktivna osnovna sredstva po nabavni vrednosti v industrijskih organizacijah v milijonih dinarjev								
10.752	12.490	13.858	9866	11.353	10.442	10.854	8381	18.860
100	116	124	92	106	97	101	78	175
c) Povprečna aktivna osnovna sredstva po nabavni vrednosti na zaposlenega v industrijskih organizacijah, v tisočih dinarjev								
439	478	779	428	423	458	395	400	600
100	109	177	97	96	104	90	91	137
d) Povprečna aktivna osnovna sredstva po sedanji vrednosti v industrijskih organizacijah, v milijonih dinarjev								
5751	7213	9321	7484	7241	4767	6089	4427	10.995
100	125	162	130	126	83	105	77	191
e) Povprečna aktivna osnovna sredstva na zaposlenega v industrijskih organizacijah po sedanji vrednosti, v tisočih dinarjev								
237	276	524	208	270	209	222	211	350
100	116	221	88	114	88	94	89	148

Podatki potrjujejo, da so manjše proizvodne (industrijske) enote in prav tako manjša osnovna sredstva na zaposlenega značilni predvsem za razvita območja.

⁹ Izračunano na podlagi podatkov v SGJ – 1980, str. 502.

Za razliko od industrije, v kateri je v vseh razvitih območjih tehnična opremljenost delovnih mest pod jugoslovanskim povprečjem (nasprotno od stanja v manj razvitih območjih), je raven nabavne vrednosti osnovnih sredstev na zaposlenega v celotnem družbenem sektorju po območjih veliko bolj raznovrstna. To še posebej velja za gibanje relativne ravni nabavne vrednosti osnovnih sredstev na zaposlenega, ki v posameznih območjih zelo hitro narašča, v drugih pa se zmanjšuje ne glede na stopnjo razvitosti posameznega območja. To kažejo naslednji podatki:

8. Nabavna vrednost osnovnih sredstev na zaposlenega v celotnem družbenem sektorju, v cenah iz 1972. leta (Jugoslavija = 100)¹⁰

Leto	Bosna in Hercegovina	Črna gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo
1960	112,2	83,6	106,2	74,1	126,1	98,7	63,3	70,7
1970	104,9	104,2	149,2	82,3	112,4	87,0	99,1	109,2
1974	99,3	130,9	130,9	81,1	112,4	90,6	96,5	105,0
1977	96,5	132,0	132,0	80,8	114,8	92,0	97,3	103,9
<u>1977</u>								
1960	86,0	157,9	98,3	109,0	91,0	93,2	153,7	150,0

Podatki potrjujejo,

– da je tehnična opremljenost delovnih mest v celotnem družbenem sektorju nad jugoslovanskim povprečjem v Hrvatski in v Sloveniji, v Črni gori in na Kosovu, pod tem povprečjem pa v drugih območjih;

– da se raven tehnične opremljenosti delovnih mest v celotnem družbenem sektorju zmanjšuje v Bosni in Hercegovini, v Sloveniji in v ožji Srbiji, naglo povečuje pa v Črni gori, Hrvatski, Vojvodini in na Kosovu.

– Vpliv proizvodne strukture na tehnično opremljenost proizvodnje

Na opremljenost proizvodnje z osnovnimi sredstvi je, vsaj v preteklosti, delno vplivala proizvodna struktura.

Z razvojem se vpliv proizvodne strukture na tehnično opremljenost proizvodnje z osnovnimi sredstvi vedno bolj zmanjšuje, potreba po izenačevanju tehnične opremljenosti proizvodnje po vejah in področjih gospodarstva pa je vedno večja. Zato ni objektivnih razlogov za to, da bi bila razdrobljenost proizvodnje še naprej največja v razvitih območjih. Proizvodnja se v teh območjih ne sme še naprej drobiti tudi zaradi pomanjkanja delovne sile.

¹⁰ IER, Ugotavljanje enotnih objektiviziranih kriterijev za določanje stopnje razvitosti republik in avtonomnih pokrajin, 1978, str. 16 in SGJ.

Obseg proizvodne enote bi moral biti v skladu s stopnjo razvitosti posameznih območij, tako da bi bila stopnja tehnične opremljenosti proizvodnje in s tem vrednost proizvodjalnih sredstev na delovno mesto v načelu sorazmerna s stopnjo razvitosti. Na ta način bi laže obvladovali proizvodne procese po območjih. Sedaj pa je stanje povsem drugačno. Menimo, da sta boljša tehnična opremljenost industrije in sploh gospodarstva pa tudi negospodarstva v manj razvitih območjih, kjer tehnike ne morejo polno izkoristiti, in slaba tehnična opremljenost proizvodnje v razvitih območjih eden od glavnih vzrokov za razmeroma skromno produktivnost dela, ki je pri nas nižja kot v večini evropskih držav. Po našem mnenju bi vsaj v nekaterih proizvodnjah v manj razvitih območjih zadoščala nižja stopnja tehnične opremljenosti, ki bi jo bilo laže strokovno obvladati. Hkrati bi lahko ob istih naložbah zagotovili več delovnih mest, ker je taka tehnika navadno cenejša. Na ta način in pa z višjo stopnjo tehnične opremljenosti v razvitih območjih, ki bi jo tamkajšnja delovna sila tudi lahko strokovno obvladala, bi dosegli boljše razvojne rezultate.

– Vpliv nizke tehnične opremljenosti in razdrobljenosti proizvodnje na kvalifikacijsko strukturo zaposlenih

Pomemben kazalec depresiranih stanj po območjih je razmeroma nizka kvalifikacijska struktura zaposlenih, ki nujno spremlja tehnično slabo opremljeno in razdrobljeno proizvodnjo. To je zelo neposredno razvidno iz stanja kvalifikacijske strukture zaposlenih v Jugoslaviji. Če zaposlene v družbenem sektorju gospodarstva po območjih preračunamo na pogojno nekvalificirane delavce in te primerjamo z dejanskim številom zaposlenih, dobimo za leti 1960 in 1977 naslednjo sliko:

9. Pogojno nekvalificirani delavci v skupnem številu zaposlenih v družbenem sektorju gospodarstva 1960 in 1977¹¹

Leto	Jugosla- vija	BiH	Črna gora	Hrvat- ska	Make- donija	Slove- nija	Ožja Srbija	Kosovo	Vojvo- dina
a) Število pogojno nekvalificiranih delavcev v številu zaposlenih									
1960	123	121	129	122	122	123	127	120	123
1977	139	138	141	138	142	133	142	141	138
b) Jugoslavija = 100									
1960		98,4	104,9	99,2	99,2	100,0	103,3	97,6	100,0
1977		99,3	101,4	99,3	104,4	95,7	102,2	101,4	99,3

Podatki potrjujejo, da je kvalifikacijska struktura zaposlenih pod jugoslovanskim povprečjem predvsem v Sloveniji, v vseh drugih območjih pa blizu jugoslovanskega povprečja.

¹¹ Izračunano na IER na podlagi podatkov v SGJ.

Nizka raven tehnične opremljenosti osnovnih sredstev in razdrobljenost proizvodnje, ki ju spremlja nizka kvalifikacijska struktura zaposlenih, se kaže tudi v razmerju med številom učencev v srednjih šolah in številom rednih študentov na 1000 prebivalcev. V primerjavi z jugoslovanskim povprečjem (= 100) sta se števili učencev v srednjih šolah in študentov na visokih šolah gibali leta 1960 in 1977 takole:

10. Število učencev srednjih šol in študentov na visokih šolah na 1000 prebivalcev po območjih Jugoslavije, 1960 in 1977 (Jugoslavija = 100)¹²

Leto	BiH	Črna gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Kosovo	Vojvodina
a) Učenci srednjih šol								
1960	64,0	89,7	128,5	94,2	148,3	100,9	40,8	110,9
1977	88,9	105,5	101,9	84,6	132,7	107,6	92,9	119,7
b) Študentje na visokih šolah								
1960	54,1	22,0	116,2	103,3	114,8	154,1	21,3	48,3
1977	61,7	56,3	93,6	146,0	88,2	121,7	150,4	77,5

Podatki potrjujejo,

– da nizko raven tehnične opremljenosti proizvodnje in prav tako nizko raven kvalifikacijske strukture zaposlenih spremlja v Sloveniji razmeroma visoko število učencev srednjih šol na 1000 prebivalcev, ki je med jugoslovanskimi območji najvišje pri nas. V tem Sloveniji sledi Vojvodina, kjer so strukturni problemi proizvodnje podobni kot pri nas;

– da se giblje število študentov visokih šol po območjih zelo neenakomerno: najvišje in znatno nad jugoslovanskim povprečjem je v ožji Srbiji, v Makedoniji in na Kosovu, pod jugoslovanskim povprečjem pa na vseh drugih območjih, med katerimi sta dve manj razviti območji (BiH z 61,7% in Črna gora s 56,3%) in tri razvita območja: Vojvodina s 77,5%, Slovenija z 88,2% in Hrvatska s 93,6% jugoslovanskega povprečja v letu 1977.

Podatki potrjujejo, da v nasprotju s srednjim šolstvom, ki je po območjih razmeroma enakomerno razvito in bolj prilagojeno njihovi stopnji razvitosti, na razvoj visokošolskega študija vpliva poleg neposrednih potreb gospodarstva in negospodarstva tudi različnost dopolnilnih posegov v korist tega študija po območjih.

Visokošolski študij je na visoki razvojni stopnji predvsem v nekaterih manj razvitih območjih. Z manjšo zavzetostjo razvijajo visoko šolstvo v vseh razvitih območjih, razen v ožji Srbiji. Zastavlja pa se vprašanje, če razvoju tega študija ne bi kazalo posvetiti tudi pri nas v Sloveniji več pozornosti.

¹² Izračunano na IER na podlagi podatkov v SGJ.

– Vpliv tehnične opremljenosti proizvodnje in kvalifikacijske strukture zaposlenih na ustvarjeni družbeni proizvod

V sedanjem položaju, ko so osnovna sredstva na zaposlenega v manj razvitih območjih višja kot v razvitih območjih (na Kosovu približno za 50%, v Črni gori za dvakrat, v Bosni in Hercegovini in v Makedoniji pa za eno četrtnino), je v vseh teh območjih družbeni proizvod na zaposlenega pod jugoslovanskim povprečjem. Obenem pa se družbeni proizvod na zaposlenega v razvitih območjih relativno znižuje. To se pogosto dogaja zlasti v zadnjem času. Razvita območja, ki morajo še naprej zagotavljati velika sredstva za različne skupne obveznosti in so obenem najbolj izpostavljena konkurenčnemu pritisku razvitih držav na mednarodnem tržišču, kamor večinoma usmerjajo svoj izvoz, po tehničnem napredku vedno bolj zaostajajo tudi za razvitimi državami v svetu.

Družbeni proizvod na zaposlenega v industriji in v rudarstvu, izkazan v cenah iz leta 1972, se je gibal od 1960. leta dalje po posameznih jugoslovanskih območjih takole:

11. Družbeni proizvod na zaposlenega v industriji in rudarstvu, v tisočih dinarjev, po cenah iz leta 1972 (Jugoslavija = 100)¹³

Leto	Bosna in Hercegovina	Črna gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo
1960	93,7	82,3	98,5	84,5	122,5	98,9	89,3	90,1
1970	92,7	92,8	105,5	92,1	121,0	88,4	101,4	78,9
1974	88,9	82,7	105,1	87,9	121,2	92,3	105,9	77,4
1977	90,6	92,5	103,3	89,8	117,2	94,9	101,7	86,7

Iz tabele je razvidno, da družbeni proizvod na zaposlenega v industriji in v rudarstvu manj razvitih območij obsega okoli 90% jugoslovanskega povprečja, v razvitih območjih pa je bližji jugoslovanskemu povprečju ali za nekaj indeksnih točk nad njim. Iz tega sklepamo, da boljša tehnična opremljenost industrijske proizvodnje na zaposlenega v manj razvitih območjih – čeprav je v nekaterih od teh območij znatno nad jugoslovanskim povprečjem, kot kaže tabela št. 7 – niti v enem primeru ne zagotavlja družbenega proizvoda na zaposlenega na ravni jugoslovanskega povprečja. Obenem slabša tehnična opremljenost delovnih mest v industriji v razvitih območjih, ki je pod jugoslovanskim povprečjem, vedno bolj znižuje raven družbenega proizvoda na zaposlenega tudi v teh območjih in jo potiska na jugoslovansko povprečje ali podenj.

Nekoliko drugačna zakonitost se kaže v gibanju družbenega proizvoda celotnega družbenega sektorja gospodarstva na zaposlenega po območjih.

¹³ Izračunano na IER na podlagi podatkov v SGJ.

To je razvidno iz naslednje tabele:

12. Družbeni proizvod družbenega sektorja gospodarstva na zaposlenega po območjih, v cenah iz leta 1972 (Jugoslavija = 100)¹⁴

Leto	Bosna in Hercegovina	Črna gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Ožja Srbija	Vojvodina	Kosovo
1960	92,5	88,1	103,9	70,4	121,1	106,7	85,9	63,1
1970	88,1	104,4	106,7	82,4	121,4	95,3	95,0	79,9
1974	84,8	90,4	108,0	78,7	123,3	95,1	102,7	74,0
1977	83,3	89,3	106,5	78,9	123,3	97,5	103,3	75,5

Iz podatkov izhaja,

– da je od 1960 do 1977 v celotnem družbenem sektorju gospodarstva družbeni proizvod na zaposlenega relativno najpočasneje naraščal v Bosni in Hercegovini in v ožji Srbiji;

– da družbeni proizvod na zaposlenega narašča v vseh območjih počasneje od dinamike rasti nabavne vrednosti osnovnih sredstev na zaposlenega, ki jo kaže tabela št. 8. Še posebej velika je razlika med doseženo stopnjo tehnične opremljenosti delovnih mest in doseženim družbenim proizvodom na zaposlenega v območjih, ki najbolj naglo povečujejo stopnjo tehnične opremljenosti proizvodnje po delovnem mestu.

Pri tem je izjema Slovenija, ki je uspela od 1974 do 1977 izboljšati v primerjavi s predhodnim obdobjem od 1960. leta dalje relativno raven družbenega proizvoda na zaposlenega za 2 indeksni točki, kljub temu da se je v istem času zmanjšala relativna raven tehnične opremljenosti delovnih mest v celotnem njenem gospodarstvu za več kot 12 indeksnih točk.

Gre pa samo za relativno prednost Slovenije v tem pogledu, ne pa za absolutno hitrejšo dinamiko rasti družbenega proizvoda na zaposlenega po letu 1974, saj družbeni proizvod na zaposlenega počasneje narašča v najnovejšem času v vseh območjih.

Iz vsega tega lahko sklepamo, da je relativno slaba tehnična opremljenost delovnih mest v industriji razvitih območij eden glavnih vzrokov za počasnejši razvoj gospodarstva teh območij in celotnega jugoslovanskega gospodarstva. Posledice takega stanja so še posebej očitne v zadnjem času. Reševanja tega problema ne moremo še naprej odlagati, če hočemo preprečiti nadaljnje, še močnejše zaostajanje razvoja celotnega našega gospodarstva. Reševanje tega problema zahteva povečanje naložb v industrijo razvitih območij, pa tudi povečanje naložb v tiste sektorje, na katerih temelji industrijski razvoj – predvsem v izobraževanje zaposlenih in v raziskovalno delo.

¹⁴ SGJ.

Iz opisanega lahko povzamemo:

– Problemi depresiranosti v območjih, ki so pri nas opredeljena kot razvita, se razlikujejo od razvojnih problemov v manj razvitih območjih.

– V razvitih območjih Jugoslavije se kažejo elementi depresiranosti v posameznih območjih toliko bolj izrazito, kolikor više je neko območje uvrščeno na lestvici območij po stopnji razvitosti, ugotovljeni na podlagi meril, veljavnih za manj razvita območja.

– Depresivnosti po območjih ni mogoče ugotavljati po merilih, ki veljajo za manj razvita območja, saj ta merila prej prikrivajo kot osvetljujejo značilnosti depresiranih stanj v razvitih območjih.

Med kazalci depresiranih stanj po območjih so najpomembnejši:

a) relativno počasna rast proizvodnje in realno porabljenega dohodka na teh območjih;

b) relativno premajhen poprečni delež naložb v družbenem proizvodu v daljšem preteklem obdobju, ugotovljen po posebnih merilih, ki veljajo za celotno naše gospodarstvo (kar velja tudi za vse druge kazalce depresiranosti in manjše razvitosti);

c) slaba tehnična opremljenost gospodarstva in delno tudi negospodarstva ter s tem povezani razdrobljenost proizvodnih zmogljivosti in razmeroma nizka stopnja avtomatizacije in prestrukturiranja gospodarske in negospodarske strukture v teh območjih;

d) relativno nizka kvalifikacijska struktura zaposlenih z elementi prikrite nezaposlenosti;

e) kazalci, ki posredno ali neposredno kažejo relativno zaostajanje v razvoju subjektivnega in objektivnega dejavnika proizvodnje v depresiranih območjih v primerjavi z razvojem drugih območij pri nas in v drugih evropskih državah.

– Za reševanje problemov depresiranosti po območjih so potrebni posebni sistemski ukrepi, ki se razlikujejo od ukrepov, s katerimi rešujemo probleme razvoja v manj razvitih območjih.

– Ugotavljanja in odpravljanja problemov depresiranosti v razvitih območjih Jugoslavije se moramo lotiti takoj.

– V razvitih evropskih državah imajo razmeroma bogate izkušnje z razreševanjem depresiranih stanj po območjih; te izkušnje lahko pripomorejo k reševanju tega problema pri nas, vendar je treba upoštevati, da se pri nas pojavlja depresiranost pri relativno nižji gospodarski razvitosti celotnega gospodarstva.

O različnih teoretičnih pogledih na družbeno lastnino

Na Pravni fakulteti v Ljubljani obstaja dolgoletna tradicija javnih predavanj, s katerimi učitelji in sodelavci fakultete ter drugi strokovnjaki in znanstveniki s pravnega področja seznanjajo javnost z dosežki svojega znanstvenega dela. Intenzivnost teh predavanj je bila v preteklih obdobjih različna, v zadnjih dveh letih pa je tovrstna aktivnost močno zaživela. V aprilu leta 1980 je fakulteta organizirala teden javnih predavanj, ki so bila vsa objavljena v jubilejnem zborniku znanstvenih razprav Pravne fakultete ob šestdesetletnici začetka predavanj na njej. Podobno je bil zasnovan tudi teden javnih predavanj v aprilu 1981, ob enainšestdesetletnici predavanj na fakulteti in ob štiridesetletnici vstaje.

V okviru omenjenega tedna javnih predavanj je bila 7. aprila 1981 popoldne v zbornični dvorani Univerze organizirana »Okrogla miza o različnih teoretičnih pogledih na družbeno lastnino.« Ni potrebno posebej poudarjati, kako pomembna je obravnavana problematika, in kako pomembno je v demokratični razpravi razčiščevati nekatera, še vedno ne povsem enotna gledanja na ta pojav, ki seveda odločilno vpliva na vsakdanje življenje. Izmed več vabljenih, ki se s tega ali z onega aspekta ukvarjajo s problematiko družbene lastnine, so se okrogle mize udeležili: dr. Aleksander Bajt, redni profesor Pravne fakultete v Ljubljani, mag. Andrej Berden, znanstveni asistent Pravne fakultete na Reki, dr. Stojan Cigoj, redni profesor Pravne fakultete v Ljubljani, akademik dr. Alojzij Finžgar, zaslužni profesor Pravne fakultete v Ljubljani, Vinko Kastelic, družbeni pravobranilec samoupravljanja SR Slovenije, Jože Pernuš, predsednik Sodišča združenega dela SR Slovenije, dr. Bogomir Sajovic, redni profesor Pravne Fakultete v Ljubljani in mag. Marko Ilešič, asistent Pravne fakultete v Ljubljani, ki je usmerjal razpravo. Objavljamo avtorizirane in za tisk prirejene prispevke udeležencev okrogle mize.

Lastninska razmerja bistveno vplivajo na razvoj vsake družbe. To še zlasti velja za lastnino produkcijskih sredstev, ki je v vsaki zgodovinsko dani družbi temeljni produkcijski odnos. Zato je lastninska razmerja v vsaki družbi treba proučevati v sklopu celotnih družbenih razmerij. Že Marx je v Bedi filozofije zapisal, da hoteti definirati lastnino kot neodvisno razmerje, kot posebno kategorijo, kot abstraktno in večno idejo, ne more biti nič drugega kot iluzija metafizike ali jurisprudence. Tudi družbena lastnina je sistem odnosov med ljudmi (E. Kardelj: Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Ljubljana 1977, str. 20).

Sistem družbene lastnine, ki se je začel razvijati po letu 1950, je takoj spodbudil številna teoretična razmišljanja. Prav pravniki so imeli na tem področju težko nalogo, kako se pravilno lotiti proučevanja novega instituta. Kardelj je v tej zvezi v svoji študiji »Protislovja družbene lastnine v sodobni socialistični praksi« zapisal: »V razumevanju bistva družbene lastnine še zmerom v marsičem bremenijo našo teorijo in tudi našo prakso podedovane kategorije in odnosi klasične privatne lastnine. Počasi in stežka se ločujeta od njih, kadar je treba pravno formulirati ekonomske in druge odnose v socialistični samoupravni družbi.« (Samoupravljanje in družbena lastnina, Ljubljana 1979, str. 291). Od petdesetih let dalje je jugoslovanska pravna teorija družbeno lastnino izjemno pozorno proučevala, zavedajoč se, da »je teoretično nevzdržno razlagati družbeno lastnino kot neko statično obliko ali dogmo. V družbeni praksi lahko to izhodišče postane celo faktor stagnacije v razvoju socialistične družbe. Družbena lastnina je dejansko kompleks družbenoekonomskih, političnih in pravnih odnosov, v katerih se ljudje v združenem delu povezujejo na podlagi skupnih proizvodnih sredstev kot pogoju skupnega oziroma združenega dela, in to na podlagi enakih pravic in dolžnosti glede razpolaganja s temi sredstvi ter glede prisvajanja proizvoda oziroma dohodka, ki ga ustvarijo s svojim lastnim delom. Seveda mora družba tudi za take odnose vzpostavljati ustrezne pravne institute, vendar ne v taki obliki, da »ustoliči« monopolističnega »vršilca dolžnosti« kolektivnega lastnika, pač pa tako, da določi in ureja vzajemne odvisnosti in dolžnosti delovnih ljudi v njihovem neposrednem in skupnem razpolaganju s sredstvi v skupni oziroma družbeni lastnini.« (ibidem, str. 318).

Prve teoretične koncepcije o družbeni lastnini so temeljile na razumevanju družbene lastnine kot nove oblike lastninske pravice; govorimo o tako imenovani lastninskopravni koncepciji. Ta koncept se je pokazal kot nevzdržen in je bil tudi opuščen. Uveljavil se je nelastninskopravni pojem družbene lastnine, ki ga karaterizira ugotovitev, da družbena lastnina ni lastninska pravica. Negativni koncept je bil torej nesporen. Vendar se je treba strinjati z zagrebškim teoretikom Vedrišem, da »glede pozitivnega koncepta, ki terja odgovor na vprašanje, kaj je pravzaprav družbena

lastnina, ni bilo popolnega soglasja.« Vedriš tudi pravi, da »bi si upali reči, da še danes ne obstaja enoten in splošno sprejet pozitivni pojem družbene lastnine v njeni nelastninskopravni zamisli.« (M. Vedriš: Samoupravljanje in pravo, Pravniki 10-12/79, str. 282.)

Ob teh uvodnih ugotovitvah ni neskromno poudariti, da so bili slovenski znanstveniki ves čas med vodilnimi na področju proučevanja pravne narave družbenolastninskih odnosov. Udeleženci te okrogle mize se bolj ali manj stalno, vsak na svojem področju družbenega delovanja, ukvarjajo s problematiko družbene lastnine in njenega varstva. Okrogla miza je tudi lepa priložnost za to, da udeleženci svoje – različne, podobne ali enake – poglede na družbeno lastnino predložijo javnosti. Seveda so pogosto seznanjali že doslej javnost z dosežki svojega raziskovalnega dela na tem področju; tale razprava naj omogoči konfrontacijo različnih stališč in pokaže na pomembno vlogo, ki jo ima pri proučevanju družbene lastnine slovenska pravna znanost, pri čemer pa ima gotovo levji delež današnji jubilan, ljubljanska pravna fakulteta.

ALOJZIJ FINŽGAR

Družbena lastnina je pri nas institucija, ki sta jo izoblikovali gospodarska in družbena praksa, ni pa rezultat kakšnih teoretičnih razmišljanj. Iz tega sledi, da pri oblikovanju koncepcije o družbeni lastnini ni mogoče izhajati iz nekih apriorističnih teoretičnih postavk, ki bi nakazovale določeno koncepcijo, drugačno od tiste, ki izhaja iz konkretnega stanja stvari. Družbena lastnina je lastnina v ekonomskem smislu. Strinjam se s stališčem prof. Bajta, da je družbena lastnina kot nelastnina v ekonomskem smislu nonsens. Družbena sredstva dajejo določene koristi in te koristi se prilaščajo na ta način, da se sredstvo uporablja ali potroši. Nekateri to zanikajo in pravijo, da Marx in Engels ne uporabljata izraza prilaščanje kot sinonima za lastnino, vendar je to stališče osamljeno.

Družbena lastnina ni organizirana kot lastninska pravica. Lastninska pravica je pravna institucija, ki se uporablja le, kadar gre za stvari, ki pripadajo posamezniku. Bistvo lastninske pravice je, da se tu prilaščajo koristi, ki jih daje stvar ravno na temelju te pravice, na temelju lastninske pravice, na temelju izključnega pripadanja stvari in vseh koristi, ki jih daje stvar, kot vsebini te, upravičencu pripadajoče pravice. Pri družbeni lastnini prilaščanje temelji na delu. To prilaščanje na temelju dela je v naši družbeni ureditvi oblikovano po Marxovi zamisli o družbeni lastnini, v skladu s katero gre pri družbeni lastnini za individualno lastnino na osnovi kooperacije in skupne lastnine zemlje in drugih proizvodjalnih sredstev, ki jih je ustvarilo delo samo.

Tak položaj, tak temeljni produkcijski odnos, ki naj uresniči prilaščanje na podlagi dela, je bil pri nas ustvarjen z delavskim samoupravljanjem, z izročitvijo nacionaliziranih proizvodjalnih sredstev v neposredno

upravljanje samih proizvajalcev. To delavsko samoupravljanje, ki se označuje tudi kot upravljanje neposrednih proizvajalcev v gospodarstvu, se je v praksi počasi izoblikovalo. Delavci so dobili najprej pravico upravljati družbena sredstva v produkciji, kasneje so dobili pravico razporejati in deliti dohodek in nato še pravico odločati o sredstvih za razširjeno reprodukcijo. Sčasoma se je delavsko samoupravljanje izoblikovalo do stopnje, na kateri se nahaja danes; razvija pa se še naprej.

Delavsko samoupravljanje je danes pravno urejeno v pravici dela z družbenimi sredstvi in vsebuje zlasti pravico uporabljati določena družbena sredstva v proizvodnji, pravico do proizvoda, ustvarjenega z delom s temi sredstvi oziroma do dohodka, do razporejanja in delitve dohodka in do prilaščanja dela tega dohodka. Če analiziramo določbo 13. člena zakona o združenem delu, vidimo, da so navedeni elementi tam dejansko obseženi. Pravica dela z družbenimi sredstvi ne gre vsakomur, ki dela s temi sredstvi, gre le delavcu v združenem delu. Ta pravica tudi ni absolutna pravica, gre za splet pravic in obveznosti ter odgovornosti. Nosilci pravice dela z družbenimi sredstvi imajo določene obveznosti do drugih delavcev v združenem delu in do družbene skupnosti. Uresničevanje pravice dela z družbenimi sredstvi je družbena funkcija. Gre za posebno vrsto pravice, za funkcionalno pravico.

Če govorimo o družbeni lastnini kot prilaščanju na podlagi dela, vidimo, da je to prilaščanje danes realizirano v glavnem v okviru temeljne organizacije združenega dela, kjer velja za osebni dohodek in sredstva za skupno porabo načelo delitve po delu. Znano pa je, da se za delitve po delu še vedno poskuša najti ustrezno osnovo in merila. Sicer pa se v našem družbenem sistemu posamezne delovne enote med seboj povezujejo zlasti prek trga. Tako dohodek delovne enote ni vedno in izključno rezultat dela te enote. Tu pa sta dva korektiva. Predvsem je v zakonu o združenem delu predvidena možnost, da se del dohodka, ki ni rezultat dela, izloči in kot namenska sredstva uporabi za poseben namen, po drugi strani pa se pospešuje oblika neposrednega povezovanja, pri katerem se odpravi delovanje trga in skupaj ustvarjeni dohodek deli po vložnem delu. Končno je treba tu omeniti še prizadevanje, da se z vključevanjem novih delavcev razširi krog oseb, ki imajo lastnost delavca v združenem delu.

To je družbena lastnina v družbenoekonomskem smislu ali dinamična stran družbene lastnine. Imamo pa še drugo, statično stran družbene lastnine, t. i. družbena sredstva. Tu je osnovna koncepcija preprosta. V zvezi s samo osnovo, kot sodim, posebnih problemov ni. Temeljni institut te statične strani družbene lastnine je pravica upravljanja družbenih sredstev, ki gre delavcu posamezne organizacije združenega dela v pogledu sredstev, ki so sredstva v tej organizaciji kot družbeni pravni osebi združenega dela.

Pri nas so družbena sredstva praviloma razdeljena med posamezne družbene pravne osebe. S tem v zvezi je institucija »sredstev v družbeni pravni osebi«, ki je včasih zanemarjena. Bistvo institucije je, da so

določena družbena sredstva objektivno, ne pa tudi subjektivno – na temelju kake pravice – vezana na posamezne družbene pravne osebe. Ta objektivna vezanost je pravno varovana s tožbami iz 270. in 272. člena zakona o združenem delu. Često se govori, da se s temi tožbami varuje pravica upravljanja, ki jo imajo delavci. V resnici gre tu pravno tehnično za varstvo nemotenega pripadanja posamezne stvari sredstvom v določeni družbeni pravni osebi.

Ko imamo sredstva, ki pripadajo posamezni družbeni pravni osebi, potem lahko govorimo o pravici upravljanja družbenih sredstev, ki je določena v 230. in 231. členu zakona o združenem delu. Pravica upravljanja je individualna pravica delavca v združenem delu, ki pa se lahko uresničuje le kolektivno z drugimi delavci, združenimi v isti organizaciji. Pravica upravljanja družbenih sredstev je tudi funkcionalna pravica; obsega pravice, obveznosti in odgovornosti v zvezi z uporabo družbenih sredstev, razpolaganjem in upravljanjem v ožjem smislu kot je npr. sprememba namena sredstva. Ta pravica upravljanja gre v zvezi z delovnimi sredstvi delavcu v združenem delu kot nosilcu pravice dela z družbenimi sredstvi, obstaja pa tudi na sredstvih, ki so namenjena za zadovoljevanje skupnih in splošnih družbenih potreb, pri katerih se pravica dela z družbenimi sredstvi uresničuje samo posredno, in sicer tako, da delavci odločajo tudi o uporabi teh sredstev kot rezultatih njihovega dela.

Končno imamo tu še sporno pravico razpolaganja, ki gre družbeni pravni osebi po 243. členu zakona o združenem delu. To pravico, ki je podlaga pravice razpolaganja družbene pravne osebe, je treba razlikovati od pravice delavca, da v okviru pravice upravljanja družbenih sredstev razpolaga z določeno stvarjo. Glede pravice razpolaganja družbene pravne osebe so se izoblikovala v glavnem tri stališča. Po enem stališču je pravica razpolaganja stvarna, premoženjska in prenosna pravica. Po drugem stališču pravica razpolaganja sploh ni pravica; je le določena legitimacija, osebna sposobnost družbene pravne osebe, pravni izraz pravne ali poslovne sposobnosti oziroma posebna razpolagalna sposobnost. Po tretjem stališču, ki ga zastopam in za katerega smatram, da je edino v skladu s predpisi zakona o združenem delu, gre za pravno moč, upravičenosti ali sekundarno pravico, ki obstaja v tem, da družbena pravna oseba lahko sklene pravni posel ali stori neko drugo pravno dejanje, s katerim razpolaga s stvarjo. S to pravno oblikovano upravičenostjo ali pravico spremeni razpolaganje, ki ga izvajajo delavci v okviru njihove pravice upravljanja družbenih sredstev, v pravno razpolaganje, v pravno poslovno razpolaganje z družbenim sredstvom. Tako lahko delavci prek svoje organizacije kot pravne osebe nastopajo v pravnem prometu, organizacija nastopa kot prodajalec ali kupec, kot nosilec določene premoženjske pravice v pravnem prometu, čeprav niti ona niti delavec take premoženjske pravice sicer, t. j. zunaj pravnega prometa, nimajo.

Taka je, po mojem mnenju, koncepcija družbene lastnine po novih ustavnih predpisih in po predpisih zakona o združenem delu.

Številne razlike v pojmovanju družbene lastnine so posledica različnih izhodišč pri njihovem oblikovanju. V nasprotju s prof. Finžgarjem ne izhajam iz pozitivnopравnih predpisov, celo ustava in ZZD pri tem nista odločilna, ampak iz teoretične predstave (modela) socialističnega samoupravnega gospodarstva. Razlik v pogledih, naj izhajajo iz navedenega ali kakšnega drugega vzroka, ne bi navajal. Domnevam, da so osnovne polarizacije znane. Sam izhajam iz ločevanja pravnega in ekonomskega pojma lastnine, pri čemer je pri drugem odločilno vprašanje, kdo konzumira produkte sredstev. Pri tem so investicije vključene v konzumpcijo, saj so le odložena konzumpcija. Če preciziramo pojem produkta, tako da razumemo z njim produkt posameznega faktorja, v našem primeru predvsem produkt sredstev, kapitala, gre v resnici za vprašanje, kdo konzumira presežni produkt, kdo odloča o njegovi porabi oz. investicijah. To so prvine pojma lastnine v ekonomskem smislu.

Prof. Finžgar je poudaril samoupravljanje kot bistveno prvino družbenosti lastnine. To je najbrž smer razmišljanja, po kateri bi pri lastnini razlikovali ne le dva – pravnega in ekonomskega – ampak tudi, na primer, sociološki vidik. Morda bi kazalo glede na bistvo naše družbene ureditve obdelati tudi ta, sociološki vidik, pri čemer bi bilo njegovo bistvo v samoupravnem odnosu delavcev pri razpolaganju s produkti sredstev, s katerimi upravljajo. Če ni tega odnosa, če delavci ne razpolagajo s produktom, če ne odločajo o njegovi uporabi, bi lastnina ekonomsko morda bila družbena, sociološko pa ne. Samoupravljanje naj bi bilo zato bistvo družbene lastnine.

To je nedvomno prikupna ideja, družbenopolitično prav gotovo, vendar ima svoje prikritе hibe. Samoupravljanje je družbena aktivnost, skupno odločanje o delitvi in uporabi; ta aktivnost pa je v bistvu vokvirjena v meje TOZD in podobnih ožjih skupin delavcev. Če ne bi bilo tako, bi bilo težko govoriti o samoupravljanju kot sociološkem vidiku družbene lastnine. Vendar, kakor hitro uvedemo družbenost lastnine v okvirih TOZD in podobnih ožjih skupin delavcev, v katerih je samoupravljanje kot skupno odločanje tehnično možno, se znajdemo v nevarnosti, v resnici – v neizbežni nujnosti, da se bo družbena lastnina sprevrgla v skupinsko. Različne TOZD in druge ožje skupine delavcev upravljajo s sredstvi različne organske sestave, z drugo besedo: obseg sredstev na delavca je različen. O razlikah pri razpolaganju z drugimi faktorji ne bi govoril. V takšnem položaju so dohodki TOZD na delavca nujno različni od TOZD do TOZD, kot posledica pa so med različnimi TOZD zelo različni tudi osebni dohodki na delavca, in to tudi, če domnevamo, da v kakovosti in količini njihovega dela na zaposlenega ni nobene razlike. Gledano sociološko, z vidika samoupravljanja, med TOZD z visoko in TOZD z nizko sestavo kapitala ni razlike. Delavci v obeh samoupravljajo, v obeh je lahko vključenost slehernega od njih v ta proces popolna, vse odločitve so

odločitve vseh in torej – po definiciji – v interesu vseh. V sociološkem smislu je lastnina družbena, uveljavlja se pristno samoupravljanje, ekonomsko pa je lastnina vendar skupinska, privatna. Konec koncev bi lahko imeli pristno samoupravljanje tudi v sistemu zasebne lastnine. Vzemimo, da so delavci pravni lastniki vsega vloženega kapitala v svojem podjetju, bodisi kot združniki ali kot delničarji v enakih deležih. Samoupravljajo lahko prav tako ali celo bolj pristno kot v samoupravnem podjetju, pa vendar je njihova lastnina zasebna in ne družbena. Tudi o presežnem produktu, ki smo ga postavili kot kriterij družbene lastnine, lahko odločajo pristno samoupravno, pa njihova lastnina le ne izgubi narave skupinske, se pravi, privatne lastnine.

Kakor hitro je opremljenost delavcev s kapitalom (in drugimi sredstvi) različna, kakor hitro je različna organska sestava kapitala, zaradi česar so različni tudi dohodki in z njimi osebni dohodki na zaposlenega, samoupravno organizirani delavci posameznih produkcijskih enot v resnici ne odločajo o presežnem produktu, vsaj ne o svojem presežnem produktu. Tisti, ki producirajo z višjo sestavo kapitala, odločajo razen o svojem produktu tudi o produktu drugih, tistih, ki producirajo z nižjo sestavo kapitala, pa ne morejo odločati o celotnem svojem produktu, ampak samo o delu tega produkta. Prvi namreč pridobivajo na trgu razen svojega produkta v ceni še del produkta drugih TOZD, drugi pa niti svojega produkta ne morejo iztržiti v vsej vrednosti. Samoupravljanje torej ne zagotavlja družbenosti lastnine. Sociološki vidik družbene lastnine, katerega bistvo je samoupravljanje v smislu kolektivnega odločanja o uporabi produkta, samoupravni odnos pri razpolaganju s sredstvi, odnos, ki posameznika identificira s kolektivnim podjetnikom, ne le objektivno, ampak tudi subjektivno, psihološko, ni niti zadosten niti potreben pogoj družbene lastnine.

Čeravno dolga leta po uvedbi ekonomskega pojma lastnine nisem čutil potrebe, da bi kakor koli vključil samoupravljanje, sem v svojem zadnjem delu o lastnini to vendar storil. Samoupravnost odločitev v zvezi s produktom in posebej presežnim produktom sem postavil kot zadostni, ne le potrebni pogoj družbenosti lastnine. Zdi se, da je to v nasprotju s pravkar ugotovljenim. Samoupravnosti odločb o produktu pa ni treba razumeti v smislu kolektivne aktivnosti znotraj TOZD in drugih skupin producentov, v smislu samoupravljanja, uporabe presežnega produkta TOZD s suverennim odločanjem v tisti TOZD zaposlenih delavcev. Dokler delavci v posamezni TOZD s svojim odločanjem odločajo o produktu drugih delavcev oziroma, na drugi strani, drugi delavci v okviru svojih TOZD s svojim odločanjem ne morejo odločati o celotnem produktu svojega dela, tako pa je vedno v razmerah različne organske sestave, o družbeni lastnini ni govora. O uporabi presežnega produkta je mogoče odločati nemonopolistično, brez uzurpiranja pravic, ki pripadajo drugim, pravim producentom, v nasprotju s pridobitelji, prilaščevalci na podlagi razpolaganja s sredstvi in ne na podlagi dela, le na ravni celotnega narodnega gospodar-

stva. Samoupravljanje moramo torej razumeti v narodnogospodarskem in ne zasebnogospodarskem smislu, v narodnogospodarskem smislu pa očitno ne gre za samoupravljanje v smislu kolektivnega odločanja, neposredne participacije vsakogar pri odločanju, torej samoupravljanja v sociološkem smislu. Sociološki vidik družbene lastnine v tem pomenu ni bistven. Nasprotno, kakor hitro je uveljavljen, se v resničnem gospodarstvu z razlikami v organski sestavi kapitala lastnina iz družbene neizbežno sprevrže v skupinsko, privatno. Brez samoupravnega odločanja seveda tudi na narodnogospodarski ravni ne gre, kakor hitro ga ni, se družbenost lastnine spridi, pojavijo se najrazličnejši monopoli, nemogoče pa ga je organizirati podobno kot v posameznih TOZD, kot neposredno kolektivno dejavnost. Očitno je potrebno odločanje organizirati in njegovo samoupravnost zagotoviti drugače kot v smislu družbene dejavnosti. Kadar je vzpostavljena organizacija pristnega samoupravnega odločanja na narodnogospodarski ravni, ki zagotavlja samoupravnost odločitev, pa samoupravnost ne pomeni nič drugega kot izpolnitev pogoja družbenosti lastnine v ekonomskem smislu. Zato se mi zdi samoupravljanje v sociološkem smislu kot pogoj družbenosti lastnine odveč. Pri pravilni razlagi gre v resnici za ekonomski vidik, kolikor ekonomskega presega, pa družbenost lastnine v resnici uničuje, družbeno lastnino pretvarja v skupinsko. Kljub temu, da sem uvodoma dejal, da se ne nameravam ukvarjati s svojim lastnim konceptom družbene lastnine, bi vendar rad pojasnil nesporazum, ki se pojavlja v literaturi. Nanaša se sicer na ekonomski pojem lastnine kot tak, ne neposredno na družbeno lastnino, je pa vendar relevanten tudi za opredelitev družbene lastnine.

Ker opredeljujem ekonomskega lastnika sredstva kot tistega, ki porabi (presežni) produkt sredstva, moram seveda subjekt lastnine v ekonomskem smislu omejiti na fizične osebe. Pravne osebe ne morejo porabljati (zdaj ali kasneje – investirati). V nasprotju s tem nekateri poudarjajo, da ne trošijo le fizične, ampak tudi pravne osebe. Na primer, država, družbene skupnosti, družbene službe, celo negospodarstvo, prav tako trošijo. Drugi gredo še dalj, pravijo, da trošijo tudi delavci v produkcijskih procesih in prav iz te potrošnje izvajajo družbeno lastnino.

Nesporazum je v naslednjem. Navedene pravne osebe res trošijo, vendar produktivno. To ni poraba, tu se dobrine ne uničujejo, ampak samo preoblikujejo. Pri delavcih v materialni produkciji je to jasno. Zunaj materialne produkcije je manj jasno, vendar nobena od navedenih oseb ne troši v smislu uničevanja. Trošijo, da bi sproducirale produkte drugačnih uporabnih vrednosti, zdravstvene, upravne, vzgojne, varnostne in druge nematerialne storitve. Subjekt porabe teh sredstev pa so edinole fizične osebe, enako kot velja za materialne produkte. Če nas zanima kdo je ekonomski lastnik sredstev, ki jih uporabljajo delavci v okviru navedenih pravnih oseb, potem so to osebe, ki trošijo storitve, v katere se pretvarajo sredstva. Ekonomski lastniki sredstev, ki se trošijo v materialnih produkcijskih procesih, tudi niso tisti ki (produktivno) trošijo ta

sredstva, ampak tisti, ki trošijo produkte teh sredstev. Niti v primeru trošenja produktov niti v primeru trošenja storitev pa ne gre za trošenje fizičnih produktov in storitev, ampak za trošenje ekonomskih, fizično nediferenciranih produktov, ustvarjanje vrednosti, ne glede na to, kakšna je njena uporabna podoba.

JOŽE PERNUŠ

Težko bi dal bistveni prispevek k teoretičnemu pogledu na družbeno lastnino, ker se bolj ukvarjam s praktičnimi problemi v zvezi z družbeno-lastninskimi razmerji. Mislim, da smo v praksi še daleč od celotne uveljavitve določil ustave in zakona o združenem delu, o družbeno-lastninskih razmerjih, kakor tudi, da so na področju teh odnosov še določene teoretične dileme.

Če pod pojmom družbene lastnine ne razumemo samo družbenih sredstev, ampak predvsem medsebojna razmerja delavcev v produkciji oziroma združenem delu, občanov v samoupravnih organizacijah, potem se odpira vprašanje, ali lahko družbeno lastnino opredeljujemo s katerikoli lastninskimi inštitucijami, ki v bistvu omejujejo pravice drugih občanov do tistega občana, ki je lastnik. Mislim, da je pri družbeni lastnini ravno obratno. Nelastniški pojem družbene lastnine pravzaprav daje svobodo, daje vsem delovnim ljudem, ki so vključeni v delo z družbenimi sredstvi pravico, da delajo s temi sredstvi, da v okviru posameznih organizacij združenega dela gospodarijo, pridobivajo dohodek in iz njega zadovoljujejo splošne, skupne in svoje osebne potrebe. Če pa je dohodek družben, če je, torej, izraz družbeno-lastninskih odnosov v vsaki obliki živega in minulega dela, ne glede na to, ali je pridobljen na trgu ali s svobodno menjavo dela, potem so razmerja v zvezi z dohodkom za družbeno lastnino bistvena. Teh razmerij pa ne moremo opredeliti samo z negativno definicijo družbene lastnine kot negacije lastninskega razmerja, pozitivna definicija pa ima toliko različnih aspektov, da je zaradi tega teorija še ni mogla v celoti dati.

S pravnega aspekta še nimamo popolne definicije družbene lastnine, ki ne pomeni samo negacije privatne ali državne lastnine, ampak je tudi pravica in dolžnost do dela z družbenimi sredstvi, do zaščite pri delu z družbenimi sredstvi, do upravljanja družbenih sredstev, odločanja o dohodku, prilaščanja dohodka za osebne potrebe itd. Toda prilaščanje za osebne potrebe imajo delavci v združenem delu samo na podlagi družbeno priznanega vložnega dela, medtem ko se iz dohodka morajo zadovoljevati vse družbene potrebe.

V praktičnem življenju in ravnanju pa smo še precej daleč od celotne uveljavitve družbeno-lastninskih razmerij. V praksi je še odprto vprašanje ekstraprofita, vprašanje zajemanja rent, zaradi česar si delavci v nekaterih OZD prilaščajo z osebnim dohodkom del dohodka, ki ni rezultat njihove

vega vloženega dela. Tudi pri združevanju dela in sredstev v DO in SOZD se pridobiva dohodek v TOZD povečini na podlagi civilnopravnih poslovnih pogodb, ne pa na podlagi delitve prihodka po vloženem delu. V praksi je torej na področju družbene lastnine še vrsta odprtih vprašanj. Teorija bi lahko veliko pomagala s tem, če bi določena razmerja opredelila in pojasnila.

Strinjam se, da je možnih veliko aspektov na družbeno lastnino. Mislim, da so možni sociološki, ekonomski, pravni aspekt, ki so bili v razpravi že omenjeni. Dodal bi še aspekt s stališča morale socialistične družbe. Pri tem je opaziti, da med delovnimi ljudmi še vedno velja za bolj nemoralno dejanje, ki je naperjeno zoper privatno lastnino, kot pa dejanje, ki ogroža družbenolastninske odnose – bodisi pri nezakonitem prilaščanju družbenih sredstev ali družbenega dohodka mimo delovnega prispevka, bodisi glede drugih samoupravnih pravic in dolžnosti. Naša zavest glede moralnih načel, na katerih temeljita ustava in zakon o združenem delu, še ni dovolj razvita.

ANDREJ BERDEN

Družbena lastnina je kompleksen produkcijski odnos in le težko ga je opredeliti v kratki razpravi. Predvsem pa je nemogoče, kot smo bili pozvani na začetku, kar naenkrat, kot je Kolumb odkril Ameriko, postaviti opredelitve družbene lastnine, ki bi rešile vso zapletenost produkcijskih razmerij in njihovo refleksijo v pravo v moderni samoupravni socialistični družbi.

Lastninska pravica kot pravno organizirana oblika monopolnega prilaščanja je temeljna razredna institucija in v popolnosti preneha obstajati šele s prenehanjem razredov in vseh razrednih institucij (tudi države in prava). Povsem logična je ugotovitev, da se do tedaj lahko pojavljajo le razne prehodne oblike lastnine. Spomnimo se Marxove ugotovitve: »*da ima vsaka socialna oblika lastnine svojo lastno ‚moralo‘, in da bo oblika družbene lastnine, ki naredi lastnino lastnost dela, daleč od oblikovanih privatnih ‚moralnih okvirov‘, osvobodila ‚moralo‘ posameznika svojih razrednih okvirov (podčrtal A. B.)*« (K. Marx: *The Civil War in France (First Draft)*, MEGA² I 22, s. 73; gl. MEW 17, s. 562–563).

Osnovno izhodišče je torej, da je socializem, tudi samoupravni, prehodno obdobje, in da so take narave tudi vse institucije. Lastnina bo zares družbena šele v obdobju, ki ga označujemo s komunizmom. Boljša bi bila celo obratna trditev: ko bo lastnina res družbena, bomo lahko govorili že o komunizmu. Prof. Bajt je že opozoril na problem v okviru narodnega gospodarstva, ki se poraja v zvezi z oblikovanjem družbene lastnine. Sam bi šel še dlje in postavil trditev, da lahko družbena lastnina eksistira le svetovnozdgovinsko.

Družbena lastnina ni pravica, posebej ne pravica civilnega prava. Lastnina se tako v pravnem kot v ekonomskem smislu nanaša vedno na določen subjekt. Pravica brez subjekta ne obstaja. Ker družbena lastnina nima za posledico monopolnega prilaščanja na temelju lastninske pravice, ker, torej, lastninska pravica kot pravna institucija izgubi svojo družbeno vlogo, je bilo nujno oblikovati na pravnem področju neko novo pravico, ki pa se mora po svoji notranji kvaliteti razlikovati od klasične lastninske. Na pravnem področju se poleg namenske vezanosti družbenih sredstev osnovna transformacija kaže v oblikovanju pravice dela z družbenimi sredstvi – pravice, ki naj omogoči prisvajanje presežnega produkta na neki drugi, ne več monopolno lastninski podlagi. Za socialistično družbeno ureditev, za ureditev torej, ki je prehod med razredno in brezrazredno družbo, je značilno prilaščanje na podlagi dela. Tovrstno prilaščanje še vedno temelji na buržoaznem sistemu enakosti pravic, prinaša pa v sistem prilaščanja novo kvaliteto, ki v svoji posledici privede do prilaščanja na temelju potreb in predvideva človeško neenakost.

Pravica dela z družbenimi sredstvi postane torej v sistemu samoupravnega socializma temeljna družbenoekonomska pravica. Iz nje izhajajo vse upravičenosti delavcev do družbenih sredstev. Institucija nove temeljne družbenoekonomske pravice, ki ima za temelj prilaščanja delo, prinaša v pravno teorijo novo konstrukcijo. Opraviti imamo s pravico, ki je hkrati dolžnost. Govorimo lahko o *pravici-funkciji*. Za razliko od klasičnih civilnopravnih pravic, kjer imamo prav tako v okviru pravic (zlasti lastninske) vse pogosteje opraviti tudi z omejitvami, kakršne pomenijo dolžnostna ravnanja, se pri novih »samoupravnih« pravicah ne izvajanju pravice ne dolžnosti ni mogoče odpovedati. To je, po mojem mnenju, tudi bistvena novost v pravni teoriji. Civilnopravni pravici pa se seveda vedno lahko odpovemo.

Ker se pogosto razpravlja o zadostni oziroma nezadostni opredeljenosti družbenolastninskih razmerij v pozitivni zakonodaji, bi želel spregovoriti tudi o tem problemu. Nesporno je, da je stopnja resničnosti družbenolastninskih odnosov odvisna od avtentičnosti samoupravljanja. To je stališče, ki se zagovarja v celotni slovenski pravni teoriji, ki se podrobneje ukvarja z vsebino družbenolastninskih razmerij. Nesporno je tudi dejstvo, da na današnji stopnji razvoja iz prilaščanja še niso odstranjeni vsi vplivi, ki ne temeljijo na delu. Poleg povsem skupinskolastniških tendenc imamo opraviti še s premajhnim razumevanjem ali uveljavitvijo združenega dela. Tu mislim na razumevanje združenega dela kot celote združenega dela, kot skupne osnove družbene reprodukcije. V ilustracijo naj navedem primer. Z upravljanjem družbenih sredstev se delavec srečuje kot upravljalec najprej v svoji lastni organizaciji, potem pa, npr. v banki, kjer združuje sredstva. S sistema celote je nerazumljivo, npr. prikrivanje podatkov pred banko ali dajanje nepopolnih podatkov ter tako prevalitev bremena na banko, kot na neko, od prve organizacije povsem ločeno organizacijo, kar se je v zadnjem času pogosto dogajalo zlasti v zvezi z

investicijskimi projekti (gl., npr. razgovor o zapiranju informacij v reviji Obveščanje in odločanje št. 2/81, s. 20). Upravljanje v združenem delu ima, ne glede na to, za kakšne položaje gre, enotni temelj – družbeno lastnino. To je tudi edina pot, da se približamo položaju, o katerem govori Marx, da tedaj sredstva postanejo »enostavna orodja dela«. Govorimo o enotnosti upravljalških položajev. Tovrstna enotnost je tudi posledica obravnavanja dohodka kot izrazito družbenolastninske kategorije, kot rezultata celotnega družbenega dela in vlaganj, ne pa le rezultata delavcev, ki so ga v končni fazi ustvarili. Vsakršno monopolno prilaščanje dohodka je zgolj oblika skupinskolastninskih odnosov pri njegovem pridobivanju.

Nedvomno se pred pravni sistem v fazi, ko ni več mogoče govoriti o izključnosti stvarnih pravic do družbenih sredstev oziroma ko stvarno-pravne upravičenosti do teh sredstev ne obstajajo več, postavljajo zahtevne naloge. Negativno opredeljevanje novih odnosov je pogosti vir za začetne težave pri oblikovanju svojskih pravnih institutov. V transformaciji prava bo verjetno potrebno rešitve vse pogostejše iskati tudi v družbeni akciji, ki se manifestira ne samo prek zveze komunistov, socialistične zveze ipd., temveč prek novih organov in institucij, kakršni sta, npr. družbeni pravobranilec samoupravljanja in sodišče združenega dela.

Posebno poglavje v okviru transformacije pravnih institucij so sankcije, kjer razvoj iz strogih civilnih in kazenskih prinaša transformacijo tudi v družbenopolitično in moralno področje.

Ob razmišljanju o sistemu pravne ureditve družbenolastninskega sistema pa mi posebno vprašanje pomeni njegova učinkovitost. Kot kažejo izkušnje, so dejansko večkrat učinkovitejše neposrednejše metode zaščite. Ob razmišljanju o tovrstni zaščiti družbenih sredstev pred negospodarno uporabo, odtujevanjem iz sfere družbene lastnine, oblikami monopolnega prilaščanja ipd. predlaga prof. Bajt uvedbo neke vrste »akcije popularis«, tožbo, ki bi jo imel vsakdo in bi bila namenjena zaščiti družbenolastninskih odnosov v najširšem smislu. Naj opozorim na pojav t. i. »class action« v ameriškem pravu, tožbe, ki jo lahko vloži vsakdo, in sicer kot pripadnik določenega razreda (npr. razreda uporabnikov komunalnih storitev ipd.). Sedanja zaščita prek sodišč združenega dela in družbenih pravobranilcev samoupravljanja lahko postane dokaj neučinkovita, če se ne zavedamo, da postavlja nov sistem pred nas tudi povsem nove, večje zahteve.

VINKO KASTELIC

Ob različnih teoretičnih pogledih na družbeno lastnino tudi v praksi nastajajo nemajhne težave. Znano je, da se tudi naš družbenoekonomski sistem ne reproducira sam po sebi. Uvedena so nova samoupravna razmerja, sistem, po katerem naj združeni delavci vse večji del družbenoekonomskih razmerij urejajo samoupravno. Razvil se je izredno obširen

in tudi izredno zahteven samoupravni normativizem; saj mora že TOZD imeti okrog 40 samoupravnih splošnih aktov. Izključno v zvezi z varstvom oz. predvsem z varstvom družbene lastnine kot družbenoekonomskega odnosa in varstvom samoupravnih pravic in dolžnosti delujeta v sistemu samoupravna delavska kontrola in družbeni pravobranilec samoupravljanja. Državni organi so zadolženi za posebno varstvo družbene lastnine; če pa pogledamo ustrezno zakonodajo, gre tu predvsem za varstvo družbenega premoženja.

Ustava in zakon o združenem delu sta uvedla popolnoma nove pravne in ekonomske kategorije. Ugotoviti moramo, da ob tem v letih po sprejemu zakona o združenem delu ne v teoriji, še manj pa seveda v praksi, nismo razvili celotnega sistema potrebnih pravnih pojmov in definicij. Naj omenim samo posledico različnega pojmovanja pravne osebnosti. Klasična definicija tega pojma pomeni za gospodarske subjekte nemajhne posledice. Čeprav je TOZD temeljna družbenoekonomska celica, v kateri združeni delavci gospodarijo, DO, v kateri so obvezno združeni, pa poslovni subjekt, prek katerega poslujejo, pravniki vendarle razlagamo, da je TOZD samostojna nosilka vseh pravic in obveznosti v pravnem pomenu, DO pa le v omejenem obsegu, če se TOZD pač tako sporazumejo. Kar naenkrat gre torej za dva pravna subjekta v konkurenci, iz česar sledi: z organiziranjem TOZD smo gospodarstvo razdrobili, ker pravniki v vsebini in pravnih pojmih pač še ne ločimo podjetja in organizacije združenega dela.

Kot sem že dejal, se družbenoekonomski sistem tudi v naših razmerah ne reproducira sam po sebi. Zato je v ustavi določeno *posebno* družbeno varstvo samoupravnih pravic in obveznosti in družbene lastnine. Družbeni pravobranilci samoupravljanja smo zadolženi, da delujemo izključno na tem področju. V nekaj letih delovanja so se do določene stopnje že izoblikovale tako prioritete delovanja družbenih pravobranilcev samoupravljanja kot metode njihovega dela.

V prvem obdobju so pravobranilci pretežno delovali na iniciativo delavcev-posameznikov in skupin delavcev, kadar so ti menili, da so kršene njihove samoupravne pravice, v tem okviru predvsem pravice iz delovnih razmerij; to je razumljivo, saj človek reagira predvsem takrat, ko meni, da je prizadet njegov osebni interes. Vse več pa je – posebno v zadnjih letih – tudi intervencij delavcev, posebej višjih kvalifikacij in strokovnjakov, kadar ti menijo, da se bodisi v kolektivih slabo gospodari, ali pa da gre za slabe samoupravne odnose med zaposlenimi. To kaže na pozitivne trende v razvoju samoupravljanja. Sami pravobranilci pa se s svojo iniciativo vse bolj usmerjajo v varstvo »kolektivnih« samoupravnih pravic in družbene lastnine kot družbenoekonomskega odnosa. Tako so družbeni pravobranilci samoupravljanja v letu 1980 od vseh zadev obravnavali 80% iz področja družbenoekonomskih odnosov, od tega 42% iz področja združevanja dela in sredstev, pridobivanja in razporejanja dohodka in čistega dohodka, delitve OD in skupne porabe, protizakonitega

razpolaganja z družbenimi sredstvi, družbenega planiranja, odnosov v svobodni menjavi, izvajanja sporazumnih obveznosti in 38% iz področja medsebojnih delovnih razmerij.

V metodi dela uporabljajo preventivni način dela, in pa pravna sredstva. Pri tem ne gre za preventivo, razumljeno v slabem smislu, ampak za zahteve, predloge, pobude samoupravnim organom in delavcem, da le-ti v okviru svojih pristojnosti obvezno odločajo; tako da se s samoupravno konkretno aktivnostjo odpravljajo nezakolitosti, izboljšuje gospodarjenje, izvajajo obveznosti in tudi konkretno izvaja odgovornost.

Ob našem delu zaznavamo, da se družbenoekonomski odnosi na temelju ustave in zakona o združenem delu ne razvijajo tako hitro, kot smo pričakovali; na določenih področjih se celo krepijo etatistične in skupinskolastninske tendence. Tu ne bi omenjal ekonomskih vzrokov; omenil bi pa dvoje. Pravna teorija aplikativnega kategorialnega sistema pojmov in definicij še vedno ni zgradila v celoti, pa tudi težišče delovanja družbenih in oblastnih mehanizmov se še ni bistveno premaknilo tako, da bi bilo to težišče delovanja in ukrepanja na osnovnih točkah sistema, kot sta družbena lastnina in samoupravljanje. To ima določene posledice še ob dejstvu, da sta ob današnjem stanju družbene zavesti mnogokrat bolje varovana posamični interes in osebna lastnina kot pa omenjeni temelji družbene dobrine.

STOJAN CIGOJ

Nimam kakšnega svojega koncepta o družbeni lastnini, ker proučevanje te institucije ne sodi v moje področje raziskovanja, vendar pa na probleme družbene lastnine trčim v zvezi proučevanja obligacijskih razmerij. Izpolnitev obligacije dostikrat zahteva, da se mora stvar prenesti v upnikovo pravno področje. To velja tudi za sredstva v družbeni lastnini. Kot upravičenci in zavezanci pa nastopajo lahko družbene pravne osebe med seboj (in tedaj govorimo o prenosu sredstev med njimi), ali pa nastopajo družbene pravne osebe in občani (pri čemer lahko govorimo o odtujitvi družbenih sredstev iz družbene lastnine). Tedaj je treba z gledišča obligacijskega prava vedeti, kakšen pravni položaj nastane glede sredstev, ki se prenašajo.

Če listamo po jugoslovanskih pravnih časopisih se mi zdi, da vse prevečkrat ne najdemo zadovoljivega odgovora. Če vzamemo, npr., samo razprave tistih strokovnjakov, ki so sodelovali tako pri nastanku zakona o združenem delu kakor pri nastanku zakona o obligacijskih razmerjih, najdemo odgovore, ki se s pravno platjo vprašanja ne ukvarjajo. Milan Brkić in Dimitar Pop Georgiev npr. povesta, da se s prenosom stvari med družbenimi pravnimi osebami opravlja ekonomski promet; predmet prometa ni pravica, marveč sredstvo sámo. Nastane vprašanje, ali se na pravnem področju res lahko zadovoljimo s tem, da prenos sredstev

definiramo s pojmi drugih znanstvenih vej, ne da bi se spustili v analizo, kaj se pravno dogaja, kadar se stvar prenese med organizacijami združenega dela, torej v okviru družbene lastnine, in kadar se stvar prenese od občanov v družbeno lastnino ali iz družbene lastnine k občanom.

Že če pogledamo pojme, ki jih uporablja zakon o združenem delu, vidimo, da se z golim ekonomskim prometom, brez presoje, kaj se pri tem pravno dogaja, ne moremo zadovoljiti. Z aspekta zakona ni dovolj golo dejstvo prenosa, da priznava pravno varstvo. Zakon govori o družbenih sredstvih v družbeni pravni osebi. Tako se vprašamo, ali res zadostuje dejstvo, da je kakšna stvar dejansko prišla v sfero družbene pravne osebe, pa ga že štejemo za družbeno sredstvo v družbeni pravni osebi. V resnici se zakon s tem ne zadovolji. V prvi vrsti zahteva pravni naslov: sredstvo je postalo del sredstev družbene pravne osebe na podlagi posla, samoupravnega sporazuma ali pogodbe. Že to je eden od pravnih aspektov, ki jih je treba upoštevati.

Sedaj se vprašamo, ali ni nemara dovolj, da je stvar postala sredstvo v družbeni pravni osebi na podlagi katerega od opisanih naslovov, da bi tako spoznali, da je sredstvo pravno pridobljeno. Opredelitev, da gre za sredstvo v družbeni pravni osebi, pa nas ne pripelje do tega rezultata, kajti zakon pravi, da gre za sredstvo v družbeni pravni osebi tudi tedaj, ko je to sredstvo postalo družbeno sredstvo brez pravne podlage. Takšnemu sredstvu v družbeni pravni osebi pa se vse do prekluzije ne nudi pravno varstvo.

Golo dejstvo torej, da je stvar v družbeni pravni osebi, torej ni dovolj za opredelitev, do katere meje je dopustno imeti in uporabljati to sredstvo, skratka, treba je vedeti, ali je družbeno sredstvo v pravno upravičenem ali pravno neupravičenem razmerju. O pravnem razmerju nam obligacijski naslov oziroma naslov samoupravnega sporazuma že mnogo pove. Pove, kje so meje upravičenosti, ali gre za polne upravičenosti ali upravičenosti začasne rabe, pove, ali bo upravičenost šele nastala, ker gre za pridržke upravičenosti v korist dosedanjega upravičenca. Če ni naslova, nam to dejstvo pove, da upravičenosti sploh ni. Toda proučevanje naslova ni dovolj. Naslov daje samo opredelitev razmerja med tistim, ki je sredstvo prenesel, in tistim, ki je sredstvo prevzel.

Toda v pravu moramo vedeti tudi, kaj se dogaja, pravno dogaja, če po sredstvu poseže nekdo, ki ni v pravnem razmerju na podlagi naslova, s katerim je stvar postala družbeno sredstvo. Tedaj vidimo, da zakon govori o oviranju dela z družbenimi sredstvi. Prav naša naloga pa je, da ugotovimo, kaj pomeni tako varstvo, in predvsem, kaj je tisto, kar se varuje. Če je govor o varstvu dela s sredstvi, se očitno ne varuje samo delo, marveč ravno delo s sredstvi, torej razmerje delavca do sredstva, kadar je to sredstvo namenjeno za delo ali za uporabo. Ali ne nastane tedaj vprašanje, kako to razmerje pravno opredeliti; ali ni pravica delavca glede sredstva tista, ki jo zakon varuje, in ali ni varstvo tako, da se obrača zoper vsakogar, ki to delavčevo razmerje krši, tako da moramo tako varstvo

opredeliti kot varstvo zoper vsakogar, kar na kratko imenujemo absolutno varstvo.

Ves ta položaj sili, da ga pravno opredelimo, in da se ne zadovoljimo le z dejanskim dogajanjem in govorimo o ekonomskem prenosu sredstva. Sredstvo se torej prenaša; če se prenese upravičeno, v skladu s pravom, so tisti, ki pravico pridobijo ali izgubijo, v združenem delu. Da gre za pravni element, ki je s sredstvom, ki se prenaša, nujno povezan, je videti že iz tega, da se sredstvo ne prenese veljavno, če tisti, ki prenaša, ni imel pravice do njega, in da tisti, ki prejme pravico do sredstva, ne more pridobiti večje pravice, kot jo je imel tisti, ki je sredstvo prenesel, in tudi ne more dobiti večje pravice, ki si jo je tisti, ki je sredstvo prenesel, pridržal (če je prenesel začasno ali s pridržkom), da bo polna pravica prejemniku nastala šele pozneje, ko se izpolnijo določeni pogoji). Takšni položaji torej silijo k rešitvi vprašanja, ali je obstoj pravice prednika irelevanten, tako da je mogoče govoriti o popolnoma originalni pridobitvi naslednika, ali pa vendarle obstoji odvisnost naslednikovih pravic upravičenj od obstoja in obsega pravic oziroma upravičenosti prednika.

Hotel sem torej reči, da pravnega položaja ne moremo razjasniti z golimi dejstvi, marveč da moramo, če naj nastopijo veljavne pravne posledice, pri vsakem aktu ugotavljati pravne aspekte. Verjetno bi bilo treba proučiti prakso o prenašanju sredstev med osebami, družbenimi in drugimi, treba bi bilo analizirati samoupravne in druge posle, ki govorijo o teh prenosih, najti sporna vprašanja in skušati najti nanje odgovore.

Pri tem je verjetno neogibno potrebno osvetliti položaj delavca do sredstva v družbeni pravni osebi s pravnega aspekta. Takrat, ko smo dobili zakon o upravljanju podjetij po delavcih, smo poudarjali, da so delavci dobili upravljanje podjetij. Delavci so bili tisti, ki so dobili upravljanje in prav ta temeljna ideja se potem ni spremenila. Prav zato, da te ideje ne bi praksa izkrivila, je zakon o združenem delu (in še prej ustava) poudaril, da je delavec v organizaciji tisti, ki odloča in da navzven ne smejo tisti, ki so v organih organizacije, sprejeti drugačnih odločitev kot so jih sprejeli delavci po postopkih, po katerih lahko izražajo svojo voljo, ki se izoblikuje kot njihova skupna volja v združenem delu.

Napak je torej gledati, kot da nastopa na eni strani delavec, na drugi strani pa družbena pravna oseba. Družbena pravna oseba je delavčevo sredstvo, po katerem on izraža svojo voljo; delavec v družbeni pravni osebi je delavec v združenem delu. Če tisti, ki družbeno pravno osebo administrativno vodijo, izvajajo posamezna dejanja drugače, kot so to delavci sprejeli po zakonitih postopkih, ne izražajo prave volje družbene pravne osebe, volje, ki mora biti identična s pravilno izraženo voljo delavcev. Pravni položaj, ki se v zvezi s sredstvi mora proučevati, je med drugim tudi odnos delavca do sredstva, seveda v okviru, v katerem sploh ima delavec svoje pravice, v okviru združenega dela, ki ima svoje oblike v raznih tipih organizacij združenega dela.

Prof. Cigoj je povedal nekaj zanimivih misli, precej kritičnih glede na moje poudarjanje ekonomskega pojma lastnine. Moram pa ugotoviti, da se kljub nasprotnemu videzu strinjam z njim. Ni mu všeč, da bi morali pri obravnavi vprašanja lastnine izhajati iz pojmov drugih znanosti, konkretno ekonomije. Pri tem ima pred očmi pravni promet s stvarmi, prehajanje stvari iz območja ene pravne osebe v območje druge pravne osebe, socialističnega ali privatnega sektorja. Zdi se mu, da upravičenosti pravnih oseb v tem prometu niso zadosti jasno opredeljene, in da si pri tem z ekonomskimi razlagami ne moremo kaj prida pomagati.

Strinjanje s prof. Cigojem lahko pojasnim z doslednim razločevanjem med fizičnimi predmeti, stvarmi, dobrinami, produkti, produkcijskimi ali potrošnimi sredstvi na eni strani, in pa produktom kot takšnim, nediferenciranim v fizičnem, uporabnostnem smislu, z njegovo vrednostjo na drugi strani. Z vidika ekonomije so produkti v prvem smislu, njihov pravni promet, prenašanje iz ene gospodarske enote v drugo, v bistvu irelevantni. Gre za čisto tehnične procese, za transformiranje enih uporabnih vrednosti v druge, za procese, v katerih kapital privzema zdaj eno zdaj drugo fizično obliko, ostaja pa svoji velikosti enak, nespremenjen, vedno ene in iste vrednosti. Ekonomsko relevantno je ustvarjanje nove vrednosti, povečevanje vrednosti, kar poteka s trošenjem primarnih produkcijskih tvorcev, pa uporaba te vrednosti, njena poraba oz. investiranje. Pravni promet dobrin in storitev je samo nujni tehnični pogoj za ustvarjanje nove vrednosti v blagovnem gospodarstvu. Nova vrednost nastaja tudi v neblagovnem gospodarstvu, kjer prometa dobrin in storitev ni, ker pač ni trga.

Z vidika prava bi lahko ekonomski vidik povsem zanemarili. Gledano čisto tehnično bi bilo to celo koristno. V tem soglašam s prof. Cigojem. Resda pravo ne more spregledati dejstva, da rodijo rastline plodove, da ustvarja delo produkte, toda to so fizični produkti, katerih pravni promet, razpolaganje z njimi, ne implicira ničesar glede lastnine v ekonomskem smislu, ničesar glede uporabe produkta v smislu porabe oz. investicij. Pravni promet stvari je oblika cirkulacije, menjave dobrin, uporaba produkta pa je stvar distribucije. Ta se v menjalnem gospodarstvu opravlja hkrati z menjavo, s pomočjo menjave, t. j. s pomočjo cen, njena družbenoekonomska narava pa ni razvidna niti iz naravne menjave niti iz velikosti cen.

Delovni kolektivi morajo imeti pravice, ki pravni promet stvari omogočajo in ga pospešujejo s tem, da čim jasneje razmejujejo upravičenost posameznih subjektov do stvari. Osebnost ne bi imel prav nič proti, če bi upravičenostim, ki jih imajo kolektivi glede razpolaganja s stvarmi, rekli lastnina, lastninska pravica. Vsak red ima med različnimi razpolagalnimi pravicami, skupki razpolagalnih pravic eno, ki je najmočnejša, najboljšeje; njo imenuje lastninska pravica. Socialistična narava gospodarstva ni odvisna niti od tega, kakšne so konkretne upravičenosti družbenih subjek-

tov glede stvari (je pa od tega seveda odvisna njegova učinkovitost) niti od tega, kako jih imenujemo.

Toda, če pravniki lahko omejijo svoj interes na menjalni del gospodarjenja, na promet s fizičnimi stvarmi, nam z družbenoekonomskega stališča seveda ni vseeno, kakšna družbena razmerja tičijo za tem prometom. S tem se vračam na vprašanje družbenosti lastnine, ki mu je prof. Finžgar razen ekonomskega dal še sociološki aspekt. Če bi bile, po mojem mnenju, TOZD lahko celo lastniki fizičnih predmetov, s katerimi gospodarijo, če bi lahko uživale najširša pooblastila glede pravnega prometa z njimi, pa to, da s temi sredstvi samoupravljajo, gospodarijo posamezni delovni kolektivi, nikakor ne zagotavlja družbenosti lastnine. Če mora imeti TOZD čim popolnejše razpolagalne pravice glede prometa s stvarmi, pa njegove razpolagalne pravice glede uporabe produkta kot takega ne le da ne zadoščajo za zagotovitev družbene narave sredstev, s katerimi gospodarijo, ampak v razmerah neenake opremljenosti s produkcijskimi tvorcami družbeno lastnino neizbežno pretvarjajo v skupinsko.

Samoupravljanje, sociološki vidik, torej družbenost na nivoju TOZD, ne zadošča. Če naj bo lastnina družbena, morajo imeti v odnosu na produkcijske tvorce enake pravice vsi ljudje, ne le vsi zaposleni, in to zaposleni v dolgoročnem smislu, ki vključuje delovno silo v vseh fazah njene reprodukcije – ženske, otroke, invalide in upokojujence, ampak tudi vsi brezposelni, tako tisti doma kot zdomci, prav tako v vseh fazah reprodukcije svoje delovne sile. Vsi ti morajo imeti enake pravice do produkcijskih sredstev, prost dostop do njih, pod enakimi pogoji kot vsi drugi, vključno s pravico postati subjekt razpolagalne pravice v smislu prometa stvari lastninske pravice do fizičnih stvari. Le v tem primeru je zagotovljena družbenost lastnine v ekonomskem smislu. Kakor hitro omejimo te pravice na posamezne kolektive, kar je implicirano v samoupravljanju v sociološkem smislu, bo lastnina jutri, če ne že danes, skupinska. Če brezposelni nimajo prostega dostopa do sredstev, to pa dokazuje njihova brezposelnost, so produkcijska sredstva očitno v skupinski lastnini zaposlenih.

ALOJZIJ FINŽGAR

Dolžan sem odgovoriti na nekatere misli sogovornikov. Prof. Bajt izhaja iz koncepcije, da je družbena lastnina lastninska pravica vseh in vsakogar in zato prišteva med nosilce družbene lastnine tudi upokojujence, nezaposlene ženske, otroke itd. Če bi bila družbena lastnina, ki je ekonomsko vsekakor kolektivna lastnina, kolektivna lastnina tudi pravno, bi morali o vsakem vprašanju, ki se tiče družbenih sredstev, odločati vsi državljani. Temu pa ni tako. O družbenih sredstvih odloča tisti, ki z njimi dela, delavec v združenem delu. Res je, da koristi, ki izvirajo iz njegovega dela, ne gredo samo njemu, marveč tudi njegovi družini, sploh celotni

populaciji Jugoslavije, vendar to ne pomeni, da so tudi nezaposlene ženske in otroci pravni subjekti družbene lastnine.

Prof. Bajt meni, da je za družbeno lastnino karakteristična delitev celotnega družbenega dohodka po delu, ne pa delitev v posamezni organizaciji. S tem se strinjam, vendar to ne govori proti moji konceptiji. V našem družbenem sistemu je celotni dohodek sestavljen iz delov dohodka, ki ga pridobivajo posamezne delovne enote. Družbena sredstva so porazdeljena med posamezne delovne enote, ki druga nasproti drugi nastopajo sicer kot monopolisti, vendar so delovna sredstva vsake delovne enote le del celotnih družbenih sredstev, in tudi dohodek, ki ga ustvari posamezna delovna enota, je samo del celotnega družbenega dohodka. Mislim, da sem precej jasno povedal, da delavci vsake posamezne delovne enote opravljajo družbeno funkcijo, da ne delajo samo v interesu določenega delovnega kolektiva, marveč v interesu celotne družbe.

Prof. Bajt meni, da samo samoupravljanje ni odločilno za družbeno lastnino. To drži. Toda treba je razlikovati med samoupravljanjem in delavskim samoupravljanjem. Za družbeno lastnino je karakteristično delavsko samoupravljanje, to pa involvira delitev celotnega dohodka po delu.

Strinjam se z ugotovitvijo prof. Cigoja, da pri prenašanju sredstev iz ene organizacije v drugo ne moremo govoriti samo o ekonomskem prometu. Vsak prenos sredstev mora temeljiti na pravici delavca, da razpolaga s tem sredstvom, torej na neki upravičenosti. Če tega ni, druga organizacija ne more pravno ničesar pridobiti. Vendar zaradi tega ni nujno, da govorimo o prenosu pravice. Že avstrijski občni državljanski zakonik pri kupni pogodbi ni zahteval, da prodajalec prenese lastninsko pravico na kupca, dovolj je bilo, da mu izroči stvar v mirno posest. Nič novega tedaj ni, če danes trdimo, da se v pravnem prometu družbenih sredstev ne prenaša pravica, marveč stvar. Da gre tu le za prenos stvari, je jasno povedano v zakonu o združenem delu. Morda manj jasno v zakonu o obligacijskih razmerjih. Toda tudi v tem zakonu se ne govori o prenosu pravice, posebej pravice razpolaganja, marveč le o tem, da mora prodajalec prenesti stvar na kupca tako, da dobi kupec pravico razpolaganja. Kupec pridobi pravico razpolaganja v smislu 243. člena zakona o združenem delu, torej za naprej lahko s pravnim aktom s stvarjo razpolaga le on. Hotenje prof. Cigoja, da bi vezal pravice glede družbenih sredstev na družbene pravne osebe, je v nasprotju z zakonom v združenem delu. Zakon o združenem delu jasno loči, kdaj gre za pravice delavca in kdaj za pravico družbene pravne osebe. Zakon o združenem delu je odpravil premoženjske pravice družbenih pravnih oseb do družbenih sredstev, torej teh s tako ali drugačno razlago določb zakona o združenem delu ni mogoče zopet vzpostavljati. Drugo vprašanje je, ali je bilo to potrebno in smotno. K temu bi pripomnil le to, da je že v III. točki uvodnih določb ustave določeno, da je mogoče družbena sredstva upravljati in z njimi razpolagati le na temelju dela. Tudi pravica delavca, da upravlja družbena

sredstva, ni več samo družbenopolitična, marveč je družbenoekonomska pravica. Če je delavec tudi družbenoekonomski nosilec družbenih sredstev, potem ne more organizacija nadomestiti delavca in njegovih pravic ali poleg njega imeti kake premoženjske pravice. Organizacija nastopa samo v odnosih na trgu, ne more pa prekrivati pravic delavcev v sami organizaciji, bodisi v tisti celici, ki jo danes imenujemo temeljno organizacijo združenega dela, ali tudi v kakšni širši organizaciji združenega dela.

BOGOMIR SAJOVIC

Oprostite mi, če bom govoril manj teoretično kot govorniki pred menoj. Kot pravnik poznam predvsem pravno orodjarno, znam uporabljati samo pravniška orodja. Strinjam se s povedanim, da ne morejo biti primarne pravne kategorije, ampak morajo biti primarne ekonomske in druge kategorije. Zato mi dovolite, da povem nekaj svojih stališč, ne o pojmu družbene lastnine, temveč o družbeno-lastninskem sistemu, ki se oblikuje, oziroma, ki je pri nas že izoblikovan.

Pri tem moram poudariti, da »družbena lastnina« ni najbolj ustrezen izraz za ta naš družbeni fenomen. To pa ne pomeni, da sistem pod tem naslovom ne raste in se ne razvija. Pri tem bi se navezal na misli tovariša predsednika Pernuša in tovariša Kastelica. Ne moremo govoriti o posameznih pravicah ali o čemerkoli v sferi upravljanja, ne da bi vedeli, da je vsako družbeno sredstvo nekomu prirejeno, da nekomu pripada. Ničijih stvari v sferi družbene lastnine ne poznamo. Izpitno vprašanje: ali postane najditelj velikega zaklada njegov lastnik, oziroma kaj se zgodi z njim, je preprosto vprašanje, ki naj ilustrira nova lastniška razmerja. Ta prirejenost je vezana na popolnoma novo pojavno obliko subjektov, ki jo nosijo. Tako je profesor Finžgar popolnoma pravilno ocenil, da gre (v odnosu do zasebno-lastninske sfere) gotovo za premik od individualnega k skupinskemu subjektu. Iz tega dejstva skupinskega subjekta seveda nastane za povsem jasno individualno koncipirano in zgodovinsko individualistično pogojeno civilistično misel vrsta sporov s civilističnimi instituti. Drugačne poti ne more biti. Rekel bi, da je osnovna napaka civilistične teorije (doslej in še zdaj) to, da se zaradi samih prenosov oziroma možnosti razpolag s premoženjem, s kapitalskimi dobrinami, pod katere štejem vse, tako stvarne, materialne kot tudi imaterialne narave, ni zanimala za subjekt pravne osebe in je subjekt pravne osebe jemala samo s stališča sposobnosti, ne pa s stališča njene organiziranosti. Pri nas pa je treba po mojem mnenju govoriti predvsem o organiziranosti subjekta, kajti iz organiziranosti izhaja sposobnost, in ne obratno. Dejstvo je, da se tako predstavlja celovita kompleksnost, iz katere zvemo, kaj se lahko v določeni skupnosti dogaja, in kako se dogaja. Za pravnika velja, da je sistem te organiziranosti, kakor je postavljen, postavljen optimalno in to v tem smislu, da naj bi dosegel tiste optimalne družbene in s tem ekonomske

cilje. Seveda pa v tej organiziranosti ni absolutnih stalnic, razen npr. omenjene maksime pripadnosti (prirejenosti) sredstev določeni upravljal-ski skupnosti.

Tako se kažejo posledice tudi pri samem oblikovanju pojma pravic; kakšnih definicij, v smislu civilističnih posameznih pravic, ne bo mogoče nikoli oblikovati. Civilistične enovitosti položajev ali pravic ali upravičenj – tu se zdaj lahko začnemo prepirati o teh terminoloških pomenih – ni. Lahko jih samo najbolj splošno opredeljujemo. Takšne enovitosti, ka-kršno je utemeljeval pojem lastninske pravice in takšnega vseobsegajo-čega pojma v sferi družbene lastnine ne bomo mogli nikoli dobiti. Isto seveda velja potem tudi za sam subjekt upravljanja, za pravno osebo. Tudi ta bo imela določene svoje specifike, od primera do primera. Zame je povsem jasno, zakaj klasično šolani pravnik najlažje razlaga družbeno-lastninska razmerja s posestjo. Do te »podobnosti« pride preprosto zaradi tega, ker je posest neenovit pojem, ker je posest tudi v civilnem pravu pogojena s posameznimi primeri; ker posestnikov položaj ni enak posest-nikovemu, medtem ko je lastnikov položaj več ali manj splošno oprede-ljen. Zaradi tega enostavno ugotovimo: pravica uporabe je enaka posesti. Najbrž je pri takšnem oblikovanju sistema treba vedeti oziroma težiti za tem, da se te pojmovnosti, kolikor jih je mogoče, izostre. Zato se po mojem mnenju ni mogoče strinjati z mislijo, da, če vemo, kaj je osnovni družbenolastninski koncept, potem naprej ni nobenih težav. Mislim, da je oblikovanje nelastninskega pravnega sistema gotovo dokaj zahtevna stvar, vsekakor pa ni povsem enostavna. Danes, ko je vrsta teh predpisov, ki urejajo ta razmerja, že sprejeta, lahko rečemo, da je sistem že dokaj konsistentno oblikovan, da se pa ta konsistentnost seveda lahko spreminja ali dograjuje.

Pravilo je bilo, npr., omenjeno, da nov sistem planiranja vnaša popolnoma nove odnose tudi glede upravljanja in naloga splošne pravne teorije bi bila, da ugotovi, kaj je takšen planski akt v odnosu do drugega samoupravnega akta itd. To so vprašanja, ki so nova, so nove nelastninske relacije. S planskimi akti bomo postavljali povsem nova upravljal-ska in zasebno-lastninska razmerja. Mislim, da je proces izčiščevanja našega nelastninskega sistema gotovo v zadnjem času najbrže prav zaradi eko-nomskih razmer, ki so nastale, že dokaj napredoval, da gre za prenašanje neposrednih, sistemskih ureditev v sam ekonomski sistem na ta način, da se ta ekonomski sistem oblikuje v tisti smeri, kakor je zamišljen, da bo najbolj ustrezal upravljal-skemu sistemu in seveda potem tudi zadovoljeval vse druge posledice, ki seveda niso prvenstveno pravne narave.

Tu bi opozoril na nekaj stvari, da bi ilustriral, da gre za nova razmerja. Takšno veliko skupino razmerij je na prehodu iz leta 1979 v leto 1980 pomenilo organiziranje svobodne menjave dela. Priznati moramo, da nismo imeli izkušenj oziroma, da teh razmerij nismo bili sposobni pri-merno pravno oblikovati. Nismo pa bili sposobni zaradi tega, ker tudi iz danosti, pravnih danosti, ki nam jih je zapustila preteklost, ki nam jih je

nudil administrativni pravni sistem, nismo imeli primerov, po katerih bi se lahko zgledovali. Zakaj? Zaradi tega, ker državno-lastninski odnosi v zasebno-lastniškem sistemu niso prav nič drugačni kot zasebno-lastniški – in seveda zaradi tega vsa javnopravna sfera v pogledu kapitalskega upravljanja ni postavljala kakšnih posebnih pravnih vprašanj oziroma ni imela posebne pravne sistematike, dogmatike itd. To se je poznalo, ker se drugje le lahko nekako opremo, si pomagamo z določenimi prisposodobami. To področje, gledano v celoti, če govorim s starimi pojmi, predstavlja preraščanje javno-pravnega v samoupravno; je gotovo eno od pomembnih »družbeno-lastninskih« področij, kjer ne moremo prodreti naprej ne s pojmi civilistike niti ne s pojmi javnega prava, ki rešuje samo organizacijski fenomen, ne pa upravljalškega in dohodkovnega. Razmerij, da rečem te »sfere«, je vedno več. Narašča v odnosu do združenega dela, kajti družbeno-lastninska razmerja niso samo razmerja združenega dela, ampak so predvsem tudi ta. Še več, vpliv se širi tudi v samo zasebno lastnino in vodi do spreminjanja, do transformiranja vrste lastninskih razmerij. Zato pravim, da nastaja novo pravo, saj nastajajo novi pravni odnosi.

V bodoče bomo še v velikih težavah, ne zaradi tega, ker ekonomskega temelja ne bi znali najti, ampak obratno, ker ekonomskemu temelju nismo sposobni najti ustrezne pravne oblike. Predvsem je s pravno teoretičnega stališča treba pripomniti, da nas ne sme zavajati dejstvo, če govorimo o zasebni, o družbeni lastnini, da so to samo nekakšni stvarno-pravni odnosi. Mislim, da je bilo že v današnji diskusiji pokazano, da gre za celoten kompleks pravnih razmerij. To pa mislim, vodi do premika v vrsti klasičnih pravnih inštitutov, vseh vprašanj upravljalških razmerij sploh, pa tudi onih v sferi materialne proizvodnje ne moremo reševati, npr. z nekakšnimi klasičnimi idealnimi solastninskimi razmerji. Kajti, če bi šli po tej poti reševanja naših združevalnih razmerij, potem seveda pridemo do absurdov, pa naj vzamemo stanovanjsko hišo in njeno dvigalo, ali pa npr. katero od samoupravnih interesnih skupnosti materialne proizvodnje.

Praksa je mnogokrat v neposrednih težavah zaradi tega, ker mora dejansko oblikovati nova razmerja, in ko jih oblikuje, jih gotovo ne oblikuje vedno najbolj ustrezno, mnogokrat jih tudi ne oblikuje pravilno. To bi bilo povsem nesmiselno tajiti, še bolj nesmiselno pa pričakovati, da se bo nek nov pravni sistem izoblikoval prek noči z dekretom. To je popolnoma nemogoče; vendar pa je oblikovanje našega novega pravnega sistema v glavnem, lahko rečemo, le absorbiralo velik del javno-pravne sfere. Zato nikakor ni mogoče več govoriti o dvojnosti pravnih sfer v klasičnem smislu. Združevalna razmerja pa so ob omenjenem še dodatna vprašanja, ki jih ne moremo reševati s predstavami pri drugih združevalnih razmerjih, ali pa celo npr. z razmerji združevanja zasebnih sredstev z družbenimi sredstvi. Pri dohodkovnih razmerjih predstav, ki nam jih daje razvito premoženjsko pravo, ne moremo uporabljati, ker moramo istoča-

sno odstopati od lastninskega postulata in postaviti kvalitativno nova medsebojna razmerja.

Marsikaj tega, kar je bilo danes omenjeno, je zakon o združenem delu rešil, namreč v temeljih, ne vedno tudi v pravno-sistemskih posledicah. Upravljalško razmerje je torej rešeno v temelju in to za vsa področja upravljanja. Pri tem naj spomnim npr. na navidez nepomembno določilo prvega odstavka člena 244, ki pa je temeljno sistemsko določilo glede pravic delavcev, in ne samo pravic delavcev, ampak tudi drugih delovnih ljudi.

Pri povedanem gre samo za bežno navržene misli o nekaterih temeljnih vprašanih družbenolastninskih razmerij, ki niso imele namena, da bi jih kolikor toliko temeljito prikazale in obravnavale.

PETER JAMBREK

Marksistična družbena teorija kot raziskovalni projekt

(Zapiski na rob knjige Marka Kerševana o »Razredni analizi in marksistični družbeni teoriji«, Ljubljana: Delavska enotnost, 1980.)

I. Uvodne pripombe

Od vrste občesocioloških študij¹, ki so bile objavljene v Sloveniji v zadnjih nekaj letih, zasluži Kerševanova knjiga zaradi svoje kakovosti, izvornosti in pojmovne dognanosti še posebno pozornost. Tisti, ki že dalj časa sledimo Kerševanovim občesociološkim raziskavam o razredih, razrednem boju, družbenih formacijah in aktualnih vprašanih graditve marksistične družbene teorije, smo lahko s precejšnjo zanesljivostjo napovedovali tudi objavo celovitejšega, sistematičnejšega dela, ki je sedaj pred nami. Kljub temu da »...z izjemo nekih malenkostnih retuš članki niso posebej prirejani za objavo v knjigi«, izpričuje slednja presenetljivo urejenost in kontinuiteto neke miselne poti. V primerjavi z nekaterimi drugimi novejšimi občesociološkimi deli je Kerševanovo izrazito teoretične, pojmovne narave.

Iskanje neposrednih povezav s konkretnimi vprašanji zgradbe in razvoja jugoslovanske, pa tudi drugih sodobnih družb, z rezultati empiričnih raziskav ter z družbenimi dejstvi, podatki in gradivom očitno ni bilo v središču avtorjeve pozornosti. Vendar ta pripomba nima funkcije kritike: Kerševan je opravil zamudno in zahtevno ter nujno potrebno nalogo. Na izsledke njegovega dela se bomo lahko oprli vsi, ki smo v dosedanjem razvoju slovenske in jugoslovanske sociologije v tem pogledu občutili določeno praznino. Seveda pa bo vsaka samostojna uporaba Kerševanove teorije, vključno seveda s pričujočim komentarjem, pomenila konkretizacijo in operacionalizacijo, za katero vsak avtor prevzema polno osebno strokovno odgovornost.

Kerševanova knjiga nadalje v razliko od večine drugih občeteoretičnih socioloških del ni zasnovana učbeniško. Njen namen ni bil na uveden,

¹ Nanje smo opozorili že v članku o knjigi Petra Klinarja »Poglavja iz razredne in slojevske strukture družbe«, Naši razgledi, 2. junij 1980, str. 353.

izčrpen in sistematičen način predstaviti celovito pojmovno zgradbo obče sociologije. S tem ko se je avtor odrekel teh omejujočih pedagoških ciljev je njegovo delo pridobilo v več drugih pogledih. Ohranilo je tisto miselno zahtevnost, ki se ji avtorji, seveda pogosto neupravičeno, odrečejo zato, da bi bili razumljivejši in dostopnejši širšemu krogu bralcev. Osredotočilo se je lahko na ključne teoretične probleme, tako da se avtorjeva in bralčeva pozornost ne razpršita na vrsto drugih, morda ne manj pomembnih, vendar z osrednjo temo razprave vsekakor manj povezanih vprašanj. In končno so tako lahko ostala avtorjeva teoretična izhodišča in opredelitve izostrena, bolj osebna, celo polemična in manj nevtralnokompromisna v primerjavi s prevladujočimi tradicionalnimi predstavami o učbenikih, ki naj bi vsebovali nesporne, soglasne, neosebne, poenostavljene in dokončne opredelitve.

Osebno seveda mislim, da je Kerševanova knjiga, čeprav to ni bil avtorjev namen, ali pa verjetno prav zato, odličen učbenik. Izziva namreč h kritičnemu in dialektičnemu razmišljanju, pomeni zahtevno in osredotočeno branje ter spodbuja k ustvarjalni uporabi teoretičnih rešitev v družbeni in raziskovalni praksi.

Po teh uvodnih pripombah bom podrobneje komentiral le dve izmed osrednjih vprašanj knjige: razredno analizo in teorijo družbenih formacij.

Prikaz bi bil seveda popolnejši, če bi obravnaval še Kerševanovo teorijo religije in njegovo pojmovanje marksistične družbene teorije. O slednjem je že tekla razprava, h kateri je prispeval tudi pisec pričujočega spisa²; k tej razpravi bi tudi nekaj težko dodal kaj bistveno novega.

V zvezi s poglavji o religiji pa je treba poudariti, da se dobro vključujejo v celotno občesociološko problematiko. Znano je, da je prav religija pomenila klasikom sociologije (Marxu, Webru, Durkheimu...) področje, na katerem so preizkušali svoje teorije o naravi kulture in njenega razmerja do drugih področij družbenega življenja³. Sodobna sociologija religije se je v precejšnji meri izneverila svojim zgodovinskim zgledom. Vsaj njena ameriška izvedba s svojimi raziskavami verskih sekt se prej navezuje na teorijo deviantnosti ali marginalnih družbenih skupin kot pa na študije zgodovinskega razvoja obče družbene strukture. Kerševanova analiza pa je primer sodobnega oživljanja tradicij klasične, seveda na Marxovih delih zasnovane sociologije religije.

Druga njena vsaj omembe vredna značilnost je navezanost na obča vprašanja razredne zavesti, fetišizma, mistifikacije, ideoloških pogojev obstoja določene družbene formacije, religije vsakdanjega življenja. V luči teh občih pojavov družbene zavesti pa Kerševan zastavlja vprašanje funkcionalnih ekvivalentov tradicionalne religije v sodobnih, seveda tudi

² Glej: Peter Jambreč, *Uvod v sociologijo: Zgradba in razvoj družbe*, Ljubljana; Pravna fakulteta in Dopisna delavska univerza Univerzum, 1980., poglavje o »Razsežnosti marksistične sociološke teorije«, str. 25–36.

³ David Martin v svojem esejističnem prikazu knjige »Annual Review of the Social Science of Religion« govori o temu vračanja sociologije religije od obrobja nazaj v središče sociološke teorije. David Martin, »Review Essay: From Periphery Back to Center«, *American Journal of Sociology* (Chicago), Vol. 86, No. 1 (julij 1980), str. 187–191.

socialističnih družbah: »Socialna funkcija religioznega drugega sveta ni vnaprej dana; z 'drugim' svetom kot takim je dana kvečjemu njegova socialna ambivalentnost; kakšna pa bo konkretna socialna funkcija – reakcionarna, konservativna, progresivna ali revolucionarna – ni odvisno od njega kot takega, temveč od socialnega konteksta, v katerem je, od njegovih družbenih nosilcev in njihove interpretacije.« (str. 224) In še: »Čeprav se nisem podrobneje spuščal v analizo sodobnih ideologij, sem vendarle skušal prikazati, kako se krščanstvo vključuje v ideologijo sodobnih družb, oziroma, kako predstavlja samo eno od njenih variant.« (str. 226) To pa so tvorna izhodišča za konkretno zgodovinsko, empirično raziskovanje ideoloških procesov v sodobnih družbah, vključno seveda z našo jugoslovansko.

II. Razredi, sloji in razredni boj

Kerševan uvaja razlikovanje med razredom kot teoretičnim in razredom kot empiričnim pojmom. Teoretično opredelitev daje znana Lenina definicija razredov, v kateri je Kerševan podčrtal, da so razredi take skupine ljudi, izmed katerih si ena »lahko prisvaja delo druge«, to pa pomeni, da je prav izkoriščanje, prisvajanje presežne vrednosti, ključ za razumevanje razrednih odnosov. Vendar pa tako opredeljeni razredi po Kerševanu niso empirična resničnost, niso vidni in »otipljivi« – niti za raziskovalce, niti za tiste, ki jih (razrede) sami doživljajo.

Čeprav je teoretična opredelitev razredov v skladu s prevladujočim, osrednjim tokom jugoslovanske marksistične sociologije (sam bi jo sicer raje postavil v kontekst Marxovega Kapitala), pa se mi zdi sporna formulacija njenega razmerja do empirične resničnosti (ta izraz Kerševan sicer postavlja v narekovaje). Prvič: Menim, da Kerševanova trditev, da »...marksistični teoretični pojem razreda in konkretno delavskega razreda v kapitalizmu ni nastal – ni dobil svoje vsebine – na osnovi opisa, analize in posploševanja različnih značilnosti konkretnih življenjskih razmer, navad in mišljenja bodisi delavskih množic, bodisi buržoazije v konkretni angleški ali francoski družbi Marxovega časa« – preprosto ne drži. Tako Kapital kot tudi drugi Marxovi in Engelsovi spisi izpričujejo prej obratno⁴. In drugič: Zdi se, da je avtor sam ambivalenten do svoje misli, da se pripadniki dane družbe ne zavedajo, ne občutijo razredov, da jih »ne vidijo«. Ta misel je na različnih mestih knjige formulirana bodisi apodiktično, tako da ima status »dejstva« (str. 37), bodisi kot (manj verjetna) možnost (»Ni pa neogibno, da bi se pripadniki takega razreda pri tem zavedali svoje razredne narave v strogem teoretičnem pomenu besede« – torej je vendarle še kako možno zavedati se te narave, torej jo tudi »videti« in »občutiti«).

⁴ To sem izčrpeje, kot pa je to mogoče storiti na tem mestu, poskušal prikazati v: Jambrek, *Uvod*, poglavje o »Razredni strukturi družbe«, str. 105–122.

Ne glede na to ambivalentnost pa v tej knjigi teoretična definicija razredov, vsaj izrecno, ni prevedena na konkretne, delovne opredelitve in merila, s katerimi bi bilo pojav moč tudi empirično videti in raziskati.

Zdi se, da te funkcije nima niti empirični pojem razreda, ki ga po Kerševanovi interpretaciji vsebuje znana Marxova opredelitev iz Osemnajstega brumaira. Ključnega pomena za razumevanje empiričnega pojma razreda je razredni boj: »...taki razredi se oblikujejo... le, če vodijo skupen boj proti drugemu razredu.«

Empirično resničnost po Kerševanu predstavljajo statusni sloji, to je množine ljudi, ki imajo v družbi isti ali podoben položaj glede na merila, kot so premoženje, dohodek, izobrazba, družbena vloga in druga. Zdi se, da je tudi opredelitev statusnih slojev ambivalentna, in to v dveh pogledih. Po eni strani je status neki objektivni položaj ali mesto, ki ga ima posameznik v družbi ne glede na svojo zavest, identifikacijo. Po drugi strani pa so družbeni statusi »način, kako ljudje dane družbe in sredine doživljajo svoj položaj v družbi«, torej določen ideološki proces. Teorije socialne stratifikacije so po eni strani »le opis in razčlenitev določenega ideološkega procesa« (str. 45), kolikor pa so statusi le tudi nekaj objektivnega, obstoječega zunaj zavesti ljudi in neodvisno od nje pa omogočajo verjetno tudi opis in analizo neke od ideologije neodvisno obstoječe empirične stvarnosti. Teorije socialne stratifikacije same so tudi »sestavni deli tega ideološkega procesa« (str. 46), čeprav ne vedno in ne nujno: »Pri tem se ne strinjam s stališčem, da so družbene vede in sociologije zunaj historičnega materializma zgolj ideologije.« (str. 27)

Naj še enkrat zgoščeno ponovimo: Razredni odnosi (razredni položaji in družbeni razredi) v teoretičnem pogledu so istovetni s procesi izkoriščanja, torej s prisvajanjem presežne vrednosti dela drugih. Razredni odnosi v empiričnem pomenu sovpadajo s procesi razrednega boja, ki nastaja zaradi nasprotujočih si ekonomskih eksistenčnih interesov. Statusni položaji in sloji pa odražajo razlike med ljudmi glede na nekatera objektivna ali ideološko (zavedno ali nezavedno) percipirana merila (dohodek, izobrazba, poklicni položaj idr.).

Zdi se, da avtor teh treh ravnin svoje pojmovne analize vsaj neposredno in izrecno ne povezuje, ne išče torej njihovih morebitnih logičnih povezav in ustreznih dedukcij, operacionalizacij, korespondence ipd. Prej bi lahko rekli, da jih vsaj v abstraktni fazi svoje analize drži vsaksebi ob predpostavki, da je vsaka prirejena sorazmerno avtonomni sferi družbene realnosti, te sfere pa se ne dajo reducirati druga na drugo. S tem se je pravzaprav izognil teoretičnemu problemu, ki že dolgo časa muči jugoslovanske, pa tudi druge marksistične (in »marksistično naravnane«) sociologe: problemu razmerja med razredno strukturo družbe in družbeno slojevitostjo, med razredi in sloji. (Tega problema seveda ne poznata obe tradicionalni rešitvi: če vso družbeno strukturo reduciramo bodisi na razredno, bodisi na stratifikacijsko. Značilnih pojmovnih izvedb prve in druge variante ni težko poiskati v zgodovini marksizma in funkcionalizma.)

Ali pa je problem tako tudi v resnici odpravljen? Mislim, da ne, da je analitično, torej v preliminarni pojmovni analizi sicer mogoče in celo potrebno razločevati med ustreznimi sferami, da pa »trenutek resnice«, ko je treba teorijo uporabiti in preizkusiti pri konkretnem zgodovinskem raziskovanju, poprej umetno ločene pojmovne sfere neizbežno spet sooči. Problem torej ni odpravljen, ampak le odložen.

In v resnici mora tudi Kerševan prilagoditi svojo teorijo na mestih, kjer jo uporablja za razlago konkretnih družbenih procesov; modificirati mora svoje prejšnje formulacije. V primeru kapitalistične družbe »statustne determinante« (merila slojevitosti), kot so življenjske razmere, dohodki, kraj prebivanja, poreklo, višji ali nižji položaj v statusni hierarhiji, pogojujejo proces razrednega osveščanja, formiranja empiričnih razredov in nanj sovplivajo. V socialističnih družbah pa »statusno razlikovanje glede na dohodek, izobrazbo, politični vpliv prekriva še obstoječe družbene razlike razredne narave...« oziroma »statusne družbene stratifikacije (ki), izraža in prekriva še obstoječe razredne izvore neenakih pogojev za pridobivanje višjega statusa«.

Očiten je torej bistveni premik: statusne razlike niso več »ideološko slepilo«, ne »skrivajo« in »prikrivajo« razrednih odnosov, ampak jih pogojujejo, izražajo in prekrivajo. Zdi se torej, da prejšnje pojmovne formulacije niso vzdržale preizkusa, ki ga je njihov avtor sam izvedel.

Toda ali lahko po teh kritičnih pripombah opozorimo na kakšno drugo, ustreznjšo rešitev problema odnosa med razredi in sloji? Pisec teh vrstic je pri svojem študiju izhajal od osnovne, »predznanstvene« in »intuitivne« domneve, da sta ti dve sferi empirično in logično povezani, ter poizkusil opredeliti njuna medsebojna razmerja. Raziskoval je v dveh smereh: po eni strani je razčlenil razsežnosti družbene slojevitosti, po drugi pa je sledil Marxovi analizi transformacije procesa ustvarjanja in prisvajanja presežne vrednosti v konkretne, zgodovinske, empirično oprijemljive oblike. Iz obeh smeri pa je pripotoval v precej razčlenjeno območje, kjer sta se oba, v začetku pojmovno zelo oddaljena pristopa približala drug drugemu na razdaljo, kjer je možno vzpostaviti medsebojni stik, primerjavo. Tudi na tem območju pa so ostale opredelitve in domneve, ki razredno analizo navezujejo na statifikacijsko (in obratno) izrazito količinske in opisne narave. Na primer: struktura določene družbe je tem bolj razredne narave, a) čim bolj privilegirani so višji sloji (razredi), b) čim bolj deprivirani so nižji sloji, c) čim večja je družbena razdalja med njimi, d) čim bolj izrazite in neprehodne so meje med višjimi in nižjimi sloji (razred), e) čim izrazitejša je dvodelna razčlenjenost družbe, f) čim skladnejši so položaji in sloji glede na različna merila slojevitosti (pojav statusne kristalizacije); idr.⁵

Ta rezultat pa je pravzaprav zelo podoben pravkar prikazani Kerševanovi rešitvi: Empirično ugotovljive in izmerljive statusne družbene neena-

⁵ Glej: *Ibid.*

kosti in razslojevanja le z večjo ali manjšo verjetnostjo opozarjajo na obstoj razrednih razlik, ne sovpadajo pa z njihovo neposredno opredeljitvijo. Procesi izkoriščanja še vedno ostajajo empirično neopredeljeni, celo na ta način neopredeljivi, torej »nevidni«. Če so torej družbene neenakosti in slojevitost tako v meščanskih kot tudi v obstoječih socialističnih družbah posledica dveh različnih dejavnikov razslojevanja, in sicer neenakega nagrajevanja za neenako delo in procesov izkoriščanja (torej prisvajanja presežne vrednosti tujega dela), potem empirični sociološki opis teh razlik sam po sebi ni sposoben opredeliti tiste meje na lestvicah družbenih neenakosti, na kateri funkcionalne, družbeno koristne neenakosti prehajajo v razredne, izkoriščevalske.

(Sicer pa ta problem »odpade«, če štejemo tudi neenakosti, ki jih pogojuje nagrajevanje po delu ali pa funkcionalna hierarhija avtoritete, za neenakosti buržoazne, torej v bistvu razredne in navsezadnje izkoriščevalske narave. Če so torej nerazredne le tiste neenakosti, ki izvirajo iz komunističnega načela nagrajevanja, to je iz delitve družbenega proizvoda po potrebah, ki pač ostajajo neenake, potem se bistveno spremeni tudi funkcija razredne in stratifikacijske analize ter njuno medsebojno razmerje, saj se v tem primeru razredna analiza v pretežni meri – z izjemo analize različnosti potreb – reducira na stratifikacijsko.)

Nadalje sem pri svojem študiju prišel do ugotovitve, da je za razredno analizo temeljnega pomena pojem procesa izkoriščanja kot hipotetične razsežnosti kateregakoli konkretnega družbenega odnosa. Razmerja med ljudmi, sloji, grupacijami, tudi narodi so torej bolj ali manj razredne narave: od takih, katerih vsebina se lahko reducira na čisti izkoriščevalski odnos, prek različnih vmesnih stopenj (ki so značilne zlasti za prehodne socialistične družbe) do čistih funkcionalnih odnosov svobodno združenih proizvajalcev. Razredna analiza, ob pomoči stratifikacijske, pa naj bi odkrivala konkretne stopnje in pojavne oblike razrednosti, razredne narave družbenih odnosov. Zdi se mi, da tudi te ugotovitve v bistvu soglašajo z rezultati Kerševanove analize. Sam bi z veseljem podpisal, na primer, naslednjo formulacijo: »Morda bi bilo ustrežnejše namesto razlikovanja med teoretičnim in empiričnim pojmom razreda... govoriti na eni strani o *razrednih odnosih in razrednih položajih v teh odnosih*, ki jih ugotavlja le znanstvena analiza produkcijskega načina, na drugi strani pa o konkretnih, *empirično vidnih družbenih grupacijah, v katerih se povezujejo nosilci* teh položajev. Te empirične družbene grupacije praviloma izražajo/prekrivajo razredne položaje in s tem olajšujejo njihovo reproduciranje.« (Opomba št. 54. na strani 145.)

Toda ali je spoznanje o omejeni spoznavni moči stratifikacijske analize že dovolj tehten razlog za pristanek na »nevidnost« razredov v teoretičnem pomenu in za opustitev ustrezne empirične, konkretno-zgodovinske analize? In če ne, po kateri poti kaže nadaljevati z raziskovanjem?

Najprej želim ugotoviti naslednje: a) da je teoretična opredelitev razrednosti nujni, ne pa še zadostni pogoj za znanstveno raziskavo pojava, b) da je stratifikacijska analiza v povezavi s teoretičnim pojmom razredov dodatno, potrebno in morda celo nujno sredstvo empiričnega raziskovanja razrednih odnosov, in c) da oba pristopa še ne zadostujeta, da ju je potrebno dopolniti še z drugimi teoretičnimi in metodološkimi sredstvi in pristopi. Katerimi pa?

Odgovore, ki se ponujajo sami po sebi, nakazuje tudi Kerševanova študija. Zdi se mi, da gre za naslednje možnosti in poti:

a) Za metodo, ki jo je uporabil Marx zlasti v *Kapitalu*, torej za znanstvenoekonomsko analizo produkcijskega načina ter konkretno transformacijo presežne vrednosti v njene družbeno-zgodovinske pojave oblike. To metodo pa bi bilo treba razviti in uporabiti tudi za analizo produkcijskega načina obstoječih socialističnih družb, še posebej pa etatiističnega in samoupravnega produkcijskega načina ter ustreznih dveh tipov socialističnih proizvodnih odnosov.

b) Za analizo pravnih, političnih ideoloških pogojev (normativnih prvin, inštitucij, oblik družbene organizacije), ki omogočajo (ohranjajo, varujejo, reproducirajo, utrjujejo) ali ukinjajo (onemogočajo, rušijo, spreminjajo) obstoječe odnose izkoriščanja. Gre za analizo različnih monopolov, ki delavcu onemogočajo razpolagati s pogoji in rezultati njihovega dela. Za sodobne družbe značilna monopola sta, na primer, privatna lastnina proizvodjalnih sredstev v kapitalizmu in pa odtujena politična in gospodarska moč v socializmu.

c) Tretjo možnost je opredelil Kerševan s pojmom empiričnega razreda in razrednega boja: »...lahko celo rečemo, da razredni boj predhodi razredom, saj se ti oblikujejo šele v tem boju samem –« (str. 129); »Razredni boj prek udejanjanja določenih razrednih odnosov vzpostavlja hkrati razrede kot množice ljudi, ki te položaje v razrednih odnosih zasedajo.« »...praviloma (se) – razredi, nosilci razrednih položajev ne konstituirajo kot razredi, temveč kot različne druge empirično dane družbene grupacije...« (str. 135).

Na tem mestu (ob konkretni analizi zgodovinskih pojavov) pa Kerševan vzpostavi tudi zvezo med teoretičnim in empiričnim pojmom razreda: »...razredni boj (se) ne začne brez objektivnih, materialnih predpostavk, brez neke vedno že dane delitve razrednih položajev, delitve, ki je dana s samim produkcijskim načinom (in ki sovpada s teoretičnim pojmom razreda; op. P. J.) določenih produktivnih sil in določenih produktivnih odnosov: razredni boj te odnose udajanja, vzpostavlja, spreminja, ne pa 'ustvarja' v strogem pomenu besede.«

Podobno stališče zavzema, na primer, tudi Immanuel Wallerstein: »Razredi vedno obstoje kot možnost (an sich). Vprašanje pa je, v katerih okoliščinah postanejo razredno zavedni (für sich), to je, delujejo kot grupa... Taka samo-zavest je funkcija konfliktnih situacij. Toda za višje sloje je odprt konflikt, in torej javna zavest, vedno *faute de mieux*...«

Ker se v konfliktnih situacijah več frakcij praviloma reducira le na dve zaradi formiranja zavezništev, po definiciji ni možen obstoj treh ali več (zavestnih) razredov.«⁶

Tema dvema formulacijama (Kerševanovi in Wallersteinovi) skorajda nimamo kaj dodati. Poudarimo lahko le, da vse, kar je bilo prej povedanega o odnosu med razredno strukturo in družbeno slojevitostjo ter med razredno in stratifikacijsko analizo, velja mutatis mutandis tudi za razmerje med razrednim bojem in družbenimi konflikti: tudi slednji imajo lahko bolj ali manj razredno naravo, in so lahko – ne pa vedno – pojavna, empirično preverljiva oblika razrednega boja. Sociološka teorija družbenih konfliktov, interesnih nasprotij in tekmovanj torej konkretizira in se veže na analizo razrednega boja v teoretičnem pomenu.

III. Teorija družbenih formacij

Kerševan pravilno opozarja, da je diskusija o pojavu družbene formacije pri nas zastala in se obravnavala največ v učbenikih obče sociologije (str. 66). Dodali bi lahko, da so to diskusijo in raziskave nadomeščali raziskovalni modeli, ki niso bili neposredno vezani na »specifično« marksiistično teorijo.

To ne pomeni, da dosedanje sociološke raziskave razvoja in strukture jugoslovanske družbe niso dale koristnih, pa tudi teoretično utemeljenih izsledkov, pač pa, da je (bila) njihova spoznavna moč razmeroma omejena, vsaj v primerjavi z dometom, ki bi ga njihovo gradivo in rezultati dosegli v načrtni povezavi s teorijo družbenih formacij.

Za primer lahko navedemo raziskave procesov modernizacije, opredeljevanja in opisovanja značilnih obdobjev novejšega zgodovinskega razvoja ali pa nekatere kombinacije obeh pristopov.

Pisec tega prispevka je, na primer, izdelal nekaj študijrazgoja jugoslovanske družbe, s katerimi je poskušal pokazati »... kako je politični razvoj bistveno pogojen s procesi modernizacije temeljnih družbenih struktur, procesi, ki jih označuje urbanizacija, ekonomska rast, spremembe v družbeni slojevitosti, institucionalna diferenciacija...« ter uporabiti in preveriti »... temeljno marksistično tezo o odločilni vlogi družbenoekonomske baze pri spreminjanju družbene politične nadstavbe«. Pri tem pa ni tudi neposredno uporabil marksistične pojmovne aparature, tako da se ob tem delu velja vprašati »... kaj dobimo, če namesto tradicionalnih marksističnih pojmov uporabimo pojme modernizacije, evolucije, diferenciacije, integracije...« in pa »... ali je mogoče s tako, izven marksistične tradicije izdelano pojmovno aparaturo bolje, bolj izdiferencirano in precizneje zajeti in pojasniti obravnavane družbene pojave in procese v Jugoslaviji in omenjeno marksistično tezo samo«⁷.

⁶ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, New York: Academic Press, 1974, str. 351.

⁷ Citirane misli so vzete iz pripomb, ki jih je Marko Kerševan v pisмени obliki posredoval avtorju ob prebiranju njegove knjige *Development and Social Change in Yugoslavia*, Farnborough: Saxon House, 1975.

Nekoliko zapozneli odgovor avtorja teh študij (in pričujočega prispevka) ostaja v mejah prej povedanega: Spoznavna moč in domet teh študij sta omejeni, povečali pa bi se v povezavi s pojmovno aparaturo (specifično) marksistične teorije družbenih formacij.

Znani so tudi poskusi periodizacije novejšje jugoslovanske zgodovine. Dušan Bilandžić razlikuje na primer obdobja »formiranje državno-centralističnega sistema« (1945–1950), »veliki preokret« (1948–1953), »desetletje stabilnega družbenega razvoja« (1953–1963) ter »krize in reforme« (1964–1973)⁸. Branko Horvat piše o »treh etapah jugoslovanske socialistične revolucije« (do 1948; od 1948 do brionskega plenuma; od tega plenuma dalje)⁹. Stipe Šušar navaja »tri faze v razvoju družbenopolitičnega sistema« (NOB; revolucionarni etatizem; uvajanje delavskega samoupravljanja)¹⁰.

Poskusi periodizacije, naštevanja in opisovanja »faz«, »etap« ali »period« družbenega razvoja, opredeljevanje in razmejevanje ustreznih časovnih obdobij z letnicami ali pomembnejšimi dogodki vsekakor ostaja vse pozornosti in upoštevanja vreden empirični in teoretični napor – ki pa bi dal še dodatne rezultate v povezavi z marksistično teorijo družbenih formacij.

Podobno velja za nekatere druge konceptualizacije sodobnih družbenih procesov pri nas, na primer, za model, ki vidi izvor globalnih konfliktov in razvojnih procesov v odnosih med državo, samoupravljanjem in trgom ali pa razlikuje med agrarno, industrijsko in postindustrijsko družbo in nato na te idealne tipa navezuje značilne vrste politične kulture (tradicionalno, etatistično, samoupravno-socialistično)¹¹.

Po drugi strani pa je imela po Kerševanovem mnenju (s katerim soglašamo) tudi marksistična teorija družbenih formacij nekaj odločilnih pomanjkljivosti, zaradi katerih ni bila niti dovolj zanimiva niti prilagljena za potrebe sociološkega raziskovanja. Taka postaja šele tedaj in toliko, kolikor ni le skupek že dognanih resnic (»zakonitosti«), ampak dobiva funkcijo povezane celote »temeljnih družboslovnih hipotez«, tako da »... sami pojmi in njihova vsebina stojijo in padejo s tem, koliko so ustrezni kot rezultat analize družbeno-zgodovinske stvarnosti, koliko tej analizi služijo in kako se v njej preverjajo«; kolikor ni le »sredstvo za periodizacijo zgodovine, na osnovi doseženih stopenj ekonomskega razvoja družbe«, ampak za raziskovanje celotne zgradbe in razvoja družbenih odnosov, povezanih v specifično strukturo; in kolikor je kot teorija tudi pojmovno dovolj dograjena in razčlenjena, da omogoča, usmerja in zaključuje proces empiričnega sociološkega raziskovanja¹².

⁸ Dušan Bilandžić, *Ideje in praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945–1973*, Beograd: Komunist, 1973.

⁹ Branko Horvat, *Ogled o jugoslovenskem društvu*, Zagreb: Mladost, 1969.

¹⁰ Stipe Šušar, *Sociološki presjek jugoslovenskog društva*, Zagreb: Školska knjiga, 1970.

¹¹ Josip Županov, »Antinomije i planiranje u našem industrijskom društvu«, *Sociologija* (Beograd), 1970, št. 3–4, str. 449–456.

¹² Pri nas pomeni odločilni prispevek k dograditvi take marksistične teorije družbenih formacij zlasti študija Marka Kerševana. Dovolj poučna novejša bibliografija tovrstnih, zlasti empiričnih študij v svetu je dodana članku Michaela

Uporaba specifičnega pojmovnega aparata teorije družbenih formacij se zlasti v poljudni strokovni publicistiki pogosto reducira na preprosto etiketiranje: iz klasične marksistične literature povzeta imena družbenih formacij in njihovih časovno ožjih etap avtorji na različne načine lepijo na konkretne zgodovinske družbe in obdobja njihovega razvoja. Mislimo zlasti na znane pojme kapitalizma, socializma, prehodnega obdobja od kapitalizma v socializem ali komunizem, diktature proletariata ter nižje in višje faze komunizma. Zlasti v sovjetski publicistiki so v rabi še pojmi realnega socializma, razvitega socializma ter nižje in višje faze socializma¹³.

Vsaj pri nas pa so dosti manj pogoste take študije, h kakršnim spodbuja tudi Kerševan in ki jim je pojmovno sorazmerno razčlenjena in dograjena marksistična teorija predvsem sredstvo za problemsko in empirično raziskavo zgradbe in razvoja konkretnih družb in njihovih regionalnih povezav, ki torej dajejo prednost zlasti logiki, metodologiji in hipotetični zgradbi teorije družbenih formacij. Toda še vedno ostaja odprto:

Kako teorijo družbenih formacij uporabiti kot sredstvo za raziskovanje razvoja sodobne jugoslovanske in drugih socialističnih družb?

Nekaj možnosti za njeno konkretno aplikacijo je nakazal že Marko Kerševan¹⁴. Te možnosti bom poskušal še nekoliko podrobneje razčleniti:

a) Po prvi tudi v družbah, ki so se formirale (so nastale, so bile dograjene) po zmagovitih socialističnih revolucijah (veliki oktobrski, jugoslovanski, kitajski, kubanski . . .) ali pa na podlagi intervencije oboroženih sil kake druge države »realnega socializma« (Bolgarija, Poljska, Madžarska . . .),

– obstaja produkcijski način in odnos, ki vzpostavlja take položaje, da omogočajo ljudem, ki jih zasedajo, da si prisvajajo rezultate dela drugih;

– »konkretni nosilci takih položajev pa se konstituirajo v posebno družbeno grupacijo, ki ima naravo novega, delavskemu nasprotnega razreda, tako da se na razredne odnose takih družb lahko mehanično prenese matrico razrednih odnosov in bojov v klasični razviti kapitalistični družbi«¹⁵;

– »socialistične družbe« državno-kapitalističnega tipa torej ne predstavljajo neke nove družbene formacije, temveč le specifično obliko kapitalistične razredne družbene formacije.

Hechterja in Williama Brusteina »Regional Modes of Production and Patterns of State Formation in Western Europe«, *American Journal of Sociology* (Chicago), 1980, Vol. 85, No. 5.

¹³ Ždanov je na primer, v zvezi z »novim dialektičnim zakonom v socializmu« zapisal, da »v našem sovjetskem sistemu, v katerem so likvidirani antagonistični razredi, boj med starim in novim, in glede na to razvoj od nižjega proti višjemu, ne poteka v obliki boja antagonističnih razredov in kataklizem, ampak v obliki kritike in samokritike, ki je prava gonilna sila našega razvoja, močan instrument v rokah partije«. »Vstopljenje tov. Ždanova«, *Voprosy filosofii*, št. 1, 1947, str. 270, citirano v Predrag Vranicki, *Marksizam i socializam*, Zagreb: Liber, 1979.

¹⁴ Kerševan, *Razredna analiza*, glej zlasti str. 135–8.

¹⁵ Op. c., str. 136–7; v navednicah je parafrazirana Kerševanova interpretacija te teze. Njen značilni predstavnik, ki je tezo uporabil za vse družbe realnega socializma vključno z jugoslovansko, je seveda Milovan Djilas.

Predrag Vranicki pa je eden tistih, ki veljavnost teze omejujejo le na stalniščno obdobje sovjetske družbe, in sicer ga enačijo z državno kapitalističnim sistemom. Glej v: Vranicki, *Marksizam in socializem*. Zlasti v obdobju neposredno po letu 1948 je tej tezi o sovjetski družbi pritegoval tudi glavni tok teoretične misli notraj Zveze komunistov Jugoslavije.

b) Po drugi, pojmovno kompromisni varianti tudi v socialističnih družbah

– obstajajo položaji, ki omogočajo njihovim nosilcem razpolagati s presežnim delom;

– zaradi posebne, nove, družbene ali državne kolektivne narave lastnine proizvodjalnih sredstev se nosilci teh položajev ne konstituirajo v tako grupacijo, ki bi imela naravo družbenega razreda, pa najsi bo le-ta »klasični« ali »novi«; vendarle pa obstajajo realne možnosti za formiranje posebnih slojev, ki so sorazmerno trajni, zaprti, se obnavljajo iz lastnih vrst itd. Zdi se, da tovrstne interpretacije predstavljajo značilni tok današnje jugoslovanske sociološke teorije, ko analizira zgradbo sodobne jugoslovanske družbe in pri tem razvija pojme birokracije kot sloja, kvazirazreda, tehnokracije, vodilnih in upravljaljskih slojev, ipd.;

– v ustreznih študijah zato tudi ni toliko govora o razrednih bojih, pač pa o družbenih konfliktih (tudi globalne narave), nasprotjih, tekmovanjih ipd.;

– glede na pripadnost določeni družbeni formaciji so te družbe tipično hibridne narave: vsebujejo namreč prvine kapitalistične formacije, blagovno-tržnih in mezdnih odnosov, hkrati pa tudi prvine brezrazrednih, socialističnih, celo samoupravnih družbenih razmerij; zato so to »prehodne družbe«, na prehodu iz kapitalizma v socializem.

c) Še manj radikalna je varianta, ki sicer priznava, da v socialističnih družbah res

– obstajajo položaji, ki njihovim nosilcem omogočajo razpolagati s presežnim delom, vendar pa

– »... so ti položaji taki, da so njihovi nosilci pri razpolaganju vezani na same proizvodjalce, ki s tem, da delegirajo, volijo nosilce položajev v državnih organih, s tem le na posreden način uveljavljajo svoje razpolaganje z lastnim delom in rezultati dela«¹⁶; državna lastnina je torej v principu vendarle družbena lastnina, ne pa skupna lastnina vseh nosilcev upravljanja z njo;

– v teh družbah pa vendarle obstaja razredni boj, pač zaradi obstoja izkoriščevalskih položajev, vendar ima ta boj specifično obliko: to je razredni boj brez razredov (»primat razrednega boja pred razredi v družbah prehodnega obdobja«), torej ne boj med dvema razredoma, niti med sloji, niti med kako drugače opredeljenimi empiričnimi družbenimi grupacijami, ampak »boj dveh tendenc«, boj »proti tendencam zvajanja družbene lastnine na kolektivno privatno lastnino«, proti »tehnokratskim¹⁷ in »skupinsko-lastniškimi težnjami« določenih delovnih kolektivov in grupacij znotraj njih«¹⁷;

– to so torej družbe, katerih socialistična narava ni sporna; čeprav so »družbe novega tipa« so vendar, pač glede na njihovo problematičnost z

¹⁶ Zdi se, da s to varianto soglašata tudi Kerševan na tistih mestih svoje že citirane študije, kjer marksistično teorijo družbenih formacij uporabi za analizo obstoječih socialističnih družb; op. c., str. 135–8, *passim*.

¹⁷ Op. c., str. 137–8.

vidika razrednosti, »prehodni socialistični sistemi«: perspektivo njihovega nadaljnjega socialističnega razvoja predstavlja »prenašanje upravljanja z družbeno lastnino z državnega aparata na združene proizvajalce«; nekoliko poenostavljeno bi morda lahko rekli, da sodobne socialistične družbe prehajajo (pač na različne načine, z različno dinamiko) od manj razvite proti bolj razviti stopnji socializma, le-ta pa je spet nižja faza družbene formacije komunizma.

Zdi se, da so tovrstne interpretacije in konkretizacije marksistične teorije družbenih formacij v Jugoslaviji pogoste ali morda celo prevladujoče, zlasti v politični publicistiki in v raznih programskih dokumentih družbenopolitičnih organizacij.

d) Nadaljnja varianta, ki bi ji pa vsaj po pregledu njenih konkretnih izvedb¹⁸ težko priznali status kakorkoli raziskovalno utemeljene teorije

– zanika obstoj položajev in odnosov izkoriščanja in odtujenosti v socialističnih družbah;

– poudarja obstoj različnih poklicnih slojev, ne pa konfliktnih razredov in grupacij; priznava le obstoj enega samega (delavskega) razreda ali delovnega ljudstva;

– prav tako ne omenja razrednega boja znotraj socialističnih družb, razen kolikor ji gre za označevanje posameznih »družbeno negativnih« pojavov; zagovarja pa tezo o »prijateljskih razredih«, o razrednem sožitju in sodelovanju; očitno je seveda, da gre v tem primeru za socialistični vis-a-vis strukturalno-funkcionalnim razlagam razvoja družbe¹⁹;

– po uradni lokalni razlagi je sovjetska družba že dosegla raven razvitega socializma (ki je nižja faza komunizma), ki hkrati predstavlja perspektivo razvoja drugih, manj razvitih držav realnega socializma.

Zdi se, da nobena od nakazanih možnosti uporabe marksistične teorije družbenih formacij ne zadovoljuje. Čeprav opisane variante ostajajo v okviru klasičnih formulacij, ne izčrpajo njenih teoretičnih in metodoloških spoznavnih potencialov.

Nekaj prvin teoretične rešitve, ki se mi zdi tvorna glede na samo logiko marksistične analize, kakor jo je v svojem delu formuliral Kerševan, ter glede na potrebe konkretno-zgodovinskega, empiričnega in problemskega raziskovanja zgradbe in razvoja sodobnih socialističnih družb, pa nameravam opredeliti v nadaljevanju pričujočega spisa:

a) Marxove in druge zgodovinskomaterialistične raziskave upoštevajo, da »predzgodovina človeške družbe«, torej obdobje razrednih družb, ne predstavlja ene same, ampak je razčlenjena na več konkretnih družbenih formacij. Zdi se pa, da zgodovinsko dani družbeni procesi, značilni zlasti za dvajseto stoletje, opozarjajo in dokazujejo, da tudi prehodno obdobje od razredne (kapitalistične) proti brezrazredni družbi,

¹⁸ Znano je stališče Hruščeva, da bo sovjetska družba prešla v komunizem leta 1980.

¹⁹ Logiko funkcionalne in normativne analize in skoraj popolno odsotnost marksistične teorije izpričuje članek sovjetskega sociologa Aleksandra Itskhoina »The Dual System«, objavljen na uvodnem mestu *American Journal of Sociology* (Chicago, Vo. 85, No. 6, 1980, str. 1317–1336)

verjetno pa tudi celotno (bodoče) obdobje brezrazredne družbe, torej prava »zgodovina človeške družbe«, ne predstavlja ene same družbene formacije. Zato menim, da klasičnih terminov prehodnega obdobja, socializma, brezrazredne družbe, komunizma ne kaže uporabljati za označevanje neke konkretne, zgodovinsko obstoječe družbene formacije ali posameznih njenih faz, obdobji in razvojnih stopenj.

b) Vendar pa vsi ti termini, še zlasti pa pojem socializma, vsaj glede na obstoječe zgodovinske družbe dvajsetega stoletja, učinkovito in prepričljivo razmejujejo vse predrzredne (plemenske) in razredne (sužnjelastniške, fevdalne in kapitalistične) družbe²⁰ na eni strani ter družbe novega, prehodnega, socialističnega tipa na drugi strani. Sovjetska družba, ki je nastala po zmagoviti oktobrski revoluciji, in vse druge družbe, katerih struktura se je izoblikovala med plebejskimi, delavsko-kmečkimi revolucijami oziroma po njih ali pa so to revolucijo »uvozile«, izkazujejo toliko skupnih značilnosti, po katerih se hkrati razlikujejo od drugih obstoječih globalnih družb današnjega sveta, pripadajočih različnim razrednim formacijam, da jih upravičeno lahko štejem za zgodovinski pojav *sui generis*, to je za socialistične družbe ali (bolj ohlapno) za družbe prehodnega obdobja. Za vse te družbe je značilen specifični revolucionarni zgodovinski izvor ali vsaj koreniti, z zunanjo pomočjo izvedeni prelom z njihovo prejšnjo kapitalistično ali kako drugo razredno družbeno formacijo. Na novo je bila zgrajena ali vsaj korenito preoblikovana celotna institucionalna in normativna vrhnja stavba družbe na podlagi državne oziroma družbene lastnine proizvodnih sredstev, funkcije vodenja in usmerjanja proizvodnih in družbenopolitičnih procesov so prevzele nove in na novo organizirane subjektivne sile itd.

c) Obstoječe socialistične globalne družbe pa so v številnih pogledih tako različno formirane, da jih ne moremo uvrstiti v eno samo družbeno formacijo. Menim, da je treba na podlagi empiričnega pregleda in analize zgradbe in razvoja socialističnih globalnih družb dvajsetega stoletja razlikovati med vsaj dvema obdobjema in tipoma ekonomskega, razrednega, političnega in splošnega družbenega formiranja socialističnih družb: med družbeno formacijo birokratskega socializma in družbeno formacijo samoupravnega socializma.

Vsaka po našem mnenju ustreza naslednji opredelitvi: »...družbena formacija (se) oblikuje okrog določenega produkcijskega načina oziroma osnovnega produkcijskega odnosa, je ravno odprta kompleksna celota vseh tistih družbenih pojavov, sfer in odnosov, ki jih vključuje in povezuje razredni boj kot pogoj reproduciranja/spreminjanja določenih razrednih odnosov (tj. določenega tipa izkoriščanja) ter jih (pre)oblikuje v skladu s pogoji tega boja. Razredni boj je osnova, skelet in vezivo družbene formacije« (str. 13).

²⁰ Čeprav je v dvajsetem stoletju od razrednih formacij družbe dominanten kapitalizem, so v svetu v večjem ali manjšem obsegu sočasno še vsi ostali razredni načini proizvodnje (praskupnostni, sužnjelastniški, azijski in fevdalni).

Navedeno stališče ima na tem mestu seveda šele hipotetični pomen, in torej predstavlja uvod v empirično, problemsko, konkretno-zgodovinsko raziskovanje, ki naj šele ugotovi, ali sta obe predhodno označeni socialistični družbeni formaciji zares tudi dva »celovita živa organizma s posebnimi zakonitostmi svojega nastanka, funkcioniranja, prehoda v višjo obliko, transformiranja v drug družbeni organizem« (Lenin).

d) V marksistični literaturi so za označevanje določenih družbenih oblik, razsežnosti in razvojnih stopenj socializma že uporabljeni pojmi državnega socializma (Vranicki), državnomonopolističnega socializma, etatičnega socialističnega sistema (Kerševan), etatičnega načina proizvodnje (Lefebvre), birokratskega kolektivism (Rizzi), stalinizma (Vranicki), etatizma (Supek), administrativnega socializma ipd. Konceptija, za katero se zavzemam, v veliki meri soglaša z vsebino in spoznavno funkcijo teh pojmov, vendar pa jim želi dodati še celovito teoretično razsežnost marksistične teorije družbenih formacij. To pa bi pomenilo, da bi bilo treba raziskati tudi veljavnost naslednjih temeljnih domnev:

- birokratski sistem socializma predstavlja specifično celoto proizvodjalnih odnosov, katerih narava je hierarhična, državno-administrativna oziroma birokratska (v formalno organizacijskem pomenu tega pojma);

- ustrezn sistem proizvodjalnih odnosov pogojuje specifično naravo razrednega in slojevskega grupiranja, katerega osnovo tvori diferenciacija po kriteriju politične in ekonomske moči; kolikor je ta moč osamosvojena in dobiva funkcijo sredstva za prisvajanje presežne vrednosti, dobivajo ustrezni posamezniki, sloji, grupacije (zlasti državna in partijska birokracija in tehnokracija) tudi razredno naravo;

- etatični produkcijski način ter ustrezne razredne in druge družbene odnose povezujejo v celovit sistem specifične institucionalne in normativne prvine pravne in politične vrhnje stavbe ter idejne nadgradnje; te prvine so pogoj in sredstvo povezovanja, konserviranja in reproduciranja vseh elementov družbene formacije birokratskega socializma v specifično in obstojno strukturo;

- tudi razredni boj in drugi globalni družbeni spopadi imajo specifično obliko, na primer, delavskih stavk in prekinitev dela, množičnih gibanj, političnih in ekonomskih kriz, revolte intelektualcev, zlasti pa politične in družbene akcije subjektivnih sil, ki predstavljajo avtentične interese delavskega razreda; ta boj pa je ravno sredstvo reproduciranja in spreminjanja obstoječih razrednih in z njimi povezanih družbenih odnosov.

e) Družbeno formacijo samoupravnega socializma prav tako označuje določen zgodovinski način njenega nastanka, ki v primeru jugoslovanske družbe sovпада s fazo oborožene delavske revolucije v povezavi z narodnoosvobodilnim bojem, ter z bojem delavcev in njihovih subjektivnih sil proti novo nastalim razrednim grupacijam birokracije in tehnokracije.

Znane so tudi konkretne družbene razsežnosti družbene formacije samoupravnega socializma in področjih proizvodnje in odnosov (delavsko samoupravljanje), zadovoljevanja nematerialnih potreb (svobodne menjave dela), političnega sistema (delegatski sistem v povezavi s pluralizmom samoupravnih interesov), razrednega boja (avantgardna, idejno usmerjajoča vloga subjektivnih sil, njihova frontna organiziranost), družbene zavesti (ustvarjalni marksizem, svobodna in ustvarjalna, socialistično usmerjena samoupravno zavestna osebnost) in mednarodnih odnosov (neuvrščenosti, pravica do samoodločbe in samostojnega, svobodnega razvoja vseh narodov in narodnostnih skupin, pravica do lastne poti v socializem).

Tudi zgoraj skicirane razsežnosti so funkcionalno povezane in tvorijo specifično strukturo določene družbene formacije. Naša temeljna raziskovalna hipoteza je, da se svet socializma nahaja na prehodu od družbene formacije birokratskega v formacijo samoupravnega socializma. Rezultati že izvedenih ali še načrtovanih empiričnih raziskav konkretnih razvojnih procesov, ki so povezane z pojmovno razvito marksistično teorijo družbenih formacij (socializma) ali z njo utemeljene, pa so lahko učinkovita idejna podlaga izhodišč, pogojev in učinkov boja subjektivnih sil za komunistično preobrazbo sodobnih socialističnih družb, v našem primeru za transformacijo družbene formacije birokratskega v družbeno formacijo samoupravnega socializma.

IV. Sklepne pripombe

Še nekaj sklepnih pripomb. Dosedanje so kljub siceršnji visoki stopnji pojmovne urejenosti Kerševanovega dela vendarle opozorile na nekaj neskladnosti in nedoslednosti. Slednje so po mojem mnenju v veliki meri posledica avtorjeve odločitve, da člankov in razprav, ki so bili napisani in objavljeni samostojno, v različnih časovnih obdobjih, ne priredi še posebej za objavo v tej knjigi. V drugi, spremenjeni, dopolnjeni in izpopolnjeni izdaji knjige, do katere upamo, da bo prej ali slej prišlo, bi bilo te nedoslednosti moč odpraviti, seveda v korist poznejših, bolj dognanih avtorjevih spoznanj.

Nekaj nejasnosti, dvoumnih opredelitev ali nedoslednosti pa je vsekakor pripisati sami naravi in procesu teroretičnega raziskovanja, katerega proizvod je pričujoča knjiga: avtor, in v tem pogledu ni Kerševan nobena izjema, včasih sam ne pozna dokončnega odgovora na določeno vprašanje. Problem zato ostaja nujno odprt in celo polemično zastavljen. Tovrstne neskladnosti pa je pravzaprav treba šteti avtorju v prid, saj kažejo, da si ni prizadeval problem prikriti ali ga na videz odpraviti z zasilnimi, poenostavljenimi in neprepričljivimi formulacijami.

Tretji možni izvor šibkejših točk študije je treba iskati v nekakšni akademski čistosti njene pojmovne zgradbe. Le na redkih mestih si je avtor »umazal roke« z aplikacijo svoje teorije na konkretne zgodovinske,

ekološko in družbenopolitično opredeljene pojave in probleme. Empirično in problemsko raziskovanje družbene prakse slej ko prej ostaja pomembni preizkusni kamen katerekoli teoretične zgradbe, marksistične pa še posebej. Tudi v tem pogledu bi naslednja, dopolnjena izdaja knjige nadoknadila vrzel, ki bi jo še najlaže in »avtentično« lahko izpolnil avtor sam.

Na koncu bi želel poudariti še, da je pričujoče delo treba označiti za samostojni, osebno odgovorni in izvirni prispevek k razvoju marksistične družbene teorije. Študija je značilen primer in dokaz, da sodobni marksizem ni in ne more biti niti citatološka eksegeza klasičnih del, niti njihova učbeniška ali v kakem drugem pogledu dogmatična sistematizacija, niti zgolj rezultat marksoloških akademskih raziskovanj.

Mislím, da bi poglavitno vsebino knjige morali opredeliti najprej kot specifično Kerševanovo marksistično teorijo družbenih formacij in razrednega boja, in šele nato kot »specifično marksistično teorijo« (družbenih formacij in razrednega boja). Tej moji opredelitvi pa so seveda povsem tuja razmišljanja o tem, ali je neki teoretičen prispevek bolj ali manj ortodoksen ali heretičen glede na »glavni tok« marksistične misli. Teoretično ustvarjalnost omogoča šele pluralizem različnih smeri, šol in teorij znotraj marksizma, ki se med seboj kritično soočajo, dopolnjujejo in vzajemno spodbujajo.

AKIHIRO ISHIKAWA

Samoupravni eksperimenti na Japonskem

Naraščajoče zanimanje za samoupravljanje

Na Japonskem so se začeli močno zanimati za samoupravljanje ob koncu šestdesetih let, ko so začeli prihajati na dan številni družbenoekonomski problemi, povezani s hitro rastjo japonskega gospodarstva.*

V zvezi s tem je tudi vse močnejše uveljavljanje delavskega in socialističnega gibanja. Že takoj po drugi svetovni vojni so nastala številna podjetja, ki so jih nadzorovali in upravljali delavci, vendar niso dolgo živela: že ob koncu štiridesetih let so zvečine vsa propadla.

Za petdeseta leta so značilna prizadevanja podjetnikov po industrijskem miru, ki naj bi omogočil racionalno in inovativno proizvodnjo ter večjo delovno storilnost. Delavska gibanja so v tem obdobju poskušala razviti boj proti racionalizaciji proizvodnje, vendar jim to v večini primerov ni uspevalo. Številni sindikati, zlasti njihove organizacije v velikih podjetjih, so se postopoma preusmerili v svetovalno sodelovanje z upravami.

V drugi polovici šestdesetih let je nastal nov položaj: delavci so bili vse bolj ravnodušni do sindikatov, zaradi uvajanja nove tehnologije pa je naraščala odtujenost pri delu. Njihove plače so sicer vse bolj rasle, ni pa hkrati rasla tudi njihova zadovoljnost z delom. Nastala je nova vrsta delavskega gibanja, ki ni bilo več usmerjeno zgolj v gospodarske probleme, ampak se je vse več ukvarjalo s samoupravljanjem. Nekateri voditelji novega gibanja so bili pod vplivom francoskih teoretikov, ki so pisali o »novem delavskem razredu«, in francoske socialistične partije, drugi pa so se zavzemali za marksistično-leninistično idejo o delavski kontroli. Oboje je sovpadalo z vse bolj kritičnim odnosom japonskih socialistov do sovjetskega sistema. Dejstvo je, da je bila teorija japonskih socialistov še v sedemdesetih letih večidel uvožena iz Francije in Jugoslavije ali pa se je naslanjala na Gramscija ter da v glavnem ni rasla iz

* Akihiro Ishikawa je profesor na tokijski univerzi Chuo (oddelek za sociologijo).

japonske stvarnosti. Sele porajanje delavskega samoupravljanja, ki se je pred nedavnim začelo v manjših in srednjevelikih bankrotiranih podjetjih, je na Japonskem vzbudilo veliko zanimanje in tudi velika pričakovanja.

Zaradi novega položaja, ki je spodbudil delavsko gibanje, so postali na ideje o samoupravljanju pozorni tudi japonski podjetniki. Le da je njihov zornik kot drugačen: samoupravljanje jih zanima z vidika dviganja delovne morale in stopnjevanja produktivnosti.

Med hitro gospodarsko rastjo v petdesetih in šestdesetih letih so postale številne gospodarske organizacije giganti z vsemi slabimi stranmi birokratizacije. Uprave so bile prisiljene k ukrepom, ki naj bi zmanjšali fluktuacijo delavcev, spodbudili delovno moralo ipd. Zato so začele v neposredni proizvodnji uvajati »samoupravne skupine«, ki naj bi pomagale, da bi se delavci navezali na podjetje in obrat. S tem ko bi dobili več samostojnosti pri odločanju in delovanju, naj bi se dvignila tudi njihova delovna morala. Vse to početje temelji na težah o »humanizaciji dela«, »dezalienaciji dela« in »spoštovanju samostojnosti«, neoalokrat pa ga podpirajo tudi behavioristične vede. Širi se zlasti v velikih, pa tudi v srednjih in manjših gospodarskih organizacijah.

Tretja smer zanimanja za samoupravljanje se je oblikovala zunaj delavskega gibanja in tudi zunaj vodilnih struktur. Izvira iz teženj po »utopičnih skupnostih«. Od druge polovice šestdesetih let se med mlajšo generacijo krepi odpor do tehnokracije in individualizacije v množični družbi; uveljavlja se ideja o komunalni družbi. Nekatere od teh teženj so se izrazile v skupinskih gibanjih in v ustanavljanju novih komun. V zvezi s tem je znova naraslo zanimanje za »utopične komune«, za kakršne so se zavzemale starejše generacije. O tem so veliko pisali tudi časopisi, tako da so postale komune prava modna tema.

Vsak od teh tokov se je rojeval neodvisno od drugih, vseeno pa je vsem trem skupno to, da poskušajo premagati težave sodobne japonske družbe. Poskusi, ki so se začeli v sedemdesetih letih, potekajo še naprej. Po strukturi in funkciji jih lahko delimo na štiri oblike samoupravljanja:

1. samoupravljanje sindikatov v bankrotiranih podjetjih,
2. delavci kot solastniki in soupravljalci v majhnih in srednjevelikih podjetjih,
3. samoupravna dejavnost majhnih proizvajalnih skupin v velikih podjetjih,
4. utopične komune.

V nadaljevanju bomo opisali njihovo empirično strukturo in dinamiko.

I. Samoupravljanje sindikatov v bankrotiranih podjetjih

V zadnjih nekaj letih je število srednjih in majhnih podjetij, ki so bankrotirala, razmeroma veliko: 15.641 v letu 1976, 18.471 v letu 1977, 15.875 v letu 1978. V večini takih podjetij ni organizacije sindikatov, zato

so ob bankrotu podjetja delavci pogosto odpuščeni, ne da bi dobili odpravnino, včasih pa ne dobijo niti mesečne plače, če pride do bankrota pred koncem meseca. Tam, kjer sindikati obstajajo, delavci zahtevajo izplačilo osebnih dohodkov in odpravnino; to pogosto sproži spore med sindikati in drugimi upniki bankrotiranega podjetja. Ko sindikat doseže svoje (najpogosteje šele prek sodišča), je njegove dejavnosti konec: delavci se, potem ko prejmejo svoje dohodke, razkropijo na vse strani. Tak je vsaj običajni postopek.

Pred nedavnim pa se je začelo dogajati nekaj novega: delavci ne zahtevajo več samo izplačila dohodkov in nadomestil, ampak usmerjajo svojo dejavnost tudi v oživitev podjetja.

Med najbolj znanimi primeri je delavsko samoupravljanje v podjetju Petri, ki izdeluje fotografske aparate. Podjetje je jeseni leta 1977 bankrotiralo. Sindikat je sklenil z vodstvom podjetja sporazum, da lahko še naprej uporablja zgradbo, stroje in zaloge materiala ter z njimi upravlja. Vodstvo je zapustilo podjetje, prav tako tudi veliko delavcev. Od 660 zaposlenih jih je ostalo samo 170, zvečine proizvodnih delavcev. Obnovili so proizvodnjo in začeli izdelovati nov tip fotografskega aparata. Svoje izdelke prodajajo sindikatom in ne na trgu. Plače so skromne, manjše kot prej, vendar še vedno višje od minimuma. Vse vodstvene posle opravlja sindikalna organizacija. Vodoravna in navpična delitev dela ni strogo izpeljana. Doslej tovarni še ni uspelo prodreti na tržišče, zato je še zmeraj odvisna od prodaje drugim sindikatom. Nameravajo pa rekonstruirati podjetje in si ustvariti svoj lastni trg.

Na podoben način so delavci obnovili tudi druga podjetja, kot Paramount (tovarno čevljev), Chobunsho (založniško hišo), Van (trgovina z oblekami) itd. Največ jih je v Tokiu, najti pa jih je tudi po drugih mestih.

Nekatera podjetja so delavci že tudi rekonstruirali, kot na primer tovarno čokolade Fujiya Seika. Podjetje je jeseni 1977 bankrotiralo, in prevzel ga je sindikat, potem ko je sklenil dogovor z lastniki, da lahko uporablja prostore, opremo in prodajno mrežo. Trgovec, ki je bil naklonjen sindikatom, je omogočil podjetju uspešno poslovanje. Na podlagi ugodnih poslovnih rezultatov je sindikat ustanovil novo podjetje z istim imenom, kot ga je imelo prejšnje – Fujiya Seika. V tem novem podjetju ni več sindikata. Delavci so delničarji podjetja, upravljanje pa je povsem javno. Plače so nekoliko višje kot v podobnih podjetjih, razlike v višini dohodkov pa precej manjše: najvišje plače so le trikrat višje od najnižjih. Podjetje ima pet direktorjev: tri vodilne sindikalne delavce in dva managerja iz bivšega podjetja. Delitev dela je toga, pa naj gre za navpično ali vodoravno. Obstaja tudi dosledno razlikovanje med stalnimi delavci (poprejšnjimi delavci, člani sindikata, ki so postali delničarji) in priložnostnimi delavci, ki so praviloma zaposleni le občasno.

Primer nam kaže, da se potreba po samoupravljanju zmanjšuje, kakor hitro samoupravljanje doseže svoj cilj in začno posli cveteti. V Fujiyi spočetka niso poznali hierarhičnega razlikovanja med delavci: vsi so bili

tesno medsebojno povezani in imeli so visoko delovno moralo. Podoben položaj lahko še zmeraj najdemo v Petri in drugih podjetjih. V drugi fazi, ko se samoupravljanje do neke mere razvije, pa se razlikovanje med delavci in vodstvom stopnjuje. V tretji fazi postane vodstvo od delavcev neodvisno, delavci pa ostajajo vse bolj brezbrizni za poslovanje podjetja. Na ta način nastane nova hierarhija.

Obstajajo pa tudi drugačne oblike samoupravljanja. Vzemimo za primer ribiško zadrugo na otoku Amami-Ošima, ki leži med Kiušujem in Okinavo. Ko je ribiško podjetje bankrotiralo, so delavci zbrali denar in podjetje odkupili. To se je zgodilo že leta 1920, tako da je zadruga stara več kot pol stoletja. V njej so še danes živa načela, ki so jih sprejeli ob ustanovitvi: enakost denarnih vlog, enakost delovne obremenitve in enakost v delitvi. Pravice na podlagi vložnega denarja se dedujejo, tako da delata zdaj v zadrugi že druga in tretja generacija. Zadružniki živijo v majhnem naselju. Družbenoekonomske razlike med njimi so majhne, njihova miselnost in način življenja pa sta zelo homogena. Zdi se, da okolje, v katerem prevladuje popolna enakost, podpira samoupravljanje. Tu so razmere precej drugačne kot v mestih, tako da lahko govorimo o precej izjemnem pojavu za visoko industrializirano in urbanizirano državo.

II. Delavci kot solastniki v srednjevelikih in majhnih podjetjih

V nasprotju s samoupravljanjem v bankrotiranih podjetjih, v katerih vladajo slabe gospodarske razmere, so ta podjetja gospodarsko uspešna in beležijo hitro rast. Uprava si zato prizadeva za čim večjo produktivnost dela in stalnost delovne sile.

Da bi dosegli ta cilj, skušajo lastniki in vodilni v manjših podjetjih deliti svoj kapital in upravljanje z delavci. Tipičen primer je Komiya, tovarna peciva, ki je bila ustanovljena v Tokiju leta 1953. Lastniki in hkrati upravniki so bili zaskrbljeni zaradi velike fluktuacije med kvalificiranimi delavci, zato so leta 1954 začeli deliti kapital z delavci in uvedli sistem mesečnih sestankov, na katerih so delavcem pojasnjevali finančno stanje in poslovne probleme podjetja. Delavci so bili sprva nezaupljivi, potem pa so začeli čutiti vse močnejšo pripadnost podjetju. Njihova delovna morala in produktivnost sta nenehno rasli. Prostovoljno so delali tudi po 14 ur dnevno. Odpirali so nove podružnice: do leta 1970 so jih ustanovili že 14. Plače delavcev so bile občutno višje kot plače delavcev v podobnih podjetjih. Direktorje so volili vsi zaposleni, razlike v plačah pa so bila majhne (1:3 med najnižjo in najvišjo). Vsaka podružnica je imela samostojno upravo. Na čelu celotne uprave podjetja je bil glavni direktor, ki je vodil poslovni odbor. Poslovne razmere so bile v šestdesetih in sedemdesetih letih ugodne, zato je podjetje hitro raslo. Uprava za kadrovske zadeve je postajala funkcionalno vse bolj neodvisna, zaposlenih pa se

je zaradi tega vse bolj loteval občutek, da so mezdni delavci. Sčasoma je postala ločitev med upravljanjem in administracijo neizbežna. Tako so se leta 1974 vse podružnice osamosvojile. Samoupravljanje je bilo ukinjeno, lastništvo nad kapitalom pa se je omejilo na direktorje. Sestankov z delavci ni več. Ukinitvev samoupravljanja je pospešilo tudi prilagajanje podjetja na zaostrene konkurenčne odnose, ki prevladujejo v ekonomskem okolju.

Iz tega primera lahko vidimo, da je samoupravljanje dobro delovalo v ugodnih gospodarskih okoliščinah, v zaostrenih razmerah pa je prenehalo funkcionirati. Samoupravljanje je bilo v tem primeru sredstvo za prilagoditev konjunkturnemu okolju. Ker pa je bilo samoupravljanje delavcem podeljeno od vodstva, delavci tudi niso protestirali, potem ko ga je vodstvo ukinilo. Bilo je podrejeno, ne priborjeno samoupravljanje.

Podoben primer je tudi restavracija Hikobanban; v predmestju Tokia je želela odpreti podružnico, vendar ni mogla dobiti ustreznega osebja. Eden od managerjev je predlagal podjetju, da naj da novo podružnico v upravljanje študentskemu klubu, ki je bil pripravljen prevzeti celotno upravljanje podružnice. Predlog je bil sprejet in uresničen. Toda študenti so kmalu začeli zaposlovati priložnostne delavce in dninarje. Bili so sicer zainteresirani za samoupravljanje, vendar niso imeli nobenih izkušenj in nobenega ideološkega prepričanja. Kakorkoli že, Hikobanban je izkoristil energijo in iniciativo mladih, ni pa jim prepustil tudi lastništva nad podružnico.

III. Samoupravna dejavnost majhnih proizvodjalnih skupin v velikih podjetjih

Ko se v šestdesetih letih začela nastajati velika podjetja, so njihova vodstva začela spoznavati, da morajo neogibno uvesti nove medosebne odnose, če hočejo, da bodo delavci bolj motivirani za delo in bolj vključeni v delovno okolje, ki sta ga zajeli nova tehnologija in nova organizacija dela. Poleg tega je bilo med mladimi delavci vse bolj opaziti željo po uveljavljanju osebnih sposobnosti ter tudi po razvijanju znanja in izkušenj. Tako je nastal nov tip medosebnih odnosov, in sicer je zaživel v bolj ali manj prostovoljno nastalih malih skupinah, ki se ukvarjajo z izboljšavo svojega dela in delovnega okolja.

To novo gibanje se je začelo leta 1962, najprej z oblikovanjem skupin za kontrolo kvalitete. Potem se je pojavilo gibanje za odpravo napak (Zero defect movement), ki se je precej hitro razširilo tako po malih kot velikih podjetjih. Delavci so na te skupine reagirali dokaj pozitivno, pa tudi sindikati jim niso nasprotovali. To je opogumilo vodstvo v podjetjih, da so začela bolj sistematično uvajati male skupine. Japonska zveza za železo in jeklo je uvedla odbore »jishu kanri« v letu 1969 (»jishu kanri« je pravzaprav japonski izraz za samoupravljanje), namen teh odborov pa

je bil razvijanje skupin za kontrolo kvalitete. Jishu kanri pomeni danes samoupravno aktivnost malih skupin, ki imajo izhodišče bodisi v skupinah za kontrolo kvalitete, bodisi v skupinah za odpravo napak. Japonska zveza za železo in jeklo definira dejavnost »jishu kanri« (JK) kot »skupinsko aktivnost delavcev iz iste proizvodilne enote. Delavci sami volijo skupinovo vodjo, sami sebi določajo cilje in jih skušajo tudi sami realizirati«. Anketa, ki jo je leta 1977 izvedel upravni odbor Japonske zveze za železo in jeklo, je pokazala, da so v 68% velikih podjetij že uvedene skupine JK.

Anketa, ki jo je opravil center za človekov razvoj v 124 skupinah iz 6 podjetij, je opozorila na nekatere zanjilnosti. Dejavnost malih skupin je v 80% primerov spodbudila skupina vodilnih ljudi, največkrat kar nižji vodilni delavci. Predmet dejavnosti je bil v večini primerov opredeljen v skupnem razgovoru delavcev z mojstri: v 63% primerov je mojster nakažal splošne smernice, skupina delavcev pa je potem odločala o predmetu dejavnosti samostojno; v 18% primerov je skupina delavcev odločala o tem skupaj z mojstrom. V nobeni izmed proučevanih skupin ni delovnih nalog določil mojster sam.

Najpogostejši predmet obravnave je učinkovitost dela in kvaliteta izdelkov. V nekaterih skupinah zelo pogosto razpravljajo tudi o varnosti pri delu. Večina, 56% skupin, ima sestanke enkrat mesečno, 24% skupin dvakrat ali trikrat mesečno in 10% skupin kar enkrat tedensko. V 75% primerov se udeležujejo sestankov vsi člani skupine; v 46% primerov razpravljajo vsi člani skupine, v 27% primerov razpravlja na sestankih večina delavcev, v 19% primerov pa dobra polovica delavcev. V 39% skupin je vodja skupine izbran soglasno s strani delavcev, v 9% primerov člani zamenjujejo vodjo skupine, v 25% primerov pa vodjo skupine imenuje vodilni. Kar 51% vseh članov skupin je že opravljalo funkcijo skupinovo vodje.

Večina delavcev meni, da so v skupinah razvili svoje izkušnje, izpopolnili znanje o delu, ki ga opravljajo, zboljšali vodenje ter povečali delovno učinkovitost in moralo.

Seveda lahko rečemo, da dejavnosti malih skupin v neposredni proizvodnji ne pomeni samoupravljanja v pravem pomenu te besede; to aktivnost lahko obravnavamo celo kot obliko manipulacije z delavci. Toda hkrati moramo omeniti, da so se te skupine razvijale dokaj neodvisno, pa čeprav so bile v začetku spodbujene od zgoraj in omejene le na probleme produktivnosti. Prav tako je res, da delavci najdejo več zadovoljstva v delu prav zaradi tega, ker sodelujejo v teh skupinah.

Zadnje čase se poudarja, da je težki gospodarski položaj slabo vplival na samostojno dejavnost teh skupin. Njihova dejavnost je namreč ustrezala vodstvom podjetij v času dobrih gospodarskih okoliščin. V sedanjem položaju pa vodilnim ni več do takšne samostojnosti skupin v proizvodnji. Opaziti je, da mojstri neposredno posegajo v delo teh skupin, da jih strogo nadzirajo in usmerjajo v uresničevanje kratkoročnih interesov vodstva. Male skupine nimajo nobene moči, da bi se uprle tem težnjam vodilnih.

IV. Utopične komune

V procesu modernizacije japonske družbe so nastajale številne eksperimentalne »namenske« oziroma »utopične skupnosti«, ki so skušale gojiti človeško solidarnost nasproti rastoči individualizaciji in mehanizaciji človeških odnosov, tehnokratizaciji in birokratizaciji. Časopis Chiiki Kaihatsu (Regionalni razvoj) je v svoji 5. številki leta 1977 zabeležil 40 tovrstnih skupnosti (čeprav jih je najbrž precej več). Ob teh delujejo seveda tudi potrošniške »skupnosti« in skupine hipijev, pa tudi takšne, ki na samoupravni način opravljajo nekatere skupne družbenoekonomske funkcije.

Nekatere od teh skupnosti so se rodile v gibanju nove levice ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, so pa tudi skupnosti, ki imajo dolgo zgodovino in tradicijo. Kot primer lahko omenimo Ittoen v Kiotu, Shinkyō Dojin v Nari, Oyamoto Ajisai Mura v Nari in Yamagishi Kai, ki ima svoje podružnice po vsej Japonski. Večina teh skupnosti temelji na kmetijski gospodarski dejavnosti in na izrazito avtarkični orientaciji. Člani skupnosti so pod močnim vplivom nekakšne religije trdega življenja. V teh skupnostih niso v skupni lastnini samo proizvajalna sredstva, ampak tudi potrošniške dobrine.

Skupnost Ittoen, na primer, ima okoli 300.000 m² zemlje, zgradbe s površino okoli 10.000 m² pa vključujejo kmetije, kmetijski laboratorij, oddelek za šivanje in oblačila, šolo, otroški vrtec, tiskarno, založbo in podobno. V okviru te skupnosti živi okoli 300 oseb, od otrok pa vse do 90-letnih starčkov. V skupnosti ne poznajo privatne lastnine niti denarnih izplačil za delo. Načelo njihovega življenja je, da je treba iz življenja odstraniti vse vzroke in elemente osebnih konfliktov. Ta življenjska filozofija izvira od njihovega ustanovitelja, ki je začel uveljavljati svoje izkustvo že pred drugo svetovno vojno.

Drug takšen tipičen primer je Yamagishi Kai. Nastal je v letu 1953 kot nekakšno ideološko gibanje, katerega cilj je bila utopična skupnost, temelječa na iskrenem prijateljstvu ter na odpravi nasprotij in nasilja med ljudmi. To načelo je dobilo tudi ime »jamagišizem«. V letu 1961 so začeli prakticirati »jamagišizem« v različnih krajih Japonske, vendar pa so bile skupine majhne, zato so se odločile poiskati ustrezen kraj, v katerem bi se lahko združile v večjo skupnost. Predstavniki posameznih skupin so se leta 1969 zbrali in ustanovili dokaj veliko skupnost v Tsu (Mei ken). Člani novoustanovljene skupnosti so stari poprečno 23 let. Vseh je 300, v lasti pa imajo 7 ha zemlje. Ukvarjajo se pretežno s kmetijstvom; redijo okoli 150.000 kokoši. Sami skrbijo za vzgojo in otroško varstvo, kuhajo, perejo, delajo na polju, zidajo, redijo prašiče, nakupujejo in prodajajo. V odločanju in v upravljanju sodelujejo vsi člani skupnosti. Težijo k soglasnemu sklepanju, za izvajanje sklepov pa izvolijo vsake pol leta 3 osebe.

Lahko bi se reklo, da te skupnosti zanikajo prevladujoče vrednote industrijske družbe, kot so: individualizem, meritokracija, logika učinko-

vitosti in podobno. Sleherni član skupnosti je zavestno izstopil iz prevladujočega načina življenja in teži k tesni človeški povezanosti, v kateri ima pomembno vlogo nekakšna religija. Ideološka indoktrinacija in religiozne ceremonije so nenehno prisotne, čeprav je znano, da v duhovnem življenju Japoncev religije nimajo velikega pomena. Najbrž se prav zaradi tega vedno znova pojavljajo religiozna gibanja, ki povzemajo elemente iz budizma in šintoizma ali pa kar iz obeh hkrati. Ta religiozna gibanja združujejo posameznike, ki so potisnjeni na rob sodobnih družb. Toda osebe, ki so bile socializirane v vrednotah moderne industrijske družbe, ne morejo potrpežljivo prenašati skupinskega življenja, pa čeprav v začetku sodelujejo z velikim zanimanjem in zavzetostjo.

Nekaj pripomb

Če skušam označiti vsako od omenjenih štirih vrst samoupravljanja z razvojnega vidika, lahko imenujemo prvo z bankrotom »izzvano samoupravljanje«, drugo »od lastnikov ali uprave podarjeno samoupravljanje«, tretjo »od vodilnih pospeševano samoupravljanje« in četrto »ideološko utemeljeno samoupravljanje«.

V samoupravljanju prvega tipa doživljajo delavci visoko stopnjo solidarnosti ter kažejo visoko stopnjo morale in iniciative. Na podlagi teh značilnosti se oblikujeta tudi visoka družbenoekonomska enakost med člani in dokaj gibljiva nehierarhična organizacijska struktura. Seveda pa se vse to dogaja le v prvi fazi samoupravnega gibanja. Kasneje kljub spremenjeni zavesti delavcev prvotna čustva vse bolj slabijo. Nastajajo nove interesne razlike med delavci in vodstvi, medtem ko organizacijska struktura vse bolj zgublja na enakosti in fleksibilnosti. Vzroka za te spremembe ne smemo iskati zgolj v dejstvu, da se mora podjetje prilagoditi težavnim okoliščinam (trgu, finančnim okoliščinam), saj ponekod, kot na primer v tovarni Fujiya Seika, za prodajo izdelkov v celoti jamči grosist. Prav tako je pomembno, na primer, da ribiška zadruga na Amami-ošimi živi že dolgo časa, pa čeprav deluje v okviru svobodnega trga. Vzrok za stanovitnost te zadruge je prav gotovo soroden način življenja, enotna zavest, intimni kontakti in tradicionalne vezi, ki se raztezajo znotraj in tudi zunaj delovnega okolja. Člani zadruge sicer nimajo neke koherentne ideologije samoupravljanja ali samovladanja, imajo pa skupne običaje, na podlagi katerih vzdržujejo svojo skupnost. Delavci, ki živijo urbani način življenja, ki so zunaj delovnega okolja individualizirani in ločeni, najbrž dokaj težko vzdržujejo samoupravne odnose. Po drugi strani pa ima sleherni delavec potrebo po lastni iniciativi in po tem, da njegova aktivnost ni strogo omejena z direktivami od zgoraj. Razumljivo je torej, da ukrepi, s katerimi se do neke mere omogoča samoupravljanje v okviru delovnega procesa, motivirajo delavce k bolj učinkovitemu delovanju. Iz teh razlogov drugi in tretji tip samoupravljanja dokaj dobro delujeta, če je

gospodarska rast ugodna. Drugi tip samoupravljanja je mogoče precej zlahka ukiniti, če se gospodarske razmere poslabšajo. Delavci na to pristanejo brez upiranja, ker pač nimajo nobene trdne filozofije samoupravljanja.

Zanimivo bi bilo ugotavljati eventualne konvergentne procese pri oblikovanju končne strukture in pri prvem in drugem tipu samoupravljanja, tj. pri samoupravljanju, ki je bilo izzvano po bankrotu, in pri podarjenem od zgoraj.

Tretji tip samoupravljanja vzbuja pozornost pri mnogih podjetnikih, ker omogoča iniciativo delavcev v velikih organizacijah. Za zdaj se ta tip samoupravljanja navezuje na gibanje za kontrolo kvalitete, ki stremi k oblikovanju delovnega okolja kot življenjske celice in ne samo kot proizvodjalne enote. Vendar pa je ta način samoupravljanja često ogrožen zaradi odpuščanja delavcev: v ladjedelniški industriji smo, na primer, ugotovili, da male socialne skupine, ki so se izoblikovale ob skupinski aktivnosti, nenehno doživljajo dezorganizacijo, ker morajo delavci zapuščati podjetje.

Orisali smo štiri tipe samoupravljanja na Japonskem. Vsak od njih ima svoje probleme in težave, vendar pa imajo tudi marsikaj skupnega ali vsaj podobnega. Kljub temu pa moramo ugotoviti, da je na Japonskem zelo malo sil, ki bi bile sposobne teoretično, praktično ali ideološko intenzivirati te štiri tipe samoupravljanja.

Prevedel: Veljko Rus

ALEKSANDAR M. VACIĆ

Socialistični gospodarski razvoj v luči zgodovinske izkušnje

(S posebnim ozirom na Jugoslavijo)

1. Med svojim tridesetletnim razvojem po socialistični revoluciji je jugoslovanska ekonomska misel obravnavala številna vprašanja ekonomske teorije in ekonomske politike socialistične družbe. Tako je nastala obsežna literatura, po kateri je jugoslovanska ekonomska veda ena izmed najbolj dinamičnih v socialističnih državah.

Če pogledamo strukturo objavljenih del, pa dobimo vtis, da se v obravnavanem obdobju niso razvijala vsa področja enako intenzivno. Med objavljenimi deli prevladujejo študije, ki so posvečene gospodarskemu sistemu, in dela, ki se ukvarjajo z ožjimi ali širšimi problemi ekonomske politike. Naroče pa je dosti manj govora o problemih gospodarskega razvoja, če izvzamemo tisti njihov krog, ki zadeva povezovanje jugoslovanskega gospodarstva s svetovnimi gospodarskimi tokovi. Širše razprave o gospodarskem razvoju so potekale največkrat v času pripravljanja novih srednjeročnih razvojnih načrtov, tako da je neposredni povod za obravnavanje teh vprašanj največkrat izključeval možnost, da bi se obravnavala na obči teoretični ravni.

Upošteva je navedene okoliščine, je znanstveno društvo SR Srbije, v katerem je okrog petina članov ekonomistov, ob koncu leta 1977 sprejelo sklep o organiziranju znanstvenega simpozija s temo, navedeno v naslovu tega prispevka – *Socialistični gospodarski razvoj v luči zgodovinske izkušnje*. Tak sklep je Znanstveno društvo sprejelo, zavedajoč se, da je nujno potrebno začeti s

kritičnim preverjanjem vse zgodovinske izkušnje in z njo povezane teorije socialističnega gospodarskega razvoja. Po mnenju članov društva narekujejo to potrebo tako različnost objektivnih pogojev za razvoj posameznih socialističnih držav kakor tudi hkrati napredek teorije gospodarskega razvoja, ki vse bolj opozarja na eni strani na omejeno veljavnost nekaterih prej splošno sprejetih načel socialističnega gospodarskega razvoja, na drugi strani pa na prej neznane, danes pa bistvene sestavine in možnosti njegove optimalizacije.

2. Glede na vse te okoliščine je bil simpozij organiziran z namenom, da bi razpravljajal predvsem o treh kompleksnih temah:

a) *Splošna vprašanja gospodarskega razvoja v socializmu* (tempo razvoja, tehnični razvoj, zaposlenost in zaposlovanje, razmerje med zunanjimi in notranjimi merili gospodarskega razvoja, vodenje razvoja itd.).

b) *Problemi razvoja gospodarske strukture v socializmu in v tem okviru vloga posameznih gospodarskih dejavnosti* (razmerje med primarnim in sekundarnim sektorjem družbene reprodukcije, razmerje med kmetijstvom in industrijo, začetni, poznejši in sedanji pomen posameznih gospodarskih dejavnosti za celotni gospodarski razvoj ipd.).

c) *Razmerje med gospodarskim razvojem in razvojem gospodarskega sistema v socialističnih državah* (obče razmerje med materialno-proizvodnim in družbenoekonomskim razvojem v socialističnih državah, družbeni pogoji za optimalizacijo in merila za merjenje učinkovitosti gospodarskega razvoja, delovanje razvojne politike na družbenoekonomske odnose in delovanje posameznih sestavin in celotnega gospodarskega sistema na gospodarski razvoj, možni načini za usklajevanje politike gospodarskega razvoja z razvojem gospodarskega sistema v sodobnih razmerah idr.).

Čeprav je bil simpozij organiziran kot razprava o socialističnem gospodarskem razvoju nasploh, je bil implicitni namen Znanstvenega društva SR Srbije, da bi v okviru te

razprave dobil tako po teoretični kot praktični plati posebno mesto gospodarski razvoj Jugoslavije.

3. Znanstveno društvo je, zato da bi simpozij lahko uspešno potekal, prej zaprosilo več jugoslovanskih avtorjev, naj napišejo referate o posameznih vprašanjih, ki jim je simpozij posvečen. Tako je bilo za simpozij pripravljenih štirinajst referatov, med katerimi se jih je največ ukvarjalo s splošnimi problemi gospodarskega razvoja, nekaj jih je obravnavalo probleme gospodarskega sistema, samo eden pa je obravnaval strukture razvoja. Večina referatov se je eksplicitno dotikala problemov gospodarskega razvoja Jugoslavije, eden pa je obravnaval probleme gospodarskega razvoja Srbije kot ene izmed šestih jugoslovanskih republik. Vsi referati so bili še pred simpozijem objavljeni v 7. zvezku *Naučnega pregleda*, glasila Znanstvenega društva Srbije, in pravočasno razposlani vsem udeležencem.

Simpozija, ki je bil 27. in 28. septembra 1979, se je udeležilo okrog sto znanstvenikov in predstavnikov gospodarskega in javnega življenja v Srbiji. Celotna razprava na simpoziju je bila objavljena v 8. zvezku *Naučnega pregleda*, ki je izšel leta 1980.

Razprava na simpoziju je bila razdeljena na dva dela – splošno razpravo, v kateri so zaporedoma obravnavali vsa tri prej navedena kompleksna vprašanja, in okroglo mizo, na kateri je devet izbranih udeležencev govorilo o *gospodarskem razvoju Jugoslavije glede na različne razvojne modele*.

4. Udeleženci so posamezne probleme socialističnega gospodarskega razvoja obravnavali na podlagi načelnega stališča, da socialistični gospodarski razvoj ni zemljepisno opredeljen, ampak da je kvalitativno določen pojem, katerega značilnosti je mogoče odkriti samo s kritično analizo družbene prakse. Kritična analiza pri tem ni bila pojmovana enostransko, kot preprosto vzporejanje družbene prakse z absolutno, zunaj prostora in časa definiranim razvojnim modelom, kajti tak pristop bi bil zaradi svoje dogmatičnosti nujno jalov. V skladu z marksističnim pojmovanjem odnosa med filozofijo, znanostjo in prakso je bila kritična analiza vzeta kot dialektični proces, v okviru katerega se, izhajajoč iz nekaterih vrednostnih stališč, oblikovanih na podlagi teorije in zgodovine, kritično obravnavajo posamezna vprašanja gospodarskega razvoja in razvoj

kot celota, s tem da se v tem procesu kritično preverjajo tudi vrednostna stališča sama oziroma koncept gospodarskega razvoja, ki je služil kot izhodišče za obravnavo – zato da bi se v nadaljnjem procesu njihovega vzajemnega prepletanja iskale nove poti za spreminjanje obstoječega v novo, ki je v njem potencialno navzoče. V bistvu gre za ustvarjanje svobodne asociacije proizvajalcev, združenja svobodnih ljudi, ki delajo z družbenimi proizvodnimi sredstvi in svoje številne individualne delovne moči zavestno izrabljajo kot enotno delovno silo, združenja, s katerim je Marx pojmovno enačil družbenoekonomske odnose v prihodnji družbi.

Čeprav razprava na simpoziju ni odgovorila na vsa zastavljena vprašanja in tudi ni v vseh točkah dosegla zahtevane političnoekonomske ravni, je vendarle prišla do nekaterih pomembnih spoznanj, ki relativizirajo in včasih skoraj v celoti spodbijajo številne stereotipne predstave o gospodarskem razvoju socialističnih držav in med njimi tudi Jugoslavije.

5. Po običajnih ocenah, ki jih je mogoče srečati v večini virov v socialističnih državah, omogoča socialistični gospodarski razvoj načelno hitrejši gospodarski razvoj kot prejšnji gospodarski sistemi, in sicer na podlagi polne zaposlenosti, hitrejšega in bolj uravnovešenega tehničnega razvoja ter usklajenega razmerja med zunanjimi in notranjimi merili razvoja. Družbena podlaga teh prednosti naj bi bila predvsem družbena lastnina proizvodnih sredstev, odsotnost razrednih protislovij in možnost zavestnega vodenja razvoja na ravni narodnega gospodarstva kot celote.

Udeleženci simpozija niso zanikali nobene od teh potencialnih prednosti socialističnega gospodarskega razvoja, vendar pa so hkrati opozorili, da jih ni mogoče jemati kot danih samih po sebi, ampak da gospodarski razvoj večine socialističnih držav bolj ali manj odstopa od tako postavljene idealne podobe. V tem smislu je simpozij še posebej opozoril, da izpričujejo stopnje rasti v gospodarstvih socialističnih držav težnjo po upadanju, čeprav v povprečju tudi danes močno presegajo ustrezne stopnje rasti v kapitalističnih državah; da se kažejo v stopnjah gospodarske rasti posameznih socialističnih držav vse izrazitejše razlike; da je bil dosedanji razvoj v veliki meri ekstenziven

oziroma da je bil dosežen ob zelo visoki ravni akumulacije narodnega dohodka in naraščanju zaposlenosti delovne sile, ki ni imelo povsod pričakovanih učinkov; da je potekal tehnični razvoj znatno počasneje kot v razvitih kapitalističnih državah, tako da skoraj vse socialistične države tehnologi-jo uvažajo, in da so razlike v ravni tehničnega razvoja med posameznimi dejavnostmi večje, kot bi bilo prav glede na doseženo stopnjo gospodarskega razvoja itd.

Ko so udeleženci poudarjali navedene in druge momente, so ugotavljali, da so na številne razvojne cilje socialističnih držav bistveno vplivale posebne zgodovinske okoliščine njihovega nastanka oziroma potreba, da bi v čim krajšem časovnem obdobju zmanjšale razliko med svojo razvitostjo in razvitostjo najbolj razvitih kapitalističnih držav. Čeprav so udeleženci pokazali vse razumevanje za te okoliščine, so menili, da socialistične družbe niti načelno ne bi smele jemati nobene obstoječe razvojne ravni ali strukture za cilj lastnega razvoja, ampak da bi morale tudi splošne probleme gospodarskega razvoja postavljati na bistveno drugačen način, s tem da bi upoštevale zgodovinske izkušnje, pridobljene tako v socialističnih kot v kapitalističnih državah. Hiter gospodarski razvoj, gledan na ta način, sam po sebi še ne pomeni socialističnega razvoja, tako kot se s hitrim razvojem ne dosegajo samo pozitivni, ampak tudi številni negativni učinki, od strukturalnih pa vse do tistih, ki se nanašajo na varovanje naravnega in družbenega okolja. Dolgoročno gledano, stabilen in uravnovešen gospodarski razvoj brez večjih nihanj in spremljajočih gospodarskih in družbenih pretresov ne zagotavlja samo uspešnejšega gospodarskega napredka, ampak tudi dosti bolj zdravo ozračje za izvajanje sprememb na drugih področjih družbenega življenja, sprememb, brez katerih sploh ne more biti resnične socialistične revolucije in novih družbenoekonomskih odnosov.

Nekaj govornikov je podvomilo tudi v dihotomno obravnavanje gospodarskega razvoja nasploh (kapitalističnega in socialističnega), in sicer so bili mnenja, da je že zdaj treba razvoj obravnavati trihotomno, kot kapitalistični, etetistični in samoupravni. Čeprav je večina udeležencev menila, da je za takšno generalizacijo še prezgodaj, je razprava pokazala, da vsebine pojma socia-

lističnega gospodarskega razvoja še ni mogoče imeti za znanstveno in zgodovinsko docela definirano, toliko bolj, ker danes še niti pojmu kapitalističnega gospodarskega razvoja ni mogoče dati enoznačnega pomena.

6. Če izvzamemo tim. zakon hitreje rasti primarnega sektorja družbene reprodukcije v primerjavi s sekundarnim, ki v večini socialističnih držav še danes velja kot znanstvena in politična konstanta, so problemi razvojne strukture eno izmed najmanj obravnavanih področij socialističnega razvoja. To se je pokazalo tudi na simpoziju, saj je število pripravljenih referatov (eden izmed štirinajstih) in govornikov, ki so ta vprašanja analizirali na simpoziju (štirje izmed štiridesetih), izpričalo, da pretežna skrb za dinamiko razvoja dejansko potiska v ozadje probleme strukture razvoja.

Simpozij ni podrobno razpravljal o razmerju med primarnim in sekundarnim sektorjem družbene reprodukcije. Večina udeležencev je izhajala iz podmene, da gre za nedvomno zakonitost, ki pa je zelo dolgoročna, zato je ni mogoče obravnavati niti kot absolutno niti kot uporabno za vsako konkretno situacijo v gospodarskem razvoju. Na podlagi tega je simpozij ugotovil konkretnije oblike motenj v optimalni strukturi gospodarskega razvoja, in sicer predvsem kot zaostajanje proizvodnje življenjskih potrebščin, zlasti kmetijskih izdelkov, v primerjavi z družbenimi potrebami ter zaostajanje večine storitvenih dejavnosti skupaj s prometom za ravnijo gospodarskega razvoja v večini socialističnih držav. V novejšem času je opaziti tudi nesorazmerje v škodo proizvodnje energije in surovin, vse to pa so danes v več socialističnih državah glavni dejavniki, ki omejujejo razvoj.

V okviru obravnavanja razvojne strukture je imelo posebno mesto razmerje med notranjimi in zunanji merili razvoja. Kot je bilo ugotovljeno, so glede tega položaji zelo različni oziroma – ob državah, ki ta odnos obravnavajo uravnovešeno, so še naprej države, ki se dejansko razvijajo na konceptiji avtohtonega gospodarskega razvoja (same zase ali v okviru grupacij socialističnih držav), in države, na katerih razvoj zunanji dejavniki tako močno vplivajo, da je zaradi tega dejansko ogrožen njihov stabilni gospodarski in družbeni razvoj. Zaradi tega so bili udeleženci mnenja, da mora temeljiti

vključevanje v mednarodno delitev dela na dolgoročni lastni konceptiji razvoja in ob trajnejših in družbeno uravnanih tokovih povezovanja z gospodarstvi drugih držav.

7. Simpozij je krepko poudaril medsebojno odvisnost med gospodarskim razvojem in gospodarskim sistemom, ki jo v mnogih socialističnih državah premalo upošteva. Zgodovina ponuja številne zglede za krhanje enotnosti med gospodarskim razvojem in gospodarskim sistemom, pri čemer je bil tudi sam gospodarski sistem zelo različno pojmovan. V mnogih socialističnih državah kljub dognanosti globalnih političnih oziroma družbenoekonomskih izhodišč dejansko ne obstajajo homogeni gospodarski sistemi, ampak se ekonomska politika izvaja s številnimi heterogenimi ukrepi, ki pogosto delujejo protislovno, včasih pa so tako različni, da je vprašanje, kako jih je sploh mogoče uporabiti v okviru narodnega gospodarstva. Številni ukrepi, ki so jih uporabljale ali jih celo še danes uporabljajo socialistične države v svoji ekonomski politiki, temeljijo na simulaciji ali imitaciji ustreznih ukrepov v kapitalističnih državah, in to največkrat potrjuje tudi kategorialni sistem, s katerim se instrumentarij ekonomske politike izraža. Ravno zato so udeleženci menili, da s takšnim organizacijsko-tehničnim pojmovanjem gospodarskega sistema ni mogoče zagotoviti neogibnega dinamičnega ravnovesja med gospodarskim razvojem in gospodarskim sistemom.

Razprava je hkrati ugotovila, da gospodarskega sistema tudi ni mogoče koncipirati izključno ideološko oziroma samo na podlagi epohalno razumljenih značilnosti socialističnih gospodarskih odnosov. Zmeraj, kadar se je gospodarski sistem gradil samo kot projekcija zunaj časa in prostora postavljenih gospodarskih odnosov, je bil politično proglašeni gospodarski sistem brez resničnega vpliva na gospodarske procese in gospodarski razvoj. Vsakokrat se je namreč ob proglašenem gospodarskem sistemu izoblikoval še drug sistem, ne sicer v vsem institucionaliziran in pogosto utemeljen predvsem na političnih mehanizmih, ki niso samo preklicevali uradnega gospodarskega sistema, ampak tudi odpirali neomejene možnosti za dvojne, trojne in večkratne vedenjske standarde, včasih pa tudi za preziranje temeljnih načel ekonomske logike. Zaradi tega so udeleženci menili, da mora biti gospodarski

sistem utemeljen na določenih družbeno-ekonomskih izhodiščih, prilagojen dani ravni in strukturi gospodarskega razvoja, da bi bilo mogoče gospodarske probleme reševati na vnaprej znani način in da bi demokratično delovanje gospodarskega sistema ustvarjalo možnosti za razvoj neposredne socialistične demokracije na najširših političnih osnovah.

8. Vsa omenjena razmišljanja so se več ali manj nanašala tudi na probleme gospodarskega razvoja Jugoslavije, in to že v okviru splošne razprave, še posebej pa na okrogli mizi o gospodarskem razvoju Jugoslavije. Posamezni referati in nastopi več udeležencev na simpoziju so podali številne dokaze, da je Jugoslavija dosegla dinamičen gospodarski razvoj, izvedla velike spremembe v strukturi gospodarskega razvoja in hkrati uvedla poseben gospodarski sistem, ki temelji na družbeni lastnini proizvodnih sredstev, samoupravljanju in delitvi po delu ter danes deluje v okvirih blagovne proizvodnje. Zgodovinska povezava teh sestavin je rodila gospodarski sistem, katerega prednosti pred tradicionalnim so takšne, da je tudi v številnih drugih državah utiranje novih poti socialističnega in vsega družbenoekonomskega razvoja povezano z imenom Jugoslavije.

Udeleženci simpozija so, ne da bi zanikali katerokoli od navedenih kvalitiet, ugotovili tudi številna dejstva, ki pričajo, da se Jugoslavija že več let srečuje z vrsto problemov, katerih korenine niso dovolj pojasnjene. Dinamika jugoslovanskega gospodarskega razvoja izkazuje že desetletje in pol težnjo po upadanju; strukturni problemi, ki se izražajo predvsem v zaostajanju proizvodnje energije, hrane in surovin za družbenimi problemi, se poglobljajo; odvisnost številnih panog od uvoza se povečuje celo na področjih, na katerih ima Jugoslavija takšne prednosti, da bi lahko zadovoljila ne samo svoje potrebe, ampak ustvarila celo pomembne izvozne presežke. Čeprav so na te probleme in slabosti vplivale tudi negativne težnje, ki se v sedemdesetih letih kažejo v mednarodnih gospodarskih gibanjih in vsem svetovnem gospodarstvu, je bila večina udeležencev mnenja, da imajo vzroki opisanih negativnih teženj v veliki meri notranjo naravo. Med temi vzroki so največkrat omenjali pomanjkanje dolgoročne strategije za razvoj jugoslovanskega gospodarstva, neučinkovitost ekonomske politike pri izvajanju s sred-

njeročnimi razvojnimi načrti zastavljenih ciljev in odstopanje aktualnih gospodarskih gibanj od razvojnih ciljev kakor tudi pre malo operativen in na številnih področjih ne učinkovit gospodarski sistem.

Če naj bi Jugoslavija odpravila navedene pomanjkljivosti in si zajamčila stabilni dinamični gospodarski razvoj ob hkratnem razvoju socialističnih samoupravnih proizvodnih odnosov, bi glede na omenjene vzroke morala po mnenju udeležencev simpozija zagotoviti: jasen in operativen dolgoročni in srednjeročni program gospodarskega razvoja, dinamiko, ki se ne bi smela spustiti dosti pod dolgotrajno povojno (okrog 6% letne rasti družbenega proizvoda), ob hkratnih spremembah proizvodne strukture, ki bi v večji meri aktivirale nacionalna bogastva in zmanjšale odvisnost jugoslovanskega gospodarstva od uvoza; intenziviranje gospodarskega razvoja, ki bi ga spremljalo hitrejšje naraščanje delovne storilnosti in učinkovitost v izrabi proizvodnih skladov, zato da bi dosegli uspešnejše vključevanje v mednarodno delitev dela in nadaljnjo rast življenj-

skega standarda; logičen in operativen socialistični samoupravni gospodarski sistem, ki bi postopoma ožil možnosti za pojavljanje prejšnjih pomanjkljivosti in spodbujal dinamični razvoj vseh vitalnih sektorjev narodnega gospodarstva, hkrati pa se pravočasno prilagajal vse bolj zapletenim razmeram v mednarodnih gospodarskih tokovih.

Po mnenju udeležencev bi Jugoslavija, če bi aktivirala vse svoje razpoložljive resurse in ustvarila možnosti za delovanje relativnih prednosti socialističnega samoupravnega sistema, pri tem pa upoštevala svoj dosedANJI razvoj in izkušnje, ki so si jih pridobile druge države, lahko odpravila svoje sedanje probleme in ustvarila razmere za dinamičen gospodarski in družbeni razvoj. Če potrebnih prilagoditev ne bo izvedla pravočasno in s potrebno sinhronizirano tjo, se utegnejo ti problemi še bolj poglobiti; zato se je treba neogibnih sprememb lotiti že med pripravljanjem srednjeročnih razvojnih načrtov za obdobje 1981–1985 in sprejemanjem dolgoročne projekcije razvoja države do leta 2000.

Kritična teorija družbe

Izbor tekstov »frankfurtske šole« marksizma; izbrala in uredila Rado Riha in Slavoj Žižek, MK, Ljubljana 1981, zbirka »Tokovi«, 300 strani.

Pričujoča knjiga je – ob Adornovem *Žargonu pravdnosti* (CZ 1972, prev. B. Debenjak) – doslej edini knjižni prevod tekstov »frankfurtske šole« v slovenščini. Na koncept izbora je vplivalo predvsem dvoje dejstev: da so na srbohrvaškem knjižnem področju že na voljo prevodi vseh temeljnih del »frankfurtske šole« in da zaradi sedanjega težavnega založniškega položaja pričujoči knjigi verjetno ne bodo kmalu sledili še drugi prevodi avtorjev »frankfurtske šole«. Zato sta se urednika odločila za tekste, ki naj predstavljajo temeljno razvojno linijo »kritične teorije«, ključne premike v njeni osnovni teoretski poziciji; ob takšnem konceptu so žal morale izpasti mnoge raziskave, ki po tradicionalni delitvi (teoretskega) dela zadevajo »posebna področja« in v katerih je morda najbolj prišla do izraza analitična moč »kritične teorije« (tu gre predvsem za Adornove analize kulturno-umetnostnih pojavov in za celotni sklop razmerja historičnega materializma do psihoanalitične teorije).

Prvo etapo razvoja »frankfurtske šole«, ki jo časovno zamenjujejo trideseta leta našega stoletja, opredeljuje dejstvo, da se »kritična teorija« v nji še razume in nasprotja do »tradicionalne« teorije, tj., kot praktično-revolucionarna misel, kot teoretski moment dejanskega revolucionarnega procesa, kot teorija, ki imanentno meri na revolucionarno spremembo obstoječega. Navzlic vsem že tu navzočim pomenljivim momentom, ki jih lahko uvidi današnja analiza, se je »kritična teorija« v tej etapi še imela za neposredno nadaljevanje klasične marksistične misli; njen temeljni teoretski smoter je bil ohraniti

v tedanji težavni družbenopolitični konstelaciji (vzpon fašizma itn.) živo jedro heglovsko-marksistične miselne tradicije, in to tako pred kratrak prevladujočim scientističnim pozitivizmom kot pred prodirajočim »iracionalizmom« teoretskih utemeljevalcev fašizma. Ta etapa je v knjigi predstavljena z dvema tekstoma: z znamenitim Horkheimerjevim programatskim zapisom *Tradicionalna in kritična teorija* in z Marcusejevo analizo nekaterih momentov teoretskih utemeljitev fašizma *Boj proti liberalizmu v totalitarnem pojmovanju države*.

Z drugo etapo napravi »kritična teorija« samokritično refleksijo, teoretski obračun z zunanjim nasprotnikom se ji sprevrže v obračun z lastno »ideološko vestjo«. Njeno osnovno miselno skustvo v tej etapi je, da korenine gospodstva segajo globlje, kot se je to dozdevalo dotlejšnji revolucionarni misli: izbruh »iracionalizma« in barbarstva, ki ga zaznamujejo »totalitarni« režimi XX. stoletja, je kot možnost latentno navzoč že v tistem, s čimer se je dolga desetletja legitimirala revolucionarna misel: v sami temeljni razsvetljenski zamisli človekove svobode kot njegovega *gospodstva* nad naravo (in nad samim seboj); kritična analiza izsledila potencialne *gospodstva* celo v nekaterih temeljnih pojmih tradicionalne marksistične misli: v ideji resnice kot *totalnosti*, v ideji revolucije kot afirmacije zgodovinskega *subjekta*, ki »vzame usodo v svoje roke«, itn. Praktično ozadje in podlaga tega premika je kajpada skustvo dvojnega poraza delavskega gibanja v tridesetih in štiridesetih letih: od »zunanjega« (vzpon fašizma) in »notranjega« sovražnika (vzpon »stalinizma«); glavna teza »kritične teorije« je, da tega dvojnega poraza ni mogoče preseči s preprostimi vrnitvami k »izvirom« (»izvirni revolucionarni podobi Marxove teorije« ipd.), marveč da je treba v luči teh porazov kritično preveriti samo »izvirno« podobo. To etapo zastopajo v knjigi štirje teksti: poglavje *Pojem razsvetljenstva* iz Adornove in Horkheimerjeve *Dialektike razsvetljenstva*, *Uvod* k Adornovi *Negativni dialektiki*, Adornov krajši zapis

K subjektu in objektu ter Marcusejev, 18. brumaire Louisa Bonaparta' in naš čas, spremna beseda k novi nemški izdaji Marxovega spisa.

Tretjo etapo bi lahko opredelili kot »iztek« kritične teorije; njen najznačilnejši predstavnik je Jürgen Habermas, ki – vsaj v svojih delih zadnjega desetletja – pravzaprav že pretrga z marksizmom in se vključuje v enega novejših tokov meščanske filozofske misli, v reafirmacijo »praktične filozofije«; historični materializem skuša »rekonstruirati« z izdelavo teorije razvoja normativnih struktur, ki naj povzame dosežke sodobne filozofije jezika, razvojne psihologije itn. V knjigo sta z naslovom *Kriza spoznavne kritike* vključeni dve poglavji iz Habermasovega dela *Spoznanje in interes*.

Poleg tega prinaša knjiga še zapis Alfreda Schmidta *K ideji kritične teorije družbe*, uvod k novi izdaji Horkheimerjevih spisov iz tridesetih let; ta oris temeljnih miselnih motivov »kritične teorije« je pravzaprav že neke vrste uvod v knjigo. Slovenski uvod *K zgodovinski usodi kritične teorije* je napisal S. Žižek, izčrpno bibliografijo primarne in sekundarne literature ter prevodov pa je pripravil Rado Riha.

Navzlic temu, da je danes »kritična teorija« zgubila precej svoje širše odmevnosti, saj se nam zdi doba njene velike popularnosti – šestdeseta in začetek sedemdesetih let – že kar odmaknjena v nekakšno nostalgično distanco, pa vseeno ne smemo pozabiti na njeno glavno zaslugu: da je v dolgem obdobju zamrznitve delavskega gibanja in marksistične misli v zahodni Evropi in ZDA, ko napredno gibanje dejansko ni nudilo *realne* alternative obstoječemu, marveč je bilo razcepljeno na socialdemokracijo in dogmatsko ortodoksijo, da je v tem obdobju od tridesetih do šestdesetih let poskrbela, da je sredi viharja »hladne vojne« preživelo miselno jedro historičnega materializma, in da je to miselno jedro obvarovala tako pred meščansko mislijo kot pred stalinsko ortodoksijo »diamata in histomata«. Nasproti meščanski misli je ohranila impulz praktične teorije, teorije, skoz katero se osvešča praktični interes emancipacije podjarmljenega, izkoriščenega subjekta, ohranila je dialektično-kritični pristop, ki je omogočil razbrati nesvobodo za videzom svobode poznomeščanske »potrošniške družbe«; nasproti dogmatiziranemu stalinskemu marksizmu je

ohranila živo heglovsko dediščino, problematiko odtujitve in fetišizma – v nji je preživelo marsikaj tega, kar imamo dandanes samo ob sebi umevno za ključno sestavino historičnega materializma.

Vendar pa ta objektivni položaj »kritične teorije« – da je bila otok revolucionarne misli v epohi »praznine«, umika revolucionarnih sil, se pravi, da je bila po svojem jedru »zavest poraza« (Marcuse) – pogojuje tudi njeno zgodovinsko omejenost. Izhodišče, tako rekoč Arhimedova točka zrele »kritične teorije« je, da je delavski razred odvedal kot zgodovinski subjekt, da v krizi, objektivno-revolucionarni situaciji ni nastopil kot »razred za sebe«, da se je pustil ujeti v mreže meščanske ideologije, bodisi njene »totalitarne« bodisi na videz »odprte«, »potrošniške« različice – in ves njen trud je usmerjen v to, kako obseči ta razmik med »objektivno družbeno-ekonomsko konstelacijo« in »zaostankom, zamudo« subjektivnega momenta. Od tod takšen poudarek problematiki »kritike ideologije«, od tod vpeljava teoretske psihoanalize – ki naj poda tiste nezavedne libidinalne strukture, zavoljo katerih subjekti ne le pristajajo na razmere gospodstva, marveč jih dejavno ohranjajo, od tod končni, najbolj sporni korak, premik od *kritike politične ekonomije* h »kritiki instrumentalnega uma« (Horkheimer), ki najdeva korenine gospodstva že na splošni – antropološki ravni, položene v sam najgloblji ustroj človekove emancipacije od slepe naravne prisile. Ta korak je sporen, kajti vprašanje je, če se nismo s tem premaknili iz ravni konkretne družbenozgodovinske analize na raven splošnih antropoloških projektov, če se ni torej »kritična teorija«, s tem, ko je v iskanju odgovora na konkretno – zgodovinsko vprašanje »odpovedi« subjektivnega momenta dospela do splošnega antropološkega projekta »dialektike razsvetljenstva«, sama ujela v past ideološke abstraktne splošnosti, izvzete iz konkretne zgodovinske posredovanosti.

Zdi se namreč, da je sam razvoj historičnomaterialistične teorije ideoloških mehanizmov v zadnjih letih – tu mislimo predvsem na Althusserja in njegovo šolo v Franciji ter Hauga in njegov krog okoli revije *Argument* v Nemčiji – retroaktivno potrdil ideološki značaj koraka h »kritiki instrumentalnega uma«, tj., dejstvo, da smo se s tem korakom znašli v nevarni bližini meščansko-antropo-

loške problematike »usode človeka v tehnični civilizaciji« ipd. Teoretski doprinos omejenih marksističnih usmeritev je predvsem v tem, da so – z razčlenitvijo materialne eksistence ideologije v »ideoloških aparatih države«, z razčlenitvijo »performativne«, dejavne razsežnosti ideoloških »ritualov«, ki sami vzpostavljajo »realnost«, o kateri govorijo in ki naj bi zgolj »legitimirali« itn. – omogočile konkretno – zgodovinsko analizo ideoloških mehanizmov, s katerimi je, na primer, fašizem vsaj na določeni ravni »zagrabil množice«. Te usmeritve so prodrle v razsežnost, ki je ostala netematizirana tako v »diamatu in histomatu« kot v »kritični teoriji« oziroma v celotni tradiciji »heglavskega marksizma«: četudi kritična teorija-poudarja, da zavest ni zgolj drugotni – pasivni odraz/izraz nekega sebi zunanjega »dejanskega življenja«, tj., četudi v nasprotju z »diamatom in histomatom« poudarja, da je družbena zavest neposredno »praktična«, da je moment »dejanskega« življenjskega procesa družbe, pa še ne zastavi vprašanja o ključni, konstitutivni vlogi *lastne materialnosti ideologije*, tj., vseh tistih še kako »materialnih« aparatov, ritualov itn., skoz katere se ideologija reproducira in konstituira in ki zato nikakor niso zgolj njena »zunanja« realizacija ali materializacija; drugače povedano, ideologija ji je še vedno »oblika zavesti«, ne pa že sama v sebi določena materialna praksa.

Drugi moment zgodovinske omejenosti »kritične teorije« je izpričal nadaljnji razvoj kapitalizma: kriza v sedemdesetih letih je pokazala iluzoričnost verovanja, da je sodobni kapitalizem zmožen obvladati ali vsaj prelagati v »slabo neskončnost« svoja notranja protislovja, znova je postavila na dnevni

red nujnost konkretne družbeno-ekonomske analize; četudi je bila prav »kritična teorija« tista, iz katere je izšla spodbuda za ponovno raziskavo notranjega ustroja Marxove »kritike politične ekonomije«, razmerja med Marxovo »logiko kapitala« in Heglovo dialektično logiko itn., pa je vseeno razvoj v zadnjih letih segel v tej smeri daleč prek njenih meja, poleg tega pa ni ostal omejen na metodološko oziroma epistemološko raven, marveč ga poganja tudi nujnost analize dejanskih protislovij današnjih družbeno-ekonomskih gibanj.

Lahko bi torej rekli, da je marksistična misel danes v navedenih dveh smereh presešla, pustila za sabo osnovno teoretsko pozicijo »kritične teorije«. Navzlic temu pa »kritične teorije« nikakor ne moremo obravnavati kot nekaj »preteklega« – nasprotno, prav iz današnje distance toliko bolj izstopa bogastvo konkretnih analiz, ki si ga je še kako vredno kritično prisvojiti (pomislimo zgolj na Adornova glasbenokritična dela, na primer, na njegova razmišljanja o polizobrazbi (*Halbbildung*), ki tako rekoč vnaprej zadevajo nekatere ekscese »usmerjenega izobraževanja«!), hkrati pa lahko jasno uvidimo omejeni doseg miselnih sklopov, za katere se je še pred desetletjem zdelo, da pomenijo vrh »kritične teorije« (tu mislimo predvsem na Marcuseja, navzlic njegovim še aktualnim razmišljanjem o revolucionarnem potencialu »obrobnih« skupin: študentov, žensk itn.).

Upati je torej, da pričujoča knjiga ne bo zadnja, da bomo dočakali slovenski prevod vsaj še katerega Adornovega dela o estetski problematiki.

SLAVOJ ŽIŽEK

VESTNIK Inštituta za marksistične študije SAZU, št. 1/1

V začetku tega leta je izšla prva številka novega znanstvenega časopisa, katerega po-glavni cilj je, presegati zaprtost ter strokovno in znanstveno osamljenost, ki je žal še vedno dokaj močno navzoča v znanstveno-raziskovalni dejavnosti na različnih področjih pri nas. Inštitut za marksistične študije SAZU – kot lahko beremo v uvodni predstavitvi Vestnika – hoče prav z njim predstaviti rezultate svojega dela širši javnosti, s tem pa neposredno omogočiti živost teoretske misli in njen večji stik z družbeno prakso.

Vsebina Vestnika je opredeljena s temeljno usmeritvijo raziskovalnega dela Inštituta, ki zajema zlasti tri osrednja tematska področja: zgodovino slovenske marksistične misli, znanstveno in strokovno pripravo za temeljno slovensko izdajo del Marxa in Engelsa ter proučevanje aktualnih vprašanj teorije znanosti v konfrontaciji z marksizmom. Prva številka je v celoti namenjena prikazu rezultatov na prvem tematskem področju, v okviru katerega je glavni cilj Inštituta »sistematično znanstveno-raziskovalno proučevanje marksistične teorije na Slovenskem od začetkov do današnjih dni«. Plod tega dela naj bi bila sintetična spoznanja o vplivu in pomenu marksistične misli na Slovenskem, o njenih konfrontacijah z drugačnimi miselnimi tokovi, o njenem reagiranju na družbeno-zgodovinske procese ter o vlogi teorije in prakse delavskega razreda.

V začetku prve številke se lahko najprej seznanimo z obsežno bibliografijo B. Ziherla, ki je kronološko urejena ter s kratkim uredniškim konceptom za izdajo zbranih del Borisa Ziherla. Bibliografija del kaže na izredno širino Ziherlovega znanstvenega in publicističnega delovanja, ki ga bo moč celoviteje spoznati, ko bodo izšla tudi njegova zbrana dela. Osrednji prostor v tej številki zavzema Gradivo za zgodovino marksizma na Slovenskem, v katerem B. Pihler kronološko predstavlja članke in študije iz sloven-

skih revij in časnikov v obdobju od leta 1899 do leta 1935. Zbiranje in analiza gradiva sta se začela že leta 1972 (dr. B. Debenjak v okviru raziskovalne naloge na Inštitutu za sociologijo in filozofijo v Ljubljani), nadaljujeta pa se z raziskovalno nalogo »Zgodovina in razvoj marksistične misli na Slovenskem« v IMŠ SAZU.

Predstavljeno in delno ovrednoteno gradivo nam omogoča vsaj parcialni vpogled v razvoj odnosa do marksizma na Slovenskem od začetkov, ko so v revialnem tisku prevladovala izrazito odklonilna in marksizem izničujoča stališča (kot npr. J. E. Krekova), ko so marksizem predstavljali javnosti v pretežno predelani in revidirani obliki (zlasti Bernsteinovi), do sredine tridesetih let, ko vedno močneje pridobiva na veljavi avtentična marksistična misel ne le v predstavitev teoretičnih pojmovanj klasikov, temveč že tudi izvorno uporabljana pri razlagi slovenske zgodovine (npr. Kardeljeva študija »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje« v reviji Književnost). Gre za obdobje preobražanja družbene misli od stopnje, ko je bila osrednja naloga izluščiti revolucionarno jedro iz marksizma in ga narediti za nenevaren in zastarel nauk, do stopnje, ko je pri pojasnjevanju konkretnih družbenih razmer prihajala vedno bolj do izraza njegova dialektično materialistična znanstvena usmerjenost ter revolucionarna mobilizacijska moč.

Kot že sam naslov pove, je pregled zbranega gradiva preliminarne informacija, ki jo bo brez dvoma treba dopolnjevati z nadaljnjim poglobljenim in večdisciplinarnim študijem zgodovine marksistične misli na Slovenskem. Kljub nepopolnosti pa je to gotovo koristno gradivo, ki ni pomembno le za tiste, ki se zanimajo za zgodovino, temveč tudi za vse, ki jih pritegujejo sodobne razprave in tegobe v družboslovju. Napori, da bi marksizem prikazali kot zastarel, neprimeren, dogmatski in podobno namreč zgodovinsko še niso izčrpani in zato je zanimivo odkrivati tudi kontinuiteto v teh prizadevanjih. Vestnik Inštituta za marksistične študi-

je SAZU se že na začetku izhajanja kaže kot primeren in potreben vir seznanjanja ožje strokovne in širše javnosti z iskanji in dosežki znanstvenoraziskovalnega dela na področju marksizma.

M. Jogan

Izbor tekstova: Savez komunista u borbi protiv liberalističkih i drugih antisocijalističkih i antisamoupravnih tendencija, izdal Marksistični center organizacije Zveze komunistov v Beogradu, 1981. 200 str.

Konec aprila je izšel zbornik tekstov z gornjim naslovom, ki ga je kot študijski pripomoček izdal Marksistični center organizacije ZK v Beogradu; vanj so uvrščeni najpomembnejši teksti in deli tekstov iz dokumentov ZK, govori in članki Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja, Milentije Popovića, Veljka Vlahovića, Vladimirja Bakarića in drugih vidnih družbenopolitičnih in znanstvenih delavcev (Radoslava Ratkovića, Stipe Šuvarja, Najdana Pašića in Fuada Muhi-

ća) – ki so najbolj neposredno uglašeni na temo zbornika: akcija Zveze komunistov Jugoslavije za afirmacijo samoupravnih družbenih odnosov ter njen idejni in politični boj proti liberalističnim in drugim silam ter težnjam, ki skušajo tak razvoj zavreti. Govori, razprave, deli objavljenih knjig, dokumentov Zveze komunistov, člankov itn. so nastajali v zadnjem desetletju; na uvodnem mestu je razprava Edvarda Kardelja v Mostarju leta 1972 (Idejni boj ZK in tuje ideologije), zadnji prispevek izpod peresa Fuada Muhića (Đilas i somišljeniki) je bil objavljen v Borbi septembra 1980. leta. Marksistični center je brošuro natisnil zato, »da bi komunistom in osnovnim organizacijam ZK pomagal v odkrivanju in razgaljanju liberalističnih, dogmatsko-birokratskih in drugih protisocijalističnih tendenc« in da so »v izbor zajeti tisti teksti, ki najbolj neposredno zadevajo témo in so v tem smislu trajno aktualni...« na koncu brošure je natisnjena bibliografija 51 del, ki se tako ali drugače ukvarjajo z naslovno temo.

THEORY AND SOCIETY 2/1981

Revija izhaja s podnaslovom »Obnova in kritika v družbeni teoriji«, izdaja jo založniška hiša Elsevier, Amsterdam. Ustanovitelj revije je znani ameriški sociolog A. W. Gouldner. Njegova nenadna smrt ob koncu lanskega leta je verjetno vzrok, da kar dva članka v pričujoči številki obravnavata temo njegove zadnje knjige »Dva marksizma« (The Two Marxisms, Seabury Press, 1980). Četudi avtorja razmišljata o isti knjigi, so njuni sklepi povsem različni.

P. Breines: »Dva marksizma: zreli Gouldner«

Nedavno objavljena Gouldnerjeva knjiga ima veliko vrednost, ker eksplicitno tematizira odnos med Marxom in sodobnim marksizmom. To pa je zelo pomembno za sodobno ameriško družboslovje, zlasti zaradi znane negativnega odnosa do marksizma pri večini družboslovcev. Odmevi so tudi zaradi tega izredno zanimivi. Eden izmed takšnih je pričujoči članek.

Avtor v njem sicer izhaja iz Gouldnerjevega razlikovanja med »znanstvenim« in »kritičnim« marksizmom. Znanstveni marksizem bi lahko po njegovem mnenju označili kot determinizem, kritični pa kot voluntarizem. »Namen kritičnega marksizma je zavarovati revolucionarni cilj in član; namen znanstvenega marksizma je zavarovati organizacijski instrument in njegove prihodnje možnosti« (citira Gouldnerja, str. 46). Gouldnerjeve simpatije so sicer na strani kritičnega marksizma, toda oba marksizma sta avtentično marksistična, ker je sam Marxov marksizem kontradiktoren. Sledi še nekaj »sestavkov« ki pretendirajo na to, da bi sicer čim bolj predstavili Gouldnerjevo razdelitev, vendar pa jo obenem kritizirajo. Vse očitneje postaja, da skuša prikaz knjige postopoma podirati Gouldnerjevo teorijo. Razpravlja o tem, ali je maoizem del kritičnega marksizma ali ne, kakšno vlogo ima Lukacs itd. Moti ga Gouldnerjevo prikazo-

vanje Engelsa kot Marxovega vulgarizatorja. Predvsem pa močno nasprotuje temu, da bi kdo v isto skupino vtaknil komuniste in nekomuniste.

Ob prebiranju članka nam postaja njegov namen vse bolj jasen. Ravno tako tudi avtorjeva izhodišča, ki pa jih šele pred koncem jasno razkrije. »V celoti je zato Gouldnerjev marksizem obsojen na nenehno potapljanje pod lastno ekonomsko, znanstveno in centralistično težo. In kritičnemu marksizmu je usojeno, da bo permanenten, toda v odnosu do marksizma kot celote bo permanentna impotentna samokritika. Ali je tedaj mogoče, da racionalna in produktivna stran marksizma, na katerega se sklicuje Gouldner v svojem uvodu, kaže prek marksizma kot sistema?« (str. 264).

Članek bi torej lahko poenostavljeno označili kot poskus diskvalificirati marksizem, ga izenačiti s komunizmom (pojmovanim v luči hladne vojne), vse skupaj pa je zavito v plašč navidez znanstvene razprave. Kljub temu da avtor želi slediti Gouldnerjevo misel od uvoda naprej, mu to zaradi njegovih ideoloških predispozicij spodleti; človek dobi celo vtis, kot da avtor razmeroma slabo pozna marksizem, kar je pravzaprav čudno, saj je Breines sicer znan kot avtor nekaj razprav in tudi knjige o marksizmu (»Mladi Lukacs in osnove zahodnega marksizma«).

D. Kellner: »Opombe k Dvema marksizmoma Alvina Gouldnerja«

Če nas je prvi članek razočaral, tega ne moremo reči tudi za drugega. Narobe, Kellner poskuša nadaljevati tam, kjer je Gouldner z »Dvema marksizmoma« postavil »briljantno metateoretično refleksijo marksistične teorije, razsvetljene diskusije in kritike marksizma« z novim, natančnim pregledom njegovih paradigmatičnih tekstov.

Seveda je tudi Kellnerjeva temeljna tema vprašanje dveh smeri v marksizmu – kritična in znanstvena. Lahko se strinjamo z njegovo oceno, da je Gouldnerju uspelo vzpostaviti širok zgodovinsko-sociološki kontekst,

»znotraj katerega obravnava svoj predmet razprave, medtem ko uporablja orodje sociologije za analizo marksizma na veliko bolj prosvetljen (sofisticiran) način kot običajni marksologi ali anti-komunistični marksofobi« (str. 267).

Tisto, kar Breinesa najbolj moti – delitev na kritični in znanstveni marksizem – Kellner uspešno brani. Za njega je nasprotje med njima resnično in ga ne moremo raziskovati in razreševati z dejstvom »resničnega« marksizma. »Resnica znanstvenega marksizma je podrobna, potrpežljiva, empirična in zgodovinska analiza ter resnica kritičnega marksizma, je ostrina kritike, pogum za špekulacijo, imaginacija za teoretiziranje, skrb za človeško emancipacijo in poudarek na enotnosti teorije in prakse« (str. 272–3).

Tisto, česar Breines ni mogel videti in kar je obravnaval le površno, ker se je skušal bolj posvetiti periodizaciji marksizma, Kellner jasno poudarja. Ne ena ne druga stran oziroma struja znotraj marksizma ni »prava«, temveč gre za dva različna načina dela in raziskovanja. Vsakega marksista je treba gledati v specifičnem zgodovinskem kontekstu, ker je le tako mogoče smiselno opazovati zgodovinski razvoj marksizma. Novost in pomembnost Gouldnerjeve konceptualizacije je tudi to, da odpravlja dosedanje razlikovanje med »zahodnim marksizmom« in nezahodnim »leninizmom«, ki je tako popularno med marksologi (od Marleau-Pontija do P. Andersona, med katere bi spadal tudi omenjeni Breines). Še več, Gouldner trdi, da ima kritični marksizem svoj vir ravno v leninizmu, leninizem pa v zahodni kulturi. Zato je trditev o nasprotju med zahodnim in nezahodnim (Leninovim) marksizmom zgodovinsko zgrešena in teoretično nevzdržna, ima le ideološki pomen. (Na primer, Gramsci, ki ga zadnje čase v teoriji zelo pogosto postavljajo ob Lenina ali celo njemu nasproti, je bil brez dvoma

pod močnim vplivom oktobrske revolucije. Če vzamemo Gramscijevo misel o partiji, je očitno, da se je zlasti pod tem vplivom sistematizirala v teorijo o boljševiskem značaju partije, kot avantgarde delavcev in kmetov, kot edinega odgovornega akterja revolucije. Tu ni potrebno posebej omenjati drugih, kot so Lukacs, Korsch ali celo Sartre in še kdo).

Odveč je posebej poudariti tudi kritične pripombe, ki jih ima avtor članka h Gouldnerjevi knjigi. Te se porajajo vsakemu kritičnemu bralcu, in tako jih ima tudi Kellner. Toda zanimivo je, da se bistveno razlikujejo od pripomb v Breinesovem članku. Medtem ko hoče Breines »izničiti« marksizem kot tak oziroma ga »preseči«, so Kellnerjeve pripombe usmerjene bolj k opozarjanju na nekatere dileme in probleme, za katere se mu je zdelo, da iz različnih vzrokov niso dobili prave pozornosti ali da so ostali nedorečeni. Med njimi bi omenil le eno, ne zadnje tudi zaradi tega, ker se je ob branju Gouldnerjeve knjige podobna misel oziroma pripomba porodila tudi meni. Po Gouldnerju sta kritični in znanstveni marksizem del enega marksizma. Kateri med njima bo imel več uspeha oziroma bo zgodovinsko prevladoval, je odvisno od družbenega razvoja. V dobi ekonomsko-politične krize bodo poudarjeni voluntaristični elementi kritičnega marksizma, in narobe, v »mirnih« časih ima znanstveni marksizem več možnosti.

Ali je mogoče ti smeri združiti v eno in tako dobiti višjo, novo celoto, s tem pa doseči rekonstrukcijo marksizma? Pri Gouldnerju tega ne najdemo. Samo v nekem osamljenem odstavku zasledimo misel o takšni možnosti, o transcendentnem kritičnem marksizmu, »ki ne bo ne regresija k filozofskemu idealizmu niti preprosta zrcalna slika znanstvenega marksizma« (Dva marksizma, str. 166). Toda to nas ne more zadovoljiti.

KRISTAN, dr. Ivan: The Constitutional and Legal Status of Autonomous Provinces in SFRJ
Teorija in praksa, Ljubljana 1981, Vol. 18, No. 9 p. 1014-1037

The development of autonomy in SFRJ is analysed by the author; the motive for this analysis were the April-irredentist demonstrations in Kosovo and the emergence of the anti-revolutionary slogans »Kosovo-Republic«. The author points to the fact that the socio-political system – federalism and autonomy included – is the result of the National Liberation Struggle and Peoples' Revolution which took place during the 1941-1945 period, although the federative system itself has been adopted at the Second Session of AVNOJ (the Anti Fascist Council of the People's Liberation of Yugoslavia), on the basis of selfdetermination of nations and nationalities and the decision on autonomy later, at the Third Session of AVNOJ. The status of autonomous provinces is analysed on the basis of Constitutions passed in 1946, 1963 and 1974, and the basic differences between the autonomous province and republic on one hand, and the criteria according to which the constitutional status of autonomous province approaches the status of the republic on the other, are explained. Furtheron the roots of irredentism, the hostile nationalistic propaganda about "non-equality" of the Albanians in Yugoslavia are analysed and confronted with the facts regarding the post-war development of Kosovo and the establishment of rights of the Albanian nationality which are practically enjoyed by no other national minority in the world.

UDC 32.019.5:92 Adamić Louis (73)

KLEMENČIČ, Matjaž: Political Work of Louis Adamić
Teorija in praksa, Ljubljana 1981, Vol. XVIII, No. 9, p. 1054-1068

The article treats Louis Adamić's political activities in relation to Yugoslavia and his struggle in America for the rights and better position of the immigrant. Adamić's work towards the recognition of the NOB (National Liberation Struggle) during World War II and later the new Yugoslavia is particularly stressed. During this time Adamić acts as president of the United Committee of South – Slavic Americans and as Honorary President of the Slovene American National Council. Between the Wars Adamić was for some time also editor of the review Common Council for American Unity. The author also describes Adamić's position on the Yugoslav split with the Cominform.

UDC 338(-77) (497.1:4):353

AMBROŽIČ-POČKAR, dr. Marija: Depressed and Underdeveloped Areas (in Yugoslavia and Some Other European Countries)

Teorija in praksa, Ljubljana 1981, Vol. 18, No. 9, p. 1069-1086

Problems concerning non-uniformity of regional development in European countries, Yugoslavia included, are divided in a. problems of underdeveloped areas and b. problems of the development of the depressed areas. This differentiation in the treatment of problems of development in depressed and underdeveloped areas is the result of a. different factors which caused particular situations of depressiveness and relatively scarcer development of particular areas; b. special criteria for the establishing of developmental problems in the underdeveloped and depressed areas, and c. different measures which have to be adopted for the solution of developmental problems in both areas. Since all the problems of depressiveness have been for a relatively long time neglected and in the shadow of developmental problems in underdeveloped areas, more attention should be paid in our future research and our actions to the problems of depressed areas, thus made up for what has been missed in the past.

KRISTAN, dr. Ivan: Ustavno-pravni položaj avtonomnih pokrajin v SFRJ
 Teorija in praksa, Ljubljana 1981, let. XVIII, št. 9, str. 1014–1037

V prispevku analizira avtor razvoj avtonomije v SFRJ; k pisanju so ga spodbudile aprilske iredentistične demonstracije na Kosovu ter pojavljanje protirevolucionarnega gesla »Kosovo-republika«. V študiji navaja, da je bil družbenopolitični sistem, vključno s federalizmom in avtonomijo rezultat narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije v letih 1941–1945, čeprav je bila federativna ureditev prek samoodločbe narodov in narodnosti določena že na II. zasedanju AVNOJ, odločitev o avtonomiji pa je bila sprejeta kasneje, na III. zasedanju AVNOJ. Avtor obravnava položaj avtonomnih pokrajin na podlagi ustav iz leta 1946, 1963 in 1974 ter pojasni temeljne razlike med avtonomno pokrajino in republiko, na drugi strani pa kriterije, po katerih se ustavni položaj avtonomne pokrajine približuje položaju republike oz. se z njim praktično izenačuje. Na koncu razčlenjuje korenine iredentizma, sovražno nacionalistično propagando o »neenakopravnosti Albancev« v Jugoslaviji, ki ji postavi nasproti dejstva o povojnem razvoju Kosova ter uveljavljanju pravic albanske narodnosti, kakršnih ne uživa skoraj nobena druga narodnostna manjšina v svetu.

UDK 32.019.5:92 Adamič Louis (73)

KLEMENČIČ, Matjaz: Politično delo Louisa Adamiča
 Teorija in praksa, Ljubljana 1981, let. XVIII, št. 9, str. 1054–1068

Prispevek obravnava politično delo Louisa Adamiča v zvezi z Jugoslavijo in njegovo politično delovanje v Ameriki v zvezi s priznanjem pravic in bojem za izboljšanje položaja ameriških priseljencev. Posebej je poudarjeno njegovo delovanje za priznanje NOB med II. svetovno vojno in nove Jugoslavije po končani vojni. Adamič deluje v tem času kot predsednik Združenega odbora južnoslovanskih Američanov ter kot častni predsednik Slovenskega ameriškega narodnega sveta. Med obema vojnama je bil nekaj časa tudi urednik glasila Common Council for American Unity Common Ground. Orisan je tudi Adamičev odnos do jugoslovanskega spopada z informbirojem.

UDK 338 (-77) (497.1:4):353

AMBROŽIČ-POČKAR, dr. Marija: Depresirana in manj razvita območja (pri nas in v nekaterih drugih evropskih državah)
 Teorija in praksa, Ljubljana 1981, let. XVIII, št. 9, str. 1069–1086

Probleme neenakomernega regionalnega razvoja v evropskih državah in torej tudi v Jugoslaviji delimo na a) probleme razvoja manj razvitih območij in b) probleme razvoja depresiranih območij. To razlikovanje razvojne problematike v depresiranih in v manj razvitih območjih izhaja iz a) različnih dejavnikov, ki so povzročili posebna stanja depresiranosti in relativno manjše razvitosti po območjih, b) posebnih kriterijev, s katerimi ugotavljamo razvojne probleme v enih in drugih območjih in c) različnih ukrepov, ki jih je treba izvajati za reševanje razvojnih problemov v enih in drugih območjih. Ker so ostali problemi depresiranosti relativno dolgo zanemarjeni in v senci razvojnih problemov v manj razvitih območjih, je treba posvetiti v naših raziskavah in akciji problematiki depresiranih območij znatno več pozornosti kot doslej, nadoknaditi tisto, kar smo zamudili v preteklosti.

POPRAVEK

Tiskarski škrat je v št. 8/1981 v prispevku Mace Jogan »Sociologija med ,sociološkimi' in družbenimi dejstvi« popačil nekaj besed, ki zabrisujejo smisel teksta. Na str. 911 v 6. vrstici se je zapisalo »uporabi zanj« namesto »uporabi znanj«, v 16. vrstici pa »kakor govorimo« namesto »kadar govorimo«; na str. 913 je zapisano »vrednote nevtralnosti« namesto »vrednotne nevtralnosti«; na str. 915 stoji v 20. vrstici »posebno uporabili« namesto »posredno uporabili«. Avtorici in bralcem se za napake opravičuje.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Lojze Sočen: Razvoj in ekonomska politika Jugoslavije

Radovan Vukadinović: Konflikti med neuvrščeniimi državami (in možnosti za njihovo reševanje)

Janez Stanič: Deveti (izredni) kongres Poljske združene delavske partije
Odlomki iz dokumentov 9. izrednega kongresa PZDP

Bojan Grobovšek: KP Španije in kriza identitete evrokomunizma

Angelca Ivančič: Vernost in nevernost ljubljanskih srednjašolcev